

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ADORJÁNI PANNA
CODĂU ANNAMÁRIA
FEHÉR JÁNOS
KÁNTOR LAJOS
KEREKES PÁL
KÓNYA ANNA
KOVÁCS ANDRÁS
P. KOVÁCS KLÁRA
KOVÁCS MÁRIA-MÁRTA
LADÓ ÁGOTA
MEDGYESI EMESE
MIKÓ ÁRPÁD
ORBÁN JÁNOS
PAKÓ LÁSZLÓ
POMOGÁTS BÉLA
SZABÓ TEKLA
VÉCSEI HUNOR
FRANK-THOMAS ZIEGLER

1

**MECÉNÁSOK ÉS MESTEREK
AZ ERDÉLYI MŰVÉSZETBEN**

**III. FOLYAM
2015.
JANUÁR**

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXVI/1. • 2015. JANUÁR

TARTALOM

SZABÓ TEKLA • Magyarvista középkori templomának donátorképei	3
P. KOVÁCS KLÁRA • Trident és Erdély között. Domenico da Bologna és Francesco Chiaramella da Gandino, két olasz építész a kora újkori Erdélyben	9
MIKÓ ÁRPÁD • Egy humanista mecénás a 16. század közepén Magyarországon. Verancsics Antal (1504–1573), a műértő	17
KOVÁCS ANDRÁS • Bethlen Gábor fejedelem ágyúíról	28
KOVÁCS MÁRIA-MÁRTA • Egyházi gyűjtemények házassági címerekkel díszített ötvöstárgyai	36
FEHÉR JÁNOS • Az olasztelki Daniel-udvarház és 17. századi falképei	44
ORBÁN JÁNOS • A „szerencsétlen művész”. Néhány szempont Bodor Péter munkásságának értékeléséhez	56
LADÓ ÁGOTA • Alpár Ignác Csíkszeredában. Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának tervezéséről	70
VÉCSEI HUNOR • „Ez az élet, amely művészeknek van teremtve egyedül.” Vida Árpád Párizsban (1910–1911)	76
■ MŰ ÉS VILÁGA	
KÁNTOR LAJOS • Korunk-közelben, többfrontosan	84
POMOGÁTS BÉLA • Irodalom, felelősség, identitás	92
■ KÖZELKÉP	
KEREKES PÁL • Jersze, elektronikusan is: könyvtendenciák, e-book dimenziók	98

■ TÉKA

ADORJÁNI PANNA • Rebarbarák, regények, Austenek (<i>Sasszé</i>)	106
FRANK-THOMAS ZIEGLER • Evelin Weter: Objekt, Überlieferung und Narrativ	108
PAKÓ LÁSZLÓ • „Államocska” szerencse és balsors sodrásában	112
KÓNYA ANNA • Emlékek a késő középkorból	117
MEDGYESI EMESE • Az emlékezés spektrumában	119
CODĂU ANNAMÁRIA • Börtön és murekföld	121

■ ABSTRACTS	123
-------------	-----

■ TÁMOGATÓINK NÉVSORA	127
-----------------------	-----

■ KÉP

Borító: Magyarvista, református templom, a hajó déli fala.

Az Egyház hajóját ábrázoló freskó részlete a hajó orrában imádkozó donátorral, feltehetőleg Czudar Imre püspökkel. 14. sz. utolsó harmada

Végigfutó: A Daniel család címerét megjelenítő emléktábla az olasztelki Daniel-udvarház egykori kapuja felett, 1669

126. oldal: Vida Árpád munkája

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Sustinem
CLUJ-NAPOCA 2021
Capitală Culturală Europeană
oraș candidat

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk–Komp–Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Bethlen Gábor Alap,
a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács, a Nemzeti Kulturális Alap, a Romániai Magyar Demokrata
Szövetség és a Communitas Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 50, fél évi előfizetés díja 26 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3.,
Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39,

illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei – Consiliului Local Cluj-Napoca

Proiectul susține candidatura orașului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;
Cod fiscal 5149284) ■ ISSN: 1222-8338

SZABÓ TEKLA

MAGYARVISTA KÖZÉPKORI TEMPLOMÁNAK DONÁTORKÉPEI

A magyarvistai református templom Koltaszeg egyik legjelentősebb műemléke, ma elsősorban gazdag faberendezéseiről ismert. Hajójának egyedi, közepesen alátámasztott mestergerendájú kazettás mennyezetét 1765-ben ifj. Umling Lőrinc festette.¹ Tanulmányom tárgya a templom 2008-ban részben újrafeltárt piktúrája. Az ekkor előkerült donátorképek új adalékkal bővítik az erdélyi püspökség középkori történetét.²

Vista 1291-ben már egy ideje az erdélyi püspökség birtoka volt.³ Ekkori birtokosa, 1307-ig Erdély nagyhatalmú püspöke a Monoszló nembeli Péter, V. István király alkancellárja volt. Vista birtokközpontnak számított, erről tanúskodik az a kő *palatium* (palota), amit 1304-ben egy birtokvásár okán említettek.⁴ Az egyenes záródású szentéllyel és igényes kőfaragványokkal kialakított templom építésére ebben az időben kerülhetett sor.⁵

1320-ban 27 évesen püspökké választották Széchy Andrást, I. Károly hű emberét. A templom első – az italo bizánci és a lineáris gótika stíluselemeit elegyítő – kifestése és az egyik donátorkép feltehetőleg ehhez az időszakhoz köthető. A piktúrák hamar divatjamúlttá váltak. 1400 körül az internacionális gótika trecento elemekkel kevert jellegzetes stílusában új falképeket festettek, egyértelműen jelezve a megrendelő gazdagságát. Ekkor, a 14. század utolsó negyedében gyakran váltották egymást Erdély püspökei, de a kutatás jelenlegi állása szerint a donátor Czudar Imre lehetett, aki 1386 és 1389 között volt Erdély püspöke.

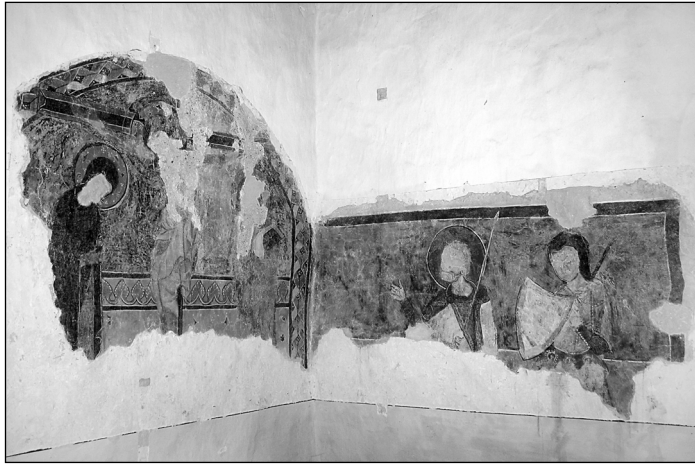
Vingárti Geréb László, Mátyás király unokatestvérének püspöksége idején (1475–1501) került

**Ő Longinus lehet.
Szakálla és haja ősz,
vállát vörös,
paszományos szegélyű
palást takarja, kezében
pajzs és lándzsa.
Egy fiatal lovag,
feltehetőleg a donátor
követi, kezében vörössel
és ezüsttel sávozott
pajzsot és lándzsát tart.**

sor a szentély boltozására és a hajó magasztására. Fennmaradt egy középkori harang *IH(es)US NA(za)R(enus) 1·4·8·7* felirattal, a szentély boltzáró kövén pedig 1498-as évszám olvasható.

A falképek 1912-ben, a templom tervezett bővítési munkálatai közben kerültek elő. A legépebb jelenetekről Gróf István 1913-ban akvarellmásolatokat festett. 1920-ban, amikor a budapesti Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) hatásköre Erdélyben megszűnt, tiltása pedig érvényét veszítette, a falképeket ismét bemeszelték. Kós Károly 1922-ben, majd 1958-ban új templombővítési tervet készített. Szerencsére az átalakítás harmadszorra is meghiúsult, így az épület eredeti állapotában maradt fenn.⁶

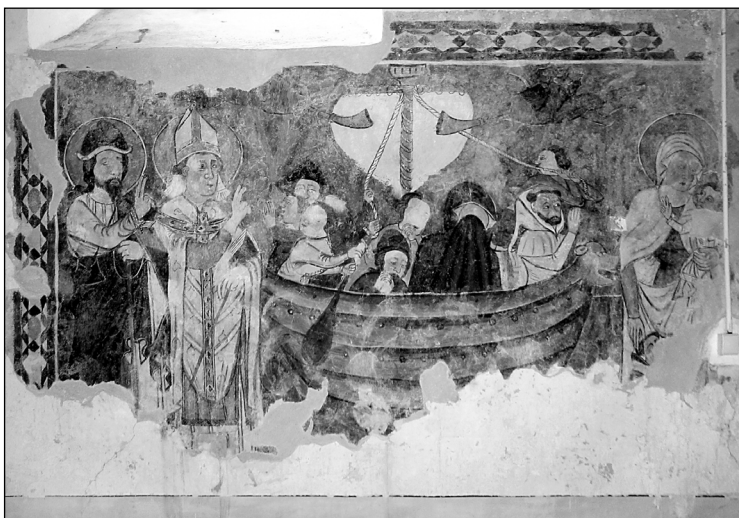
Kálvária-ábrázolás a hajó délkeleti sarkában. Donátorkép a 14. század első harmadából

A diadalív teljes felületét a 14. század első felére datálható freskóréteg fedte. Ma egyedül a *Keresztrefeszítés* látható. Kiemelt részét félköríves képkeretben a diadalív déli szárára festették. Krisztus, Mária és János arca teljes mértékben hiányzik, kézművelésük bizonytalanok. Tanulmányunk szempontjából a kompozíciónak a csatlakozó déli oldalfalon folytatódó része az érdekesebb. Az első, dicsfényes szereplő Krisztus felé mutat. Ő Longinus lehet. Szakállja és haja ősz, vállát vörös, paszományos szegélyű palást takarja, kezében pajzs és lándzsa. Egy fiatal lovag, feltehetőleg a donátor követi, kezében vörössel és ezüsttel sávozott pajzsot és lándzsát tart. Divatos, az alkaron gombsorral nyíló, testhezálló vörös tunika fölött világos köpenyt visel, amit derekán széles öv rögzít. A vörös bőrvön kék rozettás fémveretekkel díszített, alja cakkosan szélezett.⁷

A sokszereplős *Keresztrefeszítés* ikonográfiai párhuzamaként több itáliai ábrázolás is felhozható. A katonák csoportja látható például egy Guido da Siena műhelyében, 1270 körül készült táblaképen vagy Novara székesegyházának falképén, az utóbbin a lovagok arcvonása és divatos ruházata egyéni vonásokat is felvonultat.⁸ A harci öltözet aktualizálása az italo bizánci stílus más erdélyi falképeire is jellemző: az 1311-es őraljaboldogfalvi *Keresztrefeszítés* centuriója és a felvinci *Kálvária* katonái is az Árpádok pajzsának többé-kevésbé helyesen megjelenített változatait hordozzák.

A vistai fiatal donátor tehát lovagi és nem egyházi ruhát visel. Talán a püspöki birtok világi előjárója lehet, aki egyedül annak az egy oltárnak lehetett az adományozója, ami a *Kálvária*-kép előtt kaphatott helyet. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a középkorban a papi személyek is hadkötelesek voltak, ilyen megközelítésben az adományozó Erdély püspöke is lehetett.⁹ Stiliztikai, viselettörténeti és történeti adatokat figyelembe véve Széchy András személye merül fel, aki 27 évesen lett Er-

dély püspöke (1320–1356). Személyével kapcsolatban nem árt kiemelni, hogy kinevezésében az is számított, hogy jó fegyverforgató hírében állt. Püspökségéhez főként a gyulafehérvári székesegyház nyugati részének építkezései köthetők. Sírlapja a Várdai-kápolna padozatában ma is látható.¹⁰

Donátorkép szentekkel és az Egyház hajójával a hajó déli falán, 14. század vége

Gróh István 1913-ban készített tizenegy akvarellmásolata közül tíz ezt a későbbi kifejtést ábrázolja, többnyire Krisztus életének állomásait jelenítve meg. Ma csak a hajó déli oldalának egy kompozíciója látható. A Gróh-másolat alapján *Szent Miklós lecsendesíti a tengert* címmel azonosították. Az újrafeltárással új ikonográfiai elemekkel gazdagodott a jelenet. A vitorlástól jobbra a gyermekét karján tartó Madonna került elő, előtte tonzúrás papi méltóság térdel. Ettől jobbra, az utólag nyitott déli kapu által roncolt falfelületről egy koronát viselő, dicsfényes szent töredéke vált ismertté, aki a donátor védőszentje lehetett. A hajótól balra Szent Miklós és idősebb Szent Jakab apostol látható. A zarándokok védőszentje jellegzetes kalapot, köpenyt és tarisznyát visel.

Az ábrázolás központi része többértelmű. Szent Miklós jeruzsálemi zarándokútja során egy viharba keveredett hajó matrózainak életét mentette meg. Egykorú párhuzamain, a széki és brassói Szent Bertalan-templom falképén a hajóban vegyesen nők és férfiak utaznak, egyesek imádkoznak, arcukon kétségbeesés.¹¹ Magyarvistán a vitorlásnak az áldó püspökszent felé eső része a témának megfelelő, a másik fele eltér ettől. A hajó orrában egy tonzúrás férfi imádkozik, a divatos öltözetű utazók közül kiemelkedik egy nő, aki antik köpenyt (*maphorion*) visel, arcát ruhájába burkolt kezével eltakarja. Homlokán csillag ragyog. Ő csak Szűz Mária lehet a *Tengernek csillaga* megnevezését illusztrálva.¹² A vistai kép több ikonográfiai eleme is előfordul a római Szent Péter-bazilika előcsarnokának monumentális *Navicella* mozaikján. Igaz, ezek szinte csak kiegészítik a kompozíciót, lényegi elemei nem követik a római egyházat szimbolizáló előképet. A vitorlásból hiányoznak az apostolok, ahogy a képtér jobb oldaláról a kételkedő Pétert a tengerből kiemelő Jézus ábrázolása is. Viszont az erdélyi falképen is megjelennek a szárnyas széldémonok. Hasonló toposz a vitorlás közepén ülő, fejét kezével eltakaró apostol, akinek gesztusát Vistán a Szűz ismétli. A harmadik, távoli hasonlóság a képtér jobb oldalán festett főpapi donátor.¹³ Ezek az apró elemek arra utalnak, hogy falképünk festője ismerte Giotto mozaikképét vagy annak valamelyik változatát. Az új ikonográfia szinte azonnal népszerűvé vált, korai replikája a strasbourgi St. Pierre-le-Jeune falképén maradt fenn.¹⁴ Hasonló megfogal-

mazások Erdély területére is eljutottak. Egy töredékes Navicella-kép a zsolnai romtempлом szentélyének északi faláról került elő.¹⁵ A monumentális freskón az árboc és több dicsfényes, a hajóban ülő férfi alakja vehető ki.

Ugyanakkor a vistai freskó más elemei, különösen a vitorlásban ülő Szűzanya – aki csillaghoz hasonlítható ragyogásával a tenger háborgó hullámai közül kivezérli az áhítatos embert – jobban emlékeztet azokra a képekre, amelyeken a hajó-egyház metaforát a Megváltó kettős ábrázolása erősítette. Ezeken többnyire Krisztus kormányozza a győzedelmes egyház hajóját, melynek árbocát a feszület képezi. Ritkábban Máriát is lefestették mint *rectrix in naviculát*.¹⁶ A vitorlásban ábrázolt üdvözültek minden társadalmi réteget felölelnek. A hajóban a pápa, főpapok, királyok és egyszerű hívők állnak, általában dicsfény nélkül, hiszen aki a mennyországba kerül, az mind szent, még ha a földön nem is avatták szentté. Az *Ecclesia triumphans* allegóriájának a 15. században egyre népszerűbb példái közül a legérdekesebbek közé tartozik Winand von Steeg *Adamas colluctantium aquilarum* című művének illusztrációja. A konstanzi zsinatról hazatérő Zsigmond király kíséretéhez tartozó szerző művét 1419-ben az esztergomi érseki várban fejezte be.¹⁷ Hasonló 15. századi ábrázolás Székelydályán a szentély északi falán látható. Itt az árboc keresztrefeszítés-jelenete a Szűz és Szent János térdelő figurájával is kiegészült. A hajó fedélzetén dicsfény nélkül festett szereplők fohászkodnak, többek között a pápa, egy püspök, koronás fők és egyszerű emberek. A kormányos nem látható. Figyelemre méltó még a hajótest fölött, a vitorlaktól jobbra, kaputornyos háttér előtt teljes alakban megjelenített lovagok rejtélyes csoportja, akik közül az első Krisztus felé mutat. A keresztrefeszítés-ábrázolások ikonográfiájából merítve a hitüket megvalló emberek lehetnek, feltehetőleg donátorok. Ők a földön küzdő egyház tagjai, akik az üdvözültektől és az angyaloktól, a győzedelmes egyház tagjaitól remélhettek segítséget az Isten örök országába vezető úton. A freskó Székelydályán a tabernákulum körül megfestett, töredékesen fennmaradt Veronika kendője-képpel egészül ki, melynek két oldalán Péter és Pál apostolok alakjai sejtethők.¹⁸ Az ábrázolás, nem véletlenül, a római zarándokok ólompecsétjére emlékeztet. A donátor Barlabássy Lénárd, aki negyedszázadon át, 1501-től 1525-ig Erdély alvajdája volt. Hasonló Veronika-ábrázolás lehetett a gyulafehérvári Lázói-kápolna homlokzatának domborműves fülkéjében is, amit Szent Péter és Pál képeivel faragott pilaszterek fognak közre.¹⁹ Az összefüggést erősíti, hogy Barlabássy mecénásként támogatta a gyulafehérvári kápolna építését és a Szentlélek-oltár felállítását is az elhunyt lelkek üdvéért. A megrendelő Lázói János telegdi főesperes és gyulafehérvári kanonok volt, Lénárd fogadott testvére, akinek két szentföldi zarándoklatáról tudunk, élete utolsó éveiben pedig a római magyar zarándokok gyóntatója lett.²⁰

A vistai kompozíció üzenete a kettős donátorképpel együtt értelmezhető. A tonzúra papi donátort először a vitorlás orrában térdelve, a Madonnához imádkozva láthatjuk. Lilás-rózsaszínes utazóruhába öltözött, elől sűrűgombos *pourpoint-je* fölött lelógó végű, fehér színű csuklyás vállgallért visel. Hasonló öltözet a Képes Krónika miniatúráján látható: Villermus, Szekszárd monostorának apátja meztelen felsőtestére lovagi ruhát vesz.²¹ A donátor az Irgalmasság Anyja előtt főpapi öltözékben térdel. Díszes ornátusából csak az okkerrel szegélyezett kazula vehető ki, valamint a nyakát gallérként körülvevő pallium. Ez utóbbi jelentős főpapi jelvény. Konstantin császár adományozta a pápának, aki azt később megosztotta a metropolitákkal (érsekekkel) és egyes privilégiumok alapján a püspökökkel is. A vistai főpap fején nincs mitra, süvegét feltehetőleg hódolata jeléül Mária lába elé helyezte.

A donátor, aki feltehetőleg a kifestés képi programjának meghatározója is volt, teológiaián jártas, tanult ember lehetett, aki zarándoklaton vagy nagy úton vett részt. Vélhetően az a királyszent lehetett a védőszentje, akit a Madonnától jobbra festettek meg. Ilyen alapon csak Czudar Imre és Upori István donátorsága kerülhet szóba, de a

falkép stílusztikai vonásai inkább a korábbi datálást valószínűsítik.²² Czudar Imre, a nagy képzettségű, kánonjogi tanulmányainak élő, a szépművészetek mestere címet kiérdemlő főpap 1386 és 1389 között volt Erdély püspöke. Még kinevezése előtt, 1374 nyarán Székesfehérvár prépostjaként egy V. Károly francia királyhoz indított küldöttség tagja volt, amelyet azzal bízott meg Lajos király, hogy lányát a francia udvarban eljegyezzék V. Károly király másodszülött fiával, Valois Lajos herceggel. Menet és jövet is megálltak Avignonban, XI. Gergely pápa udvarában. A sikeres küldetés után több hónapig tartó hosszú útjáról Rómán, Velencén és a dalmáciai Zenggen keresztül 1374 őszének derekán tért vissza.²³ Rómában bizonyára felkeresték a Szent Péter-bazilikát, melynek omladozó tetejét pár évvel korábban V. Orbán pápa javíttatta ki. Ő volt az, aki 1367-ben magyar segédlettel először kísérelte meg a pápaság Rómába való visszatérését, az utolsó avignoni pápa pedig éppen az a XI. Gergely volt, aki Czudar Imrét palotájában kegyesen fogadta, és bizalmával tüntette ki. Fő feladatának a Rómába való visszatérést tekintette, ahová 1377-ben be is vonult ünnepélyesen. Ez a bevonulás azonban korántsem jelentette a pápaság római megszilárdulását, az ellenpápák harcának, az 1378-ban bekövetkezett nagy nyugati schismának csak a Zsigmond király által összehívott Konstanzi zsinat vetett véget.²⁴ Az eklézsia hajója típusú ábrázolások korabeli kedveltsége ennek a visszatérést előkészítő lázas diplomáciai tevékenységnek is köszönhető, hiszen az ábrázolás a pápaság szimbóluma volt.

Czudar Imre feltételezett kettős megjelenítése életének fontos eseményeire utalhat. Erdély püspökeként a Madonna előtt hódolva festhették le. A vitorlásban felavatása előtti zarándoklataira utalva, utazás közben láthatjuk több zarándoktársával együtt, talán azon érdemeire is emlékeztetve, amelyeket a pápai szék római visszaállításában szerzett. A római Navicella mellett a Szent Jakab-kép egy compostellai zarándoklatra is utalhat. Magyarvistán a megrendelő az apostol hatásos közvetítésében reménykedett, akár a közeli püspöki birtok Nádasdaróc freskójának donátora. Ott Szent Jakab apostol a Szent Mihály arkangyal serpenyőjében ülő zarándokruhás mecénás mérlegelését a kedvező irányba igyekszik befolyásolni.²⁵ A donátorok egy hosszú úthoz kértek támogatást, ami a purgatóriumon keresztül Mária és a legfontosabb közbenjárók segítségével a Paradicsomban érhetett véget. Éppen ezért ábrázolták Magyarvistán Szent Miklóst is, akit a középkorban a purgatórium védőszentjének tartottak. A vistai kép összefüggéseit Mária feltételezett kettős megjelenítése is erősíti. Szent Bernát szavaival a Tengernek Csillagát követve „*el nem tévedsz. Ha Őt kéred, biztosan remélhetsz. Ha Őrá gondolsz, nem hibázol. Ha Ő tartja kezedet, nem esel el. Ha Ő oltalmaz, nincs mitől félned. Ha Ő vezet, nem fáradsz el. Ha Ő irtalmaz, biztosan célhoz érsz.*”²⁶

Czudar Imre sírját a gyulafehérvári Várdai-kápolna padozatában találjuk. A gyalui várhoz tartozó püspöki birtokok templomai gazdagok 14. századi falképekben (Szászfenes, Magyarfenes, Nádasdaróc), de Czudar donátorsága, a falképek keltezési bizonytalanságai miatt, egyik esetben sem bizonyítható.

■ JEGYZETEK

1. Kelemen Lajos: *A vistai református templom és belső díszítményei*. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. Szerk. Szabó T. Attila et alii. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977. 88–99. (A továbbiakban Kelemen: Vista); Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. I. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Bp., 2002. 72–73. Stallumtörödek: 1500 körül; nyugati karzatmellvéd és alsó kazettái: Gyalui Asztalos János, 1699; déli bejárati ajtó: id. Umling Lőrinc, 1765; padmellvéd, szószék, zsoldármutató tábla: ifj. Umlingok, 1767; keleti karzatmellvéd: 1825.

2. Kiss Loránd marosvásárhelyi restaurátor és csapatának munkája a Dunafer női kézilabdacsapat adományából valósult meg. Publikálva részletes irodalomjegyzékkel: Szabó Tekla: *Magyarvista középkori templomának újonnan feltárt freskói*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 3–5. 2008–2010. 139–160. (A továbbiakban Szabó: Magyarvista); Uő: *The Bishop of Transylvania Represented on the Newly Restored Frescoes from Viștea*. In: *Art and Architecture around 1400. Global and Regional Perspectives*. Eds. Ciglenecki Marjeta – Polona Vidmar. Faculty of Arts, Maribor, 2012. 151–159.

3. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. (1023–1300). Bevezetővel és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Magyar Országos Levéltár, Akadémiai Kiadó, Bp., 1997. 474. sz., Vysta; 156. sz.: első említése 1229-ben, „Wisata”. Uő: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Szerk. Benkő Loránd et alii. EME, Kvár, 2001. (Erdélyi Tudományos Füzetek 231.) 85–115.
4. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. II. (1301–1339). Bevezetővel és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Magyar Országos Levéltár, Akadémiai Kiadó, Bp., 2004. 37. sz.
5. A templomról történeti adattárral együtt lásd legutóbb Miklósi-Sikes Csaba: *Egyházi építészeti a Kalotaszegen*. A románika és a gótika évszázadai (1540-ig). Adattár. In: *Középkori egyházi építészet Erdélyben*. Szerk. Kiss Imola – Szócs Péter Levente. Editura Muzeului Sătmărean, Szatmárnémeti, 1999. 300–302; Virgil Vătăşianu: *Istoria artei feudale în Țările Române*. Editura Academiei, Buc., 1959. 538; Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. EME, Kvár, 1994. 54. 166; Uő: *Erdély építészete a 14–16. században*. EME, Kvár, 1996. 28, 166; Kelenmen: Vista 90; IX. Bonifác pápa 1395-ben kiadott bullája, melyben javadalmakat rendelt a „Visca” (Viska)-i Szent Péter-templom papjának, feltehetőleg nem Magyarvistára vonatkozik, hanem a Hunyad megyei Viszka településre (*Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tom III. Franklin Nyomda, Bp., 1888. 288–289.)
6. A templom történelmi felújításáról lásd Szabó: Magyarvista 140–143.
7. Sarah Thursfield: *The Medieval Tailor's Assistant: Making common garments 1200–1500*. Ruth Bean Publishers, Carlton, 2001. A tunika testhezálló (ang. *close-fitting coat, 1300-1350*), az alkaron ékszerként viselt gombsorral szűkített változatát lásd Uo. 83.
8. Szabó Tekla: *Az erdélyi itálóbizánci falképek ikonográfiai sajátosságai. A két leggyakoribb jelenet: az Angyali üdvözlés és Krisztus keresztrefeszítése*. In: *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Szerk. N. Kiss Tímea. ELTE BTK, Bp., 2008. 209–230; Edward B. Garrison: *Italian Romanesque Panel Painting an Illustrated Index*. Courtauld Institute of Art – University of London, 1998. Index no. 298. New Haven, Yale University Art Gallery, no. 1871.2.; Novara, Oratorio di San Siro: Costanza Segre Montel: *Pittura del Duecento in Piemonte*. In: *Il Duecento e il Trecento*. Szerk. Enrico Castelnuovo. Electra Editrice, Milano, 1986. (La pittura in Italia). 41–48., 57. kép.
9. Borosy András: *Hadseregszervezés, mozgósítás Magyarországon a XIV. században*. Hadtörténelmi közlemények 118. 2005. 3. sz. 782–794, 786.
10. Temesváry János: *Erdély középkori püspökei*. Minerva Kiadó, Kvár, 1922. 141–147. Mindkét előző püspök időse volt, nem lehetett Magyarvista fiatal donátora.
11. Brassó Szent Miklós a hajóban áll. Szék lásd Entz Géza – Köpeczi Sebestyén József: *A széki református templom*. Minerva R.T., Kvár, 1947. 34–35., 20. kép.
12. A *Tengernek Csillaga* (lat. *Stella Maris*) megszólítás 1000 előtt keletkezhetett az *Ave maris stella* himnusz első sora alapján. (<http://lexikon.katolikus.hu/T/Tengernek%20Csillaga.html>. (Letöltve 2014. október 8.))
13. Helmutrud Köhren-Jansen: *Giottos Navicella. Bildtradition Deutung Rezeptionsgeschichte*. Wernersche Verlagsgesellschaft, Worms am Rhein, 1993. 1. kép. A római falkép (Giotto di Bondone) eredetije nem maradt fenn, csak Orazio Maneti 1674-ben kisebb térre adaptált változata.
14. Köhren-Jansen: i.m. 160–174., 47. kép. 1320 után.
15. A falképre és annak tragikus állapotára Kiss Loránd restaurátor hívta fel a figyelmet.
16. Más változataiban a kormánytól Péter vagy a pápa ül. Péter kiemelését a tengerből nem ábrázolták. *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Hrsg. Engelbert Kirschbaum – Wolfgang Braunfels. Verlaghaus Herder, Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1968–1976. IV. 61–67.
17. Marosi Ernő: *Winand von Steeg: Adamas colluctantium aquilorum*. In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387–1437*. Szerk. Takács Imre. Szépművészeti Múzeum, Bp., 2006. 5.35. sz. (Biblioteca Apostolica Vaticana, Palat. Lat. 412.)
18. Nemrég Pál Péter restaurálta. A még restaurálatlan tabernákulum képein Gombosi a *Köpönyeges Máriát látta* (Gombosi Beatrix: „*Köpönyegem pedig az én irtalmasságom...*” Köpönyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2008. (Devotio Hungarorum 11.))
39. sz. Korábbi írásomban azonosítását átvettem: Szabó: Magyarvista 151. Lángi József *Utolsó ítélet*-részeként határozta meg (Lángi-Mihály: i.m. 104–105. Vera ikon Péter és Pál apostolokkal: Dana Jenei: *Thèmes iconographiques et images dévotionnelles dans la peinture murale médiévale tardive de Transylvanie*. Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts 51. 2014. 9. sz. (megjelenés alatt). Huszka József 1903-ban festett freskómásolatát lásd Jánó Mihály: *Huszka József székelyföldi falképmásolatai*. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2008. 53–54., 28. kép. A másolaton a szivárványszínű kapu előtt egy dicséletes figura – talán a mennyország kapuját őrző angyal – is látható.
19. Kovács András: *Középkori erdélyi zarándokok*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből. 6–7. 2011–2012. 213., 3–4. tábla.
20. Barabássy Sándor: *Egy reneszánsz mecénás főúr a 15–16. századi Erdélyben. Barlabássy Lénárd erdélyi alvajda, székely alispán kora és tevékenysége a dokumentumok tükrében*. Méry Kiadó, Bp., 2012. 110–116 (Székelydátumok), 116–121 (Lázói-kápolna).
21. A képet lásd *Magyar Művelődéstörténet*. I. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1939. 346. (Varjú Elemér).
22. Uperi Istvánról lásd Temesváry: i.m 279–285, 299–309. Első, augusztustól februárig tartó püspöksége (1401–1402) nem lehetett elég egy tempom kifestéséhez. Második püspöksége 1403–1419 között volt.
23. Temesváry: i. m. 211–232.
24. Gergely Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Kiadó, Bp., 1999. 117–121.
25. Kovács: i. m. 210–211.
26. *Lángolj és világíts. Válogatás Szent Bernát műveiből*. Ford. Golenszky Kandid. Ecclesia Kiadó, Bp., 1978. 348–349.

P. KOVÁCS KLÁRA

TRIDENT ÉS ERDÉLY KÖZÖTT

**Domenico da Bologna
és Francesco Chiaramella da Gandino,
két olasz építész a kora újkori Erdélyben**

A magyar seregek mohácsi csatavesztése és az azt követő évtizedek harcai ráébredtették a keresztényeket arra, hogy a többszörös túlerővel támadó és a kor legjobb tüzérségével rendelkező török nyílt csatákban nem állítható meg, előrehaladását csak egy modern határ menti védőrendszerrel lehet meggátolni. A várak megerősítésének hatékonyabb módját keresve dolgozták ki a 16. században a bástyás rendszert: egy kimondottan ágyútűz ellen kialakított új védműtípust, amelyet felfedezőiről olasz bástyás várak is neveztek. A török elleni várak kiépítésében térségünkben kulcsfontosságú szerepet játszottak eleinte az olasz építészek, az új erődítési technika legjobb ismerői. Forrásaink arra utalnak, hogy ezek a szakemberek nem közvetlenül Itáliából, hanem az esetek túlnyomó többségében a Magyar Királyság Habsburg-házi uralkodóinak a közvetítésével Bécsből érkeztek térségünkbe, a Habsburg-uralkodóknak ti. bizonyos tekintetben érdekük volt az erdélyi várak építése, hiszen csak így remélhették, hogy a török előrenyomulás a Magyar Királyság keleti határán megállítható.

A következőkben két olasz építész erdélyi szereplését szeretnénk vázolni, akik ugyan több mint egy évtizednyi különbséggel követték egymást térségünkben, ám mindkettőjük esetében valószínűsíthető, hogy az éppen hivatalban lévő tridenti püspök közvetítésének köszönhetően jutottak ide. A bemutatásra kerülő két építészkarrier lényegében részeredményét képezi egy átfogóbb kutatásnak, amely a kora újkori Erdélyben felbukkanó külföldi építészek tevékenységének rekonstrukciójára irányul. Hasonló kutatásokra voltak ugyan

Domenico da Bologna személyében olyan építészről van szó, aki Itáliában, az osztrák tartományokban, a Magyar Királyságban Erdélyt is beleértve működött a Buda elestét (1541) megelőző évtizedben.

korábbi kísérletek is,¹ az a tapasztalatunk viszont, hogy a bécsi levéltárban őrzött korabeli forrásanyagok az erdélyi forrásokkal (elsősorban a városi számadáskönyvekkel) és a külföldi szakirodalommal való összevetéséből számos olyan összefüggésre derülhet még fény, amelyeket a többnyire egynemű forrásbázisra támaszkodó korábbi kutatásoknak eddig nem sikerült felderíteniük. A kutatás időszerűségét (vagy lehet már éppen elmaradottságát) továbbá az is jelzi, hogy az utóbbi években sorozatosan megjelenő, az egykori itáliai államocskákra vonatkozó újkori építészszótárak² szócikkeiből szinte minden esetben kimaradtak a Magyarországra és Erdélybe is elkerült építészek itteni tevékenységére vonatkozó utalások.

Domenico da Bologna³

■ A Bolognában született vagy legalábbis korábban ott tevékenykedő szakembert 1531-ben említik először I. Ferdinánd magyar király (1526–1564) környezetében, egy Bécsújhelyen tett látogatása, valószínűleg várszemléje alkalmával.⁴ 1532–1533-ban az uralkodó egy peres ügyében támogatta az építészt, akit nagyra értékelt, mert a törökök elleni védekezésben számos és hasznos szolgálatot tett neki. Utóbb, 1533 szeptemberében Ferdinánd király, Bécsben és másutt teljesített szolgálataiért, évi 300 forint fizetéssel királyi építészei közé fogadta.

Az 1943-ban közzétett, az imént részben ismertetett életrajzi vázlatában Balogh Jolán meg sem kísérelte az építész itáliai tevékenységét, illetve az általa amúgy sem túlságosan kedvelt Habsburg-királyhoz való szegődésének körülményeit tisztázni. Az újabb olasz szakirodalom és a témánkhoz kapcsolódó forráskiadványok bizonyos lehetőségeket kínálnak ezeknek a részleteknek a pótlására, ezeket szeretnénk a következőkben ismertetni. Bernardo Cles, Trident püspök-fejedelme (1514–1539) és egy (szintén) Domenico da Bologna nevű építész levélváltása került elő 1531–1532-ből, melyben az utóbbi arra kérte a püspököt, hogy eszközöljön ki számára egy kihallgatást a bécsi udvarban, ti. elképzelései vannak a török elleni védekezésről, s ezeket mindenképp meg szeretné osztani a királlyal.⁵ I. Ferdinánd király titkos tanácsának elnökeként a püspök kétségtelenül az udvar egyik legbefolyásosabb embere volt, akinek nem jelenthetett nehézséget az építész érdekében szót emelni az uralkodó előtt. Így került Domenico a bécsi udvarba, ahol bizonyos szolgálatokat teljesített 1532 táján.

A következő évben Cles maga szegődött a püspök Tridენტbe, püspöki palotájára, a Magno Palazzo építkezéseihez, ahol 1534-ig dolgozott. 1533 őszén valószínűleg már tridenti munkáját megszakítva utazott Bécsbe, hogy onnan „királyi mérnökként” térjen vissza a püspök udvarába 1533 novemberében.⁶ Az új titulus az építésznek a királyi szolgálatba való fogadását jelzi, időben pedig tökéletesen egyezik a Balogh Jolán által közölt adattal, mely szerint 1533 szeptemberében I. Ferdinánd egy Domenico da Bologna nevű építészt szegődtetett. Így nagyon kézenfekvőnek tűnik Cles építészt a Bécsben és utóbb Magyarországon is működő Domenico da Bologna-val azonosítani, aki tehát, amennyiben feltételezésünk helytálló, a trident püspök közvetítésével került a Habsburg uralkodó környezetébe. Feltevésünk ellen szól azonban, hogy az olasz szakirodalom a Cles szolgálatában említett Domenico építészt – a püspöki palotáról 1924-ben közölt forrásgyűjtemény szerzőinek nyomán⁷ – következétesen egy bizonyos Domenico Aimo da Varignanával azonosítja, aki pár év múlva, már 1539-ben meghalt.⁸ Minthogy a Magno Palazzo építésére vonatkozó forrásokban egyszer sem szerepel Aimo da Varignana utónevével az építész, hanem csak „Domenico architetto”, „Domenico ingegnere” vagy „Domenico da Bologna”-ként hivatkoznak rá,⁹ véleményünk szerint Aimo da Varignanával való azonosítása kétségre vonható, annál is inkább, hogy az utóbbit elsősorban szobrászként tartja

számon a szakirodalom. Az építész tridenti tevékenységének részleteiről keveset tudni, ám valószínűsíthető, hogy a püspöki palota kertjének tervezésén és a könyvtár berendezésén dolgozott.¹⁰

Ausztriai tevékenységét sem tudjuk egyelőre építkezésekhez kötni, a Balogh Jolán által ismertetett adatok alapján csupán azt állíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel az újabb török ostromra felkészülő Bécsújhely és Bécs erődítményeinek korszerűsítésén működhetett.

1540 elején valószínűleg ugyanaz az építész, Dominicus „*architectus et edificiorum regalium fundator*”-ként már Szamosújvárról keltezte levelét, ahol Szapolyai János király (1526–1540) megbízásából a vár építésén dolgozott.¹¹ Balogh Jolán volt az, aki azonosította a szamosújvári vár építkezéseinél feltűnő Domenico fundátort a fentebb említett Domenico da Bolognával, aki ezek szerint valamikor 1533–1540 között Ferdinánd királytól Szapolyai Jánoshoz pártolt.¹² Egy korabeli forrás szerint a bolognai mérnök a gyenge ellátás és fizetség miatt hagyta el a Habsburg-uralkodót. Ettől eltekintve, elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy I. Ferdinánd maga engedte építészt Szapolyaihoz valamikor a váradai békeszerződés aláírását (1538) követően, amikor már szinte biztosra vehette, hogy János király országrésze közelebről az övé lehet. Forrásaink nem jelölik meg Domenico pontos szerepét a szamosújvári munkálatokban, ám annyi bizonyos, hogy János király haláláig már körvonalazódott a négy sarkbástyás erődítmény, amelyet így Erdély legkorábbi olaszbástyás váraként tartunk számon. Vélhetően Domenico da Bologna vezette az építkezéseket 1540-ben, de az is elképzelhető, hogy már a modern vár tervezésében és alapozásában is szerepet vállalt 1538–1539 tájától.

A kortársak szerint az építész nagy megbecsülésnek örvendett János király szolgálatában. Ennek beszédes bizonyítéka egy nemrég közölt adománylevel. Az irat értelmében I. Ferdinánd 1540 augusztusában, közvetlenül János király halála (1540. július 17/21.) után megerősítette Szapolyainak „*Dominico da Bononia architecto*” javára tett adománylevelét, amelyben a néhai uralkodó bizonyos budai házakkal jutalmazta volt építésze szolgálatait.¹³ Minthogy a forrás nem részletezi az építész érdemeit, a tevékenységére vonatkozó ismereteink alapján csak a szamosújvári és a budai vár építésében Szapolyai halála előtt betöltött szerepére gondolhatunk.

Ismeretes ugyanis, hogy János király idejében, 1531-től már biztosan, komoly erődítési munkálatok folytak Budán.¹⁴ Ebben az évtizedben épült a déli nagy rondella a hozzá csatlakozó új kaputoronnyal és a tőle északra húzódó, lőréses, fedett folyosóval. A Vízivár sarkait erősítő, két szögletes metszetű torony is valószínűleg ugyanerre az időszakra datálható. A város északkeleti sarkának védelmére építtette továbbá János király az ún. Erdélyi-bástyát, amelyet a források újként említenek 1541-ben. Az Óbuda felőli kapu védelmére két, földdel töltött bástyát emeltetett, az északnyugati sarok védelmét pedig egy rondellával biztosította. Elképzelhető, hogy a nyugati várfal védelmére emelt két rondella is az 1530-as évekre datálható, hasonlóképpen a szemközti oldal Híradás bástyája. A János király halálát követően, 1540 őszén Buda alá vezényelt Habsburg-párti sereg nem merte ostrom alá fogni a jól megerősített és felszerelt várat, ami igazolni látszik, hogy a néhai király idejében valóban jelentősen megnőtt Buda védőereje. Noha a források nem említik a budai vár építészeit ebben az időszakban, az imént idézett adománylevel azt tanúsítja, hogy Domenico da Bologna már János király idejében Budán tartózkodott és működött, így kétségkívül részt vett az erődítési munkálatokban. Ugyanakkor néhány újabb adat arra is enged következtetni, hogy a fent említett adománylevel megerősítése része lehetett az éppen Buda bevételére készülő Ferdinánd király terveinek. Valószínűleg ezzel próbálta saját pártjára vonni Domenicót, a budai erődítmények építésztét és így legjobb ismerőjét, remélvén, hogy ezáltal jelentős mértékben növelhetné az

ostrom sikerességének az esélyét.¹⁵ A Habsburgoknak azonban, úgy tűnik, nem sikerült rávenniük az építész az átállásra, aki egy év múlva, a Roggendorf által vezetett újabb Habsburg-ostrom ellen földművekkel erősítette a budai vár falait.

Domenico da Bologna személyében tehát egy olyan építészről van szó, aki Itáliában, az osztrák tartományokban, a Magyar Királyságban Erdélyt is beleértve működött a Buda elestét (1541) megelőző évtizedben. Elképzelhető jelentősége ellenére térségünkben mindössze két, a kora újkori várkutatás szempontjából azonban alapvető, emlék esetében (Buda és Szamosújvár) bizonyítható többé-kevésbé meggyőzően a közreműködése.

Francesco Chiaramella da Gandino

■ Második építészünk 12 évvel később került térségünkbe, a korábbtól eltérő politikai körülmények között, Erdély az ötvenes évek első felében ugyanis időlegesen Habsburg-fennhatóság alatt állt (1551–1556), az I. Ferdinánd király által kinevezett Giovanni Battista Castaldo helytartóval az élén. Noha sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalom nem figyelte fel eddig Chiaramella erdélyi szereplésére, úgy tűnik, hogy tevékenységével ő is hozzájárult a kor nagy erdélyi erősítési hullámaéhoz, amely az állandóan fenyegető török hadjáratok visszaverését, a török előrenyomulás meggátolását célozta. 1551 nyarától kezdve Castaldo szüntelenül kérte a királytól a szakemberek kiküldését, nélkülük ugyanis az erdélyi városok és a határok erősítése folyton akadozott.¹⁶ Sorozatos, a tervező építészek hiányát felpanaszoló levelei, úgy tűnik, végül visszhangra találtak a királynál, 1552 áprilisában ugyanis az uralkodó mindjárt három „*arhitectus*” kiküldéséről biztosította a helytartót. Megnyugtatta ugyanakkor, hogy az építészek között ott lesz a Castaldo által oly erősen óhajtott szakember is, az, aki korábban a tridenti bíborosnál dolgozott.¹⁷ Ahogy az egy későbbi levélből kikövetkeztethető, a király Francesco da Gandinóra utalt, akit a forrás tanúsága szerint „*minap*” (azaz 1552. június eleje táján) építész gyanánt Erdélybe küldött.¹⁸ A Francesco Chiaramella, Cirombella, Girombella da Gandino neveken emlegetett személy kétségkívül kora egyik legfoglalkoztatottabb szakembere volt, aki, noha rezidenciális világi és egyházi építkezéseken is feltűnik, elsősorban hadiépítészként szerezte hírnevét.¹⁹ Erődépítészetben való jártassága értelemszerűen komoly haditechnikai ismereteket feltételezett. Ezt igazolja az a tény is, hogy Castaldo kezdettől fogva támogatta Chiaramella tüzérségi intendánssá való kinevezésének a gondolatát is az erdélyi tüzérség kapitány, Melchior Fieger parancsnoksága alatt.²⁰

A rendkívül mozgékony építész származásáról, tanulmányairól és karrierje első feléről igen keveset lehet tudni. Nevéből ítélve családja a lombardiai Bergamo környékén fekvő Gandinóból származott, de elképzelhető, hogy Francesco már a Velencei Köztársaságban született, ahova élete során gyakran vissza is tért. Építészként V. Károly szolgálatában tűnik fel először. 1536 tájától dolgozott a német-római császár megbízásában, elsősorban a spanyol–francia háborúk alatt épített piemonti erődítményeken.²¹

1550 tájától 1554-ig I. Ferdinánd királyt szolgálta. Feltehetően Prágában találkozott a tridenti püspök-fejedelemmel, Cristoforo Madruzzóval (1539–1567), akinek a szolgálatában még 1550-ben Tridentbe találjuk, a püspök nyári rezidenciája, a Palazzo delle Albere építésén. Egy a város peremén elhelyezkedő erősített villáról van szó, amelyet 1550–1557 között emeltek. A védőfallal és vizesárokkaal övezett, négy saroktoronyos, belső udvaros várkastély egy tipikusan Sebastiano Serlio terveire emlékeztető elképzelést követ. Chiaramellának döntő szerepe lehetett a villa helyének a kiválasztásában, és kétségkívül ő irányította az építkezéseket is, ám a tervezésben való részvétele egyelőre kérdéses.²² Amennyiben mégis beigazolódná, hogy ő

volt a tervező is, bizonyítható lenne, hogy közelről kellett ismernie Serlio akkor még kéziratossá műveit, különösen a híres, a kastélyépítészet szempontjából kiemelt fontosságú *Libro Sestót*.²³ 1554-ben az építés közben felmerült hibák kijavításáról biztosította a püspököt, ugyanakkor az is kiderül, hogy a mulasztásaiért megbízói az elsősorban erődítésben gyakorlott szakembernek a kastélyépítészetben való járatlanságát okolták. Ezeket a vádakát Chiaramella természetesen tagadta.²⁴

Tridenti tevékenységével párhuzamosan, 1552-ben Innsbruckban is megfordult, feltehetően az ottani Hofkirche építkezéseinek, 1553 tavaszán viszont az építész nevében intézkedő püspök már megtagadta Chiaramella Innsbruckba való visszaküldését.²⁵ Az olasz szakirodalom szerint az építész neve ezt követően több mint egy évre eltűnt a forrásokból.²⁶ Az olasz forrásokból bizonyára hiányzik, viszont ekkortájt találkozunk nevével az olasz kutatók számára kevésbé ismert bécsi, erdélyi és magyarországi forrásokban. Mint korábban említettem, a bécsi udvar szolgálatában álló „*Baumeister*” 1552 júniusában érkezett először Erdélybe, ahol hamarosan a tüzérség intendánsa lett.²⁷ Ezt követően bizonyára visszatért Tridentbe, és szinte egy év elteltével, 1553 májusában bukkan fel ismét Erdélyben, még hozzá a szebeni Haller-bástya építésénél, „*Francisco Kandy Baumeister*” néven.²⁸

A 16. századra Szeben középkori városfalai elavultak, szűk, magas tornyai, vékony kötőgátjai már nem biztosíthatták a település védelmét az esetleges ágyútüladásokkal szemben. A város erődítményeinek a korszerűsítése így már az 1530-as években elkezdődött a Vastag torony (*Dicke Turm*) – egy félköríves alaprajzú ágyútorony (rondella) – felépítésével, viszont nagyobb lendületet csak később, az 1551–1556 közötti Habsburg-kormányzás idejében vett. További három rondella és a Haller-bástya épült fel ebben az időszakban,²⁹ ami valószínűleg elsősorban a Habsburg-hatalom erdélyi képviselőit támogató és egy évig a kincstartói tisztséget is betöltő polgármester, Haller Péter³⁰ befolyásának tudható be. A polgármesternek a várfal előtt elterülő majorjában épült³¹ a Haller-bástya 1551-től kezdve. A polgármester azonban, úgy tűnik, nemcsak kertjét ajánlotta fel az építkezéshez, hanem mivel kincstárnokként gyakorlatilag szabad kezet kapott az állami pénzek kezelésére, 1552-ben Szeben építésére 2000 forintot vett fel a kincstárból.³² Emellett felajánlotta, hogy saját vagyonából megelőlegezi az építési költségek egy részét. A hitel fedezetéül a kincstári jövedelmek szolgáltak, amelyeket igyekezett a saját kezébe összpontosítani.³³

A Haller-bástya építésén közreműködő építészek közül a szakirodalom mindeddig csak az olasz Alessandro da Urbino (másképp: Clippa) nevét ismerte, aki az építkezéseket elindította,³⁴ és akinek minden bizonnyal a bástya terveit is tulajdoníthatjuk.³⁵ Újabb forrásaink tanúsága szerint azonban feltehetően már kezdettől fogva megjelent a szebeni építőtelepen egy Antonio Bufalo nevű, szintén itáliai származású építész is, aki vélhetően Alessandro távollétében irányította az építkezéseket.³⁶ Valószínűleg csak kivitelező építőmesterként dolgozott az Alessandro által tervezett és elfundált erődítményeknél Gyulafehérváron és Szebenben, a helytartó ugyanis nem tesz említést róla, amikor Erdélyben működő építészeit sorolja.³⁷ Zsoldjának állandó késése miatt, valószínűleg 1553-ban, Antonio visszatért Bécsbe, Alessandro da Urbino pedig valamikor 1552 végén vagy 1553 elején egy balesetben Targovistén életét veszítette.³⁸ Az új adatokból arra következtetünk, hogy az említett szakemberek távozását követően, 1553 tavaszától Francesco da Gandino királyi építész vette át a szebeni építőtelepet. Haller Péter erdélyi kincstartóként vezetett számadáskönyve szerint 1553. október 12-én 25 forintot fizettek neki,³⁹ mely összeg átvételét az építész fennmaradt, saját kezű nyugtájával igazolta.⁴⁰ 1554-ben távozott I. Ferdinánd szolgálatából, a bástya építésénél pedig vélhetően az időközben (1554 júliusában) Erdélybe visszatért⁴¹ del Bufalo váltotta fel, legalábbis felajánlotta hadiépítészeti szolgálatát a szebeni városi előjárók-

nak, amint megtudta, hogy azok egy új építész kerestettek Bécsben.⁴² Valószínűleg Bufalo irányítása alatt folytatódta a munkálatok 1556 nyaráig, Izabella és János Zsigmond visszatéréséig, amikor az építésznek el kellett hagynia Erdélyt.⁴³ Bástyaépítéssel kapcsolatos nagyobb kiadásokkal utoljára 1558-ban találkozunk, ezekből a munkálatok befejezésére következtethetünk.⁴⁴

A szebeni Haller-bástya

A források tanúsága szerint a Haller-bástya helyén eleinte egy gyeptéglából és rőzsekötegekből halmozott földbástya épült, amelyet talán 1553-tól kezdve burkoltak kővel és téglával, az építkezések számadásaiban ugyanis ekkor jelennek meg a falazó anyagokra fordított kiadások.⁴⁵ Nem kizárt ezek szerint, hogy Chiaramella a földbástya téglával való köpenyezésének a meglehetősen nehéz és kockázatos munkáját tervezte és irányította ottléte alatt. Az 1558 tájáig elhúzódó építkezések eredményképpen Erdély legkorábbi, nagyméretű, falazott és a fedett ágyúkamráinak, kazamatáinak védelmét szolgáló, ún. fülelkel. ellátott bástyája jött létre 77, illetve 58 m hosszú homlokfalakkal. A szebeni munkán kívül egyelőre nem sikerült az építész további erdélyi működési helyszíneit azonosítanunk. Tény az, hogy 1554-ben I. Ferdinánd elbocsátotta, így legkésőbb akkor Erdélyt is elhagyta.

Karrierje ezt követően teljesedett ki igazán a brandenburgi választófejedelemek és a mecklenburgi őrgrófok szolgálatában, ahová egy feltételezett jeruzsálemi zarándoklat után szegődött (1559 előtt), és ahol 1578-as hazatértéig dolgozott.⁴⁶ Legjelentősebb alkotása mindenekelőtt a spandaui⁴⁷ négyzetes alaprajzú, sarkain egy-egy fülesbástyával ellátott citadella, amit maga is tervezett, de évekig ő irányította a peitzi, küstrini és wolfenbütteli erődök építkezéseit is. A Berlintonól délre fekvő Königs Wusterhausen- és a lichterfeldi kastély is neki tulajdonítható.⁴⁸

A két építész fentebb ismertett tevékenysége több párhuzamot mutat, Itáliában induló pályájuk az Itáliát és Európa többi részét összekapcsoló Dél-Tirol érintésével vezetett I. Ferdinánd bécsi udvarába, ahol Trident püspök-fejedelmei jelentős, éppen a tartomány földrajzi helyzetéből adódó szerepet játszottak. A magyar ellenkirályként és királyként fellépő I. Ferdinánd szolgálatában pedig mindketten eljutottak a magyarországi, illetve erdélyi hadszíntérre, így itteni tevékenységük révén jelentős, bár ma még alig tisztázható szerepük lehetett az erdélyi reneszánsz építészet alakulásában is.

1. A téma vázlatát lásd P. Kovács Klára: *Fortress-Building in 16th-Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force*. *Transylvanian Review* 21. 2012. Supplement no. 2. 164–170. Korábbi irodalma, csak a 16. századi történetéhez. Magyar Művészet 2. 1926. 4. sz. 242–243; Pataki Vidor: *A XVI. századi várépítés Magyarországon*. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1. 1931. 98–132; Leone Andrea Maggiorotti – Banfi Florio: *Le fortezze di Temesvár e di Lippa in Transilvania*. Atti dell'Istituto di Architettura militare 3. [1933]; Leone Andrea Maggiorotti: *Architetti e architetture militari*. II. Off. dell'Istituto Poligrafico dello Stato, Roma, 1937. (L'opera del genio Italiano all' estero); Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance. I. 1460–1541*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Kvár, 1943. (A továbbiakban Balogh: Renaissance); Kovács Andrei – Mircea Țoca: *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia 2. 1973. 27–36; Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. (Művészettörténeti Füzetek 13.) (A továbbiakban Balogh: Varadinum); Uő: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985; Costin Feneșan: *Antonio Bufalo, ein italienischer Architekt in Diensten der Habsburger und sein Wirken in Siebenbürgen (1554–1555)*. In: *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*. Szerk. Zoe Petre – Stelian Brezianu. Ed. Universității Buc., 1996. 200–205. (A továbbiakban Feneșan: Antonio Bufalo); Domokos György: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. Balassi Kiadó, Bp., 2000; *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento*. Red. Nicolae Sabău. Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2007.
2. *Gli ingegneri militari attivi nelle terre dei Savoia e nel Piemonte orientale (XVI-XVIII secolo)*. Ed. Micaela Viglino – Andrea Bruno jr. Edifir, Firenze, 2007. (Architetti e ingegneri militari 1.); Giuseppina Carla Romy: *Architetti e ingegneri militari nel Granducato di Toscana: formazione, professione, carriera*. Edifir, Firenze, 2007. (Architetti e ingegneri militari 2.); Paolo Bossi – Langé Santino – Francesco Repishti: *Ingegneri ducali e camerati nel Ducato e nello Stato di Milano (1450–1706)*. *Dizionario biobibliografico*. Edifir, Firenze, 2007. (Architetti e ingegneri militari 3.)
3. Lásd az építész működésére vonatkozó részletesebb tanulmányt, bővebb könyvesszettel és forrásközléssel: P. Kovács Klára: *Itáliai építész „az ellenkirályok” szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540)*. Erdélyi Múzeum 74. 2012. 3. sz. 103–115. (A továbbiakban P. Kovács: Itáliai építész).
4. Domenico da Bologna életrajzát és építési karrierjét először Balogh Jolán próbálta rekonstruálni. Balogh: Renaissance 209–211; Balogh: Varadinum 341.
5. Maria Beltramini: „...che sempre havemo in fantasia questa fabrica nostra.” *Bernardo Clesio committente di architettura: Santa Maria Maggiore e l'impresa del Magno Palazzo*. In: *Il Castello del Buonconsiglio. Dimora dei Principi Vescovi di Trento. Persone e tempi di una storia*. II Ed. Enrico Castelnuovo. Temi Editrice, Trento, 1996. 115., 34. jegyzet, nro. 3–7.
6. Luca Gabrielli: *Il Magno Palazzo del cardinale Bernardo Cles*. *Architettura ed arti decorative nei documenti di un cantiere rinascimentale (1527-1536)*. Societa di Studi Trentini di Scienze Storiche, Trento, 2004. nro. 199. – A bíboros Bécsben kelt levelében értesíti a tridentí palota építési felügyelőit, hogy Domenico da Bologna királyi mérnököt *viszakküldte* Tridentbe. Ebből következtetünk arra, hogy az építész már előzőleg is dolgozott a Magno Palazzón. A palota építkezéseinek forrásai között már 1533 tavaszán valóban feltűnik egy bolognai mérnök/építész, de mivel a levelek nem említik a keresztnévét, kétséges, hogy Domenico da Bolognáról lenne szó. Giulio Ricci számára egyértelmű ugyan, hogy ugyanarra a szakemberre utalnak a levelek, Gabrielli viszont már egy Jacopo da Bologna (másképp Jacopo Ranuzzi) építéssel azonosítja. Giulio Ricci: *Il “Magno Palazzo” del Cardinale Bernardo Clesio a Trento e l'architetto Domenico da Bologna*. Il Comune di Bologna 1932. Dicembre. 38–42; Gabrielli: i.m. 79–80.
7. Carl Ausserer – Giuseppe Gerola: *I documenti Clesiani del Buonconsiglio*. Venezia, 1924. 141., nro. 193., 1. jegyzet.
8. Ricci: i.m. 40–41; Beltramini: i.m. 115, 117., 34. jegyzet; *Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*. Hrsg. Günter Meißner. I. Saur, München–Leipzig, 1992. S.v. *Aimo, Domenico*. (A továbbiakban AKL.) Az azonosítást a tridentí püspöki palota újabb monográfiájának a szerzője is átveszi, ugyanakkor, különösebb érvelés nélkül megjegyzi, hogy a Cles és Ferdinánd szolgálatában feltűnő Domenico da Bologna nem azonos a Szapolyai építkezéseim közreműködő Domenico építéssel. Lásd Gabrielli: i.m. 80–83., 83. jegyzet.
9. Gabrielli: i.m. nro. 199, 222, 252, 258, 269.
10. Uő. 82.
11. A szamosújvári váregyüttes építéstörténetéről összefoglalóan P. Kovács Klára: *A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája*. In: *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Szerk. Feld István – Somorjay Sélysette. Castrum Bene Egyesület – Históriaintek Könyvesház Kiadó, Bp., 2008. 75–90; Uő: *Cetatea din Gherla. Fortificația și centrul domeniului princiar între 1539 și 1687*. Anuarul Institutului de Studii Italo-Român / Annuario Dell'Istituto Italo-Romano 6. 2009. 199–231.
12. Balogh: Renaissance 210.
13. Kivonatossan közli Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. II. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2008. (Monumenta Historica Budapestinensia XVI. nro. 760; teljes szövegű átirását lásd P. Kovács: Itáliai építész 109–110.
14. A budai vár erősítésének történetét és irodalmát összegzi Végh András: *A középkori várostól a török erődig*. Budapest Régiségei 31. 1997. 297–299., 75–76. jegyzet; Feld István: *A magyarországi építészlet Szapolyai János korában*. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Szerk. Bessenyei József et alii. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc, 2004. (Studia Miskolcinsensia 5.) 71–73.
15. Részletesebben lásd P. Kovács: Itáliai építész 108–109.
16. [Barabás] [Sjamu]: *Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551–1553-ig*. Történelmi Tár 14. 1891. 441–442, 653; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. X. 896. W 660. mikrofilmtekercs. – Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof und Staatsarchiv. Ungarische Akten. Allgemeine Akten. Fasc. 63. Fol. 75–76.: (A továbbiakban Hungarica).
17. Hungarica W 660. mf. Fasc. 63. Fol. 63¹. (1552. ápr. 12.)
18. Hungarica W 661. mf. Fasc. 64. Fol. 30. (1552. jún. 4.)

19. Az építésről összefoglalóan: AKL XVIII. 1998. S.v. Chiaramella, *Francesco de*; Cinzia Detassis – Marco Sartori: *Francesco da Gandino: profilo biografico di un ingegnere militare al servizio del cardinale Cristoforo Madruzzo*. In: *I Madruzzo e l'Europa. I principi vescovi di Trento tra Papato e Impero. 1539-1658*. Ed. Laura Dal Prà. Charta, Milano, 1993. 549–553. (A továbbiakban Dal Prà: I Madruzzo.)
20. Lásd a 18. jegyzetet.
21. Detassis–Sartori: i. m. 549.
22. Uo. 550; Marco Sartori: *I luoghi madruzziani a Trento e nel Principato*. In: Dal Prà: I Madruzzo 531.
23. Sartori: i. m. 531, 542.
24. Detassis–Sartori: i. m. 550.
25. Uo.
26. Uo.
27. Az uralkodó 1552. jún. 21-én kelt levelében engedélyezte Castaldónak Gandino alkalmazását. Lásd Sarusi Kiss Béla: *A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái*. II. közzemény. 68–69. kötet. (1552–1554). Fons 16. 2009. 1. sz. 84. – a regesztában építésünk „*Francisco Sandino*”-ként szerepel.
28. A Román Nemzeti Levéltárak Szeben Megyei Igazgatósága – Arhivele Naționale. Serviciul Județean Sibiu. Szeben Város és Szék Levéltára. Gazdasági Számadások. 528. Fol. 52^F (1553. máj. 3. „*Francisco Kandy*”-ként szerepel), 54^V (1553. máj. 25.); Gazdasági Számadások. 529. Fol. 3^F (1553. máj. 15.)
29. A szebeni védművek építéséről lásd Ludwig Reissenberger: *Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt*. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 29. 1899. 316–417, különösképpen 329–334; Avram Alexandru – Ioan Bucur: *Stadt Hermannstadt. Die Altstadt/Municipiul Sibiu. Centrul istoric*. Rheinland-Verlag, Köln, 1999. (Denkmaltopographie Siebenbürgen. Stadt Hermannstadt/Topografia monumentelor din Transilvania. Municipiul Sibiu 5.1.1). 97–98.
30. Szebeni polgármester 1543–1546, 1550–1552, 1554–1556; erdélyi kincstartó: 1552. okt. 21.–1553. okt. 21. Lásd Szabó András-Péter: *Die Beziehungen der Siebenbürger Familie Haller zu Wien und zu den Mitgliedern der Familie Habsburg in der Frühen Neuzeit*. In: *Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof*. Hrsg. István Fazekas – Anna Fundárková. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2013. 485; Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002. (Fons Könyvek I.) 50–59.
31. Erre utal a bástya korabeli megnevezése: „*Die Postay in Herr Petter Hallers Garten*” – lásd pl. Gazdasági számadások 528. Fol. 1^F; uo. 529. Fol. 1^F. Haller Péternek a város délkeleti fala előtt elterülő majorját, hozzá tartozó földekkel és mezőkkel, az ún. *Haller-rétet* Gustav Gündisch is említi, ám valószínűleg tévedésből az Alsó városban lokalizálja, holott a Felső városban kellett lennie. Gustav Gündisch: *Haller Péter gazdasági vállalkozásai. Adalékok a XVI. századi erdélyi polgári életforma történetéhez*. Erdélyi Múzeum 52. 1947. 1–4. füzet. 28.
32. Oborni: i. m. 51, 216.
33. Reissenberger: i. m. 332; Gündisch: i. m. 22–23.
34. 1551 nyarán utasította a király Castaldót, hogy Alessandro da Urbino építését küldje Szebenbe a vár megvizsgálására. Az akkortájt elkezdett erődítések pénzühiány miatt lassan haladtak. A nyár folyamán az építész párhuzamosan irányította Szeben és Gyulafehérvár erődítéseinek építését, ugyanakkor Szászesbesre is erődítményt tervezett. Lásd *Hungarica W 655. mf. Fasc. 58. Fol. 8, 106^F, 138^V*; uo. *W 656. mf. Fasc. 59. Fol. 49^V*.
35. Reissenberger: i. m. 331.
36. 1552. február 25-én ti. arról panaszkodik Haller Péter Castaldónak, hogy Alessandro építész elvitte magával Brassó felé Anthoniust – ti. Antonio Bufalót –, akinek a távollétében semmit sem tudnak építeni. De amint az utóbbi visszajött, és a fagy felengedett, folytatják a munkálatokat. *Hungarica W 659. mf. Fasc. 62. Fol. 40*. Bufalo 1552 márciusában, Brassó érintésével visszautazott Szebenbe. Lásd a Román Nemzeti Levéltárak Brassó Megyei Osztálya – Arhivele Naționale ale României. Serviciul Județean Braşov. Brassó város levéltára. Számadások. V/8. Fol. 332; a szebeni számadásokban többször említett „*Antonio Baumeister*” is bizonyára őt jelöli, és elképzelhető, hogy az „*Antonio pollirer*” [Polier?] megnevezés is: *Gazdasági számadások 522. Fol. 12^F, 14^F*; uo. 527. Fol. 5^F; uo. 528. Fol. 50^F; uo. 529. Fol. 3^F, 15^F.
37. Abból ítélve, hogy Castaldo 1552 tavaszán arról panaszkodik Ferdinánd királynak, hogy Erdélyben csak Alessandro da Urbino és Sigismondo da Pratovecchio da Pisa építészei vannak, anélkül hogy Antonióról említést tenne, bizonyos rangbéli különbségre következtetünk Antonio és az első kettő között, noha mindhárman királyi építésként szignálták leveleiket. *Hungarica W 660. mf. Fasc. 63. Fol. 75–76*.
38. Kovács-Űoca: i. m. 21.
39. Oborni: i. m. 233. – „*Francisco Gaudino*”-ként szerepel.
40. Bp. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Ital. 32. (*Quittantia Francisci de Gandino Architecti Regie super flor. 25.*) Az adatért Mikó Árpádnak tartozom hálás köszönettel.
41. Feneşan: i. m. 201. – A szerző nem tudott az építész első erdélyi időszakáról; AKL XV. 1997. S.v. *Buppl. Antonio*
42. Feneşan: i. m. 202.
43. AKL XV. 1997. S.v. *Buppl. Antonio*.
44. Reissenberger: i. m. 334.
45. Gazdasági számadások 528. Fol. 54^V; uo. 529. Fol. 8^F. és köv.
46. Detassis–Sartori: i. m. 551–552.
47. Spandau ma Berlin része.
48. AKL XVIII. S.v. *Chiaramella, Francesco*; Th. Biller: *Leben und Werk von Rochus Guérini graf zu Lynar*. In *Architetti e ingegneri militari italiani all'estero dal XV al XVIII secolo*. A cura di Marino Viganò. Sillabe, Livorno, 1994. 197; <http://www.festungpeitz.de/forthistory.html>; <http://www.festung-küstrin.de/> (Letöltve 2014. dec. 6.); Thomas Scheliga: *Renaissance garden in Wolfenbüttel, north Germany*. *Garden History* 25. 1997. 1. sz. 6; Federico Hermanin: *Gli artisti italiani in Germania. Vol. I. Gli architetti*. Libreria dello Stato, [Roma], [1934?] (L'opera del genio italiano all'estero Ser. 1.) 46.

MIKÓ ÁRPÁD

EGY HUMANISTA MECÉNÁS A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN MAGYARORSZÁGON

Verancsics Antal (1504–1573), a műértő

Verancsics Antalnak – a 16. század kitűnő diplomatájának, tudós humanistájának, lelkiismeretes állami tisztségviselőjének és főpapjának – vékony kötetnyi versét is megőrizte a család sebenicói (šibeniki) levéltára a 18. század végéig. A latin és részben olasz nyelvű verseket számon tartja az irodalomtörténet-írás, néhányuk magyar fordítása időről időre felbukkan különböző antológiákban.¹

A csak igen kevésbé ismert versek² közé tartozik az a nyolcsoros epigramma, amelyet Verancsics Antal Dürernek Philipp Melanchthont ábrázoló rézmetszetére írt.³ Az eredeti – martialisi tömörségű – disztichon a megörökíthető arcvonások (*ora*) és a „*leképezhetetlen*” szellem (*mens*) közti ellentétre épül.⁴

*„Viventis potuit Durerius ora Philippi
Mentem non potuit pingere docta manus.”*

Verancsics jóval hosszabb verse szerint viszont Dürer oly élethűen ábrázolta Melanchthont, hogy szelleme (*mens*) is ott ragyog a homlokán, sőt az ábrázolt megmozdulna, meg is szólalna, de a képen végül néma marad.⁵

*„Arte Melanchthonem pinxit Durerus ad unguem,
Solo animo, motu, voceque imago caret.
Frontis at expressit tanto splendore vigorem,
Divina ut possis dicere mente virum;
Namque oculi, cervix, facies et denique tota
Illius hac muta vivit in effigie.
Quodque animo motuque caret, nec fatur imago;
Absolvit nondum nobile pictor opus.”*

Verancsics Antal (1504–1573) személye a kora újkori Magyar Királyság művészetének történetében előkelő helyet kellene hogy elfoglaljon: ő csupán a csekély számú eredeti művel képviselt és egyébként is hiányosan dokumentált századközép egyik legjobban megismerhető műértője.

A vers nem holmi improvizatív, fajsúlytalan ujjgyakorlat. Erről autográf – kiadatlan javításokban bővelkedő – kézírata tanúskodik. Verancsics versgyűjteménye saját kezű tisztázat, amelyben itt-ott vannak apró változtatások, ám olyan jelentős átalakítás, mint amelyet a Melanchthon-vers kézírata visel magán, a kötetben nincs több.⁶ Az első sor például eredetileg az „*Ora Melanchthonis pinxit...*” szavakkal kezdődött, nyílt utalásként a Dürer-portré disztichonjára. Ebből lett az „*Arte Melanchthonem pinxit...*”, a művészetre utalva, ami jóval sűrűbb jelentést és grammatikailag is bonyolultabb szerkezetet eredményezett. A második sort teljesen átírta, de már javítás közben rögtön megváltoztatta az első szót. Az utolsó előtti sor végén „...*imago Philippi*” állt, de a sor elejét összetorlasztotta, a nevet kihúzta – talán, hogy ne ütközzen a minta „*ora Philippi*” fordulatával. Az utolsó sorban eredetileg a „*nobile pictor opus*” helyén a „*nobilis auctor opus*” állt, ami a művész nemes voltát hangsúlyozta, a második verzió viszont immár a mű nemességét, és az általános „*auctor*”-ból a sokkal konkrétabb „*pictor*” lett. Úgy tűnik fel, hogy Verancsics – miután a többivel együtt letisztázta – ezt a verset újragondolta és alaposan átírta; az egész sűrűbb és feszesebb lett; talán a portré műfaja miatt volt számára ez az epigramma különösen fontos.

Mikor került erre sor? Nem tudjuk. A versgyűjtemény legkésőbbi – nem az utolsó helyen álló – datálható költeménye az 1544-ben elhunyt gyulafehérvári kanonok, kolozsvári plébános Wolphard Adorján halálára íródott.⁷ Verancsics Antal negyvenéves lehetett, vagy több, amikor ezt a gyűjteményt összeállította. Vagyis igaz lehet a szakirodalomnak az a vélekedése, hogy a Melanchthon-verset fiatal korában írta (a Dürer-metszet évszáma 1526), de ehhez nyugodtan hozzátehetjük, hogy 1544-ben vagy később alaposan átírta, amikor már nem volt annyira fiatal. Verancsics 1541-ben, Buda török megszállása után Erdélybe ment, az özvegy Izabella királyné és fia, a csecsemő János Zsigmond kíséretében, és – utazásait leszámítva – ott maradt 1549-ig.

A magyar királyságbeli Dürer-recepció egyik korai verbális emléke ez. E tény szinte annak jelentőségét is elfedi, hogy a magyar katolikus egyház későbbi feje itt nemcsak Dürert dicsőítette, hanem Melanchthont is, aki a lutheri reformáció egyik leghatásosabb terjesztője – *praeceptor Germaniae* – és fontos teológiai gondolkodója volt.⁸ A költő az ábrázolt ebbéli érényeire természetesen nem utalt, csupán az eleven képmás antik-humanista közhelyére írt válaszverset, újabb variációt. Itt meg is állhatnánk, ha nem ismernénk Verancsics szoros, érzékeny kapcsolatát a képzőművészetekkel. Bízást feltételezhetjük azonban róla, hogy nem csupán a portréra írott epigrammát ismerte, hanem magát a képet is, sőt az sem lehetetlen, hogy a metszet a birtokában volt. Nem ez lett volna ugyanis az egyetlen műalkotás a tulajdonában.

Verancsics Antal (1504–1573) személye a kora újkori Magyar Királyság művészetének történetében előkelő helyet kellene hogy elfoglaljon: ő csupán a csekély számú eredeti művel képviselt és egyébként is hiányosan dokumentált századközép egyik legjobban megismerhető műértője. Nem csupán átlagos megrendelő volt, hanem olyan alakja az időszaknak, aki valóban értett a művészetekhez: ismerte a művek megrendelésének mechanizmusát; határozott elképzelése volt arról, hogy mit tud közölni egy arcképpel, vagy hogy milyennek kell lennie egy reprezentatív liturgikus kéziratnak abban az időben, amikor a kézzel írott szerkönyvek kora lejárt; és nemcsak szűk körben volt tájékozott, hanem az itáliai és a közép-európai művészet tágabb tereiben is.

1504-ben született a dalmáciai Sebenicóban (Šibenik), előkelő patríciusfamília tagjaként. Anyai nagybátyja Statileo János – veszprémi, majd gyulafehérvári püspök – volt, ő segítette padovai egyetemi tanulmányait, az ő révén került Magyarországra, és indult el pályája Szapolyai János király udvarában. A mohácsi csatát követő zűr-

zavarban is ott maradt, nem váltott pártot (sokkal ellentétben), és csak későn, 1549-ben ment át a másik oldalra, s választotta I. Ferdinánd szolgálatát (az útját Nádasdy Tamás egyengette). Habsburg-követként két alkalommal hosszabb időt töltött a Török Birodalomban, és ő kötötte meg 1568-ban a drinápolyi (Hadrianopolis, Edirne) békét. Egyházi pályafutása csúcán esztergomi érsek lett (1569), és az uralkodó végül a bíborosi kalapot is megszerezte neki (a hír már nem juthatott el hozzá). Történeti szerepét és tudományos – történetírói – munkásságát részletesen ismertették már a 19. század második felében.⁹ A Magyar Tudományos Akadémia 12 kötetben kiadta történeti anyaggyűjtését és levelezését, megírták életrajzát, és 1918-ban önálló tanulmány is megjelent a kor műpártolásában betöltött szerepéről.¹⁰ Azután hosszabb ideig mintha lanyhult volna személye iránt az érdeklődés,¹¹ és csak a 20. század vége felé kezdett ismét fel-felbukkanni alakja, egyebek között a művészettörténet-írásban is.¹²

Már korábban ismert volt róla, a több nyelven beszélő, világot látott diplomatáról és humanistáról, hogy igen járatos a képzőművészetekben. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a korszak hazai politikai életének főszereplői között – ritka kivételként – négy egykorú, sokszorosított arcképe is ránk maradt.

Ezek közül három nagyjából egy időben készült, nem sokkal azt követően, hogy Verancsics visszatért második törökországi követségéből, miután megkötötte a drinápolyi békét, majd esztergomi érsek – a magyar katolikus egyház feje – lett, és a család régi – állítólag Nagy Lajos királytól kapott – címerét is megújította az uralkodóval (1569). Kétségtelen, hogy Verancsics ekkor – pályája csúcán – látta úgy, hogy olyan portrékat rendeljen meg saját magáról, amelyek az új szerepében méltóképp reprezentálják őt.

A legkorábbi ábrázolás egy érem, amelyet a bécsi udvar szolgálatában álló neves szobrász, Antonio Abondio készített a főpap profilportréjával, ezzel a körirattal: *ANT(onius) VERANCIVS ARCHIEP(iscopus) STRIG(oniensis) HVNG(ariae) PRIMAS*. Ennek hátoldalára emblematikus ábrázolás került: három bőségszaru, fölöttük felhő-

Martino Rota (1520 körül–1583):
Verancsics Antal képmása, 1570.
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum

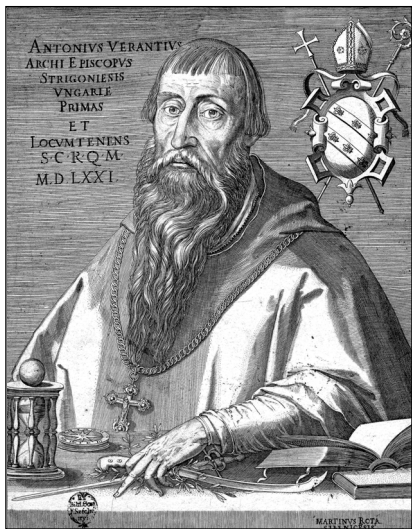
ből aláhulló lángnyelvek, a jelmondat: *EX ALTO OMNIA*.¹³ Nyilvánvaló, hogy a megrendelő pontosan meghatározta az ábrázolást is, a szövegeket is. Az érmen nincs évszám, de a következő metszet (1570) előképeként számolhatunk vele.

Martino Rota – aki szintén sebenicói, vagyis Verancsics földije volt – két rézmetszetet készített róla mint esztergomi érsekről. Az egyik, a „hivatali” kép a primást és a drinápolyi békét megkötő diplomatát mutatta be, többszintes építészeti keret közepén. Az alacsony horizontú tájban *all'antica* építmény magasodik, mögötte jobbra a földből félig kiálló tabulán olvasható a művész szignatúrája. Az aedicula közepét elfoglaló ovális, köriratos profilportré fölött két lobogó ruhás, kiterjesztett szárnyú angyal emeli magasba az érsek címerét, amelyet infula, apostoli kereszt és pásztorbot koronáz; az infula fölött három *cornu copiae*, felülről hulló lángnyelvek közepette, vékony szalagra írott jelmondat: *EX ALTO OMNIA*. A portrét a heraldikai jobb oldalon Minerva, a másikon

Mercurius alakja kíséri. A pilaszterek lábazatán alul (heraldikailag) jobbra Bécs, balra Isztambul látképe, az előtérben, a pilaszterek között a császári sasnak és a török birodalom sárkányának a földből sarjadó olajfa hajlékony ágával összekötött fegyverei, a két világhatalom beszédes jelképei (1570).¹⁴ A képi nyelv komoly szerepet játszik az ábrázoláson: csak jelek utalnak a drinápolyi békére (szöveg nem szól róla), amint a portrét kétoldalról őrző antik istenek – a tudományok és a művészetek pártfogója és az istenek követe – is csak általában utalnak Verancsics tudományos érdeklődésére és követi szerepére. A portré Itáliában készült, beállítására ugyanis hathatott az Abondio-érem ábrázolása. Az ünnepélyes formájú körirat is – amely szó szerint azonos az éremével – reprezentatív, „hivatalos” portrévá teszi az ábrázolást: *ANTONIUS VERANCIUS ARCHIEP(iscopus) STRIGONI(ensis) HUNG(ariae) PRIMAS*.

Az építészeti keret csúcsánál, feliratszalagon futó, három hexametersor magyarázza a Verancsics család címerét: *Lilia sex vernant quae de Verantia stirpe | Impiger Alcidesque sevit, Pallas(ue) rigavit, | At fovet EX ALTO qui conspicit OMNIA Phoebus*. A (csak a metszet második változatán olvasható) vers azonban nemcsak a címet, hanem egyben Verancsics személyes emblémáját is magyarázza, magában foglalva az „*Ex alto omnia*” jelmondatot. Az epigrammát maga Verancsics kellett megfogalmazza, s a kép szofisztikált ikonográfiai programját sem bírhatta a véletlenre. A magyar egyház fejeként, a Habsburg Birodalom és a Török Birodalom közti béke megkötőjeként, a Habsburg-uralkodó pártfogoltjaként kívánt megjelenni a metszet adta nagyobb nyilvánosság előtt. Kompozíciója, részleteinek előképei a kor reprezentatív *grafikai* arcképeihez kapcsolják. Fontos még kiemelni, hogy a kép nem könyv-illusztrációnak készült,¹⁵ hanem önálló mű volt, akárcsak alább ismertetendő párja.

A másik Rota-metszet, a csak feleakkora méretű „civil” kép Verancsicsot humanista főpapként ábrázolja, asztalán homokórával, iránytűvel és könyvekkel, bár itt is megjelenik – diszkrétén, mint két papírvágó kés, kezével félig eltakarva – az olajjaggal összekötött kétféle, a nyugati és a keleti típusú fegyver (1571). Ez a portré valószínűleg élet után készült, egy évvel később.¹⁶ Felirata nem kevésbé hivatalos, mint az előző képé, sőt még előkelőbb, mert a metszet második – közismert – változata immár a helytartói címet is magában foglalta: *ANTONIVS VERANTIVS | ARCHI EPISCOPUS | STRIGONIENSIS | VNGARIAE | PRIMAS | ET | LOCUMTENENS | S(acrae) C(aesareae) R(omanae)Q(ue)*

Martino Rota (1520 körül–1583: Verancsics Antal képmása, 1571. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum

M(aiestatis) M. D. LXXI. Míg azonban a szöveg csupán kibővült, megjelenési formája teljesen átalakult. Az Abondio-érem és az előző Rota-metszet az antik érmek köriratát imitálta, itt viszont az új, a modern európai portréművészet stílusának megfelelően a semleges háttérben fut a felirat. A figura beállítása is ama arcképekével egyezik meg, amelyeket más magyarországi humanista főpapokról, világi értelmiségiekről készített – néhány évvel később – a mester. Itt a megrendelő elsősorban tudósként szeretett volna megjelenni a képen, egészen más műveltségű kör előtt mutatkozva meg így, mint az előző metszeten. Ezért került az olajág és a két fegyver szinte csendéletszerűen beállítva, „elbújtatva” az asztalra. Vajon lehetett-e a metszetnek táblakép előzménye, vetődik fel a kérdés. A hagyatékbán regisztráltak egy nagyméretű, róla készült portrét – „*Il ritratto del quondam monsignor grande*” –, de erről nem tudunk semmi közelebbit.¹⁷

Verancsics volt egyébként az, aki Rotát a császári udvarba invitálta, ám mire a festő megérkezett, az érsek elhunyt. Útiköltségét valószínűleg megtérítették a főpap hagyatékából.¹⁸ A művész ezután hosszabb időn át működött Bécsben udvari festőként, több portrét alkotott a Habsburg-család tagjairól, udvari emberekről és így több magyar főpapról, főúrról is. A magyar dignitásokról készült önálló metszatarcképek sora – magának a műfajnak a meghonosítása körükben – alighanem Verancsics kezdeményezésének volt köszönhető.¹⁹ Rota Mossóczy Zakariás nyitrai püspököt is megörökítette, akinek hagyatékában (1587-ben) a nyitrai püspöki palota könyvtárában talált portrék között valamelyik Verancsics-arckép is ott függött.²⁰ Hasonló portréegyüttes díszítette Radéczy István királyi helytartó és egri püspök pozsonyi palotájának könyvtárát is (1581).²¹ A leltárak Martino Rota portrémetszeteinek egyik lehetséges szerepéről tanúskodnak.

Rota és Verancsics Antal kapcsolatának emlékét két másik rézmetszet is őrzi. A művész neki ajánlotta Tiziano – három olajváltozatban ismert – Mária Magdolna-képének rézmetszetű „reprodukciónját”, amelynek második verzióján olvasható a dedikációs szöveg: *REVERENDIS(simo) ET ILL(ustrissi)MO D(omi)NO DO(mi)NO ANTONIO VERANCIO EPI(scopo) AGRIENSI D.*²² Ez az – 1569 előtt kelt – dedikáció szerényen rejtezik a kompozíció kevésbé hangsúlyos pontján. Központi helyre, díszes kartusba került viszont arra a kompozícióra, amelyet Rota már az esztergomi érsek számára készített:²³ *ANTONIUS VERANTIUS ARCHI EPISCOPUS STRIGONIENSIS VNGARIAE PRIMAS. D. Marco d’Agnolo veronai festő és metsző szép Sírbatétel-kompozícióján* angyalok tartják a halott Krisztust. A két kép kiválasztásának valami személyes motívuma lehetett. Úgy tűnik fel, hogy Verancsics neve nemcsak a magyarországi Dürer-, hanem a Tiziano-recepcióval is szorosan összekapcsolódik.

Verancsics Antalnak a portrék iránti érdeklődésére egyébként szinte folyamatosan vannak adataink. Már Izabella királyné szolgálatában is foglalatzkodott, „hivatalból” arcképekkel: 1548-ban őt bízták meg azzal, hogy keressen festőt Krakkóban, hogy az elkészítse a nyolcéves János Zsigmond portréját. Egy Rullus nevű festő is szóba került,²⁴ de Verancsics végül a boroszlói Ernestus Elvert (Hernestus Elver) választotta. Fennmaradt a Krakkóban kelt levél, amelyben felkérte, hogy vállalja el a munkát.²⁵ A művész Ádámot és Évát a Paradicsomban ábrázoló képe (*opus, tabella*) nagyon tetszett neki; élethűségét különösen dicsérte – valóságos *ekphrasist* rögtönözve –, és természetesen a híres pliniusi Zeuxis-anekdotát idézte fel, a festett szőlőfürtre lecsapó, megtévesztett, igazi madarakkal.²⁶ Arra sem mulasztotta el felhívni a figyelmét a mesternek, hogy festéket vigyen magával Erdélybe, mert olyasmit ott nem fog tudni beszerezni.

Törökországból való visszatérése után, 1558. augusztus 22-én, Velencében kelt az a levél, amelyet testvére, Mihály írt neki arról, hogy apjuk „*ad vivum*” portréjához milyen nehezen sikerült festőt találni.²⁷ A keresgélés végül sikerrel járt, amint ezt ugyancsak Mihálynak Antalhoz írt, Sebenicóban 1558. december 27-én kelt leveléből tudjuk (Verancsics Antal a levelet csak 1559. február 21-én kapta meg Egerben).²⁸ Közepes méretben festették meg, táblára, hogy könnyen szállítható legyen, és arról később tetszőleges méretű változatot lehessen készíteni. Metszetre gondoltak-e, az nem világos, de az arckép eltérő méretű duplikálására mindenképp. Maga a festmény biztosan elkészült, mert ott volt Verancsics hagyatékában („*Il retratto del quondam misser Francesco Verantio picinin*”).²⁹

Valamivel korábban, 1557-ben – még a konstantinápolyi követség ideje alatt – készült magariól Verancsicsról az első ismert rézmetszetű portré, Melchior Lorck (1526/27–1583 után) munkája. A markáns profilportré szinte egyszerre született Zay Ferencével és Augier Ghiselin de Busbecqével. Mindhárman I. Ferdinánd konstantinápolyi követségének tagjai voltak 1553 (illetve Busbecq csak 1555) és 1557 között.³⁰

A három, feltűnően kisméretű, tenyérszerű portré szorosan összetartozik: mellképek, amelyek ugyanolyan arányú, vonallal elválasztott alsó részén balra egy-egy emblémakép található. Mellette többsoros felirat fut, amely elmondja, mit kell tudni az ábrázoltakról: közli életkorukat és azt, hogy ők a „római király” (vagyis I. Ferdinánd) követői a török császár udvarában. A művész itt is megnevezi magát (bár névbetűs szignatúráját is elhelyezte a háttérben), s azt is világossá teszi, hogy az ábrázolások Konstantinápolyban készültek, ahol ő maga is hosszabb ideig (1556-tól kezdve) tartózkodott.³¹

A Verancsics-portrén látható embléma magasra nyúló sziklaorom, amelynek tetején gyémántköves gyűrű áll; a szikla körül hatalmas hullámokkal csap magasra a tenger.³² Nyilván a vész és viharok között is kemény helyállást reprezentálja az enigmatikus kép. A mellette látható betűk: *E. S. | T. I. | O. I. | F. R.* megnyugtató feloldása még hiányzik.³³ (A gyémántköves gyűrű egyébként Mátyás királynak és Lorenzo de' Medicinek is az emblémái közé tartozott.) A három arckép, illetve az emblémák szoros összetartozása az alkotó, Melchior Lorck számára igen fontos volt. A törökökről szóló, rengeteg metszettel illusztrált műve címlapján ugyanis mind Busbecq, mind Verancsics emblémája visszatér, közös jelmondat – „*et iuvante et conservante Deo*” – és Lorck portréja kíséretében.³⁴ A tenger csapdosta, szelek fúttá, a viharban szilárdan álló szikla képét Lorck Abraham Ortelius *album amicorum*ába is belerajzolta 1574-ben, a fenti jelmondat és egy epigramma kíséretében.³⁵ Az orom mellett megjelent két széliesen is, a viharokat szimbolizálандó. Ez az összefüggés is mutatja, hogy a három aprócska követportré egymással tartozik össze, és főként a festővel, Lorckkal. Verancsicsnak ez az arcképe teljesen más összefüggésbe illeszkedik, mint a Rota-metszetek.

A kor divatos műfaja, az embléma képet, jelmondatot, verset egyesítő műfaja Verancsics számára különösen kedves volt: részben őt sejtethetjük a három portai követ metszetportréin szereplő jelképes ábrák megfogalmazása mögött. 1558-ban, miután ebből az első török követéséből hazatért, epigrammát írt egy – I. Szülejmán szultánra szabott – enigmatikus, sokelemű fametszet-kompozícióra, s az emblémát Miksa megkoronázott cseh királynak, a magyar trón várományosának ajánlotta.³⁶ A mű – a metszet és a vers – annak a Rafael Hoffhalternek a bécsi nyomdájában jelent meg, aki – vallási meggyőződése miatt – néhány évvel később Magyarországra, Debrecenbe menekült.³⁷ Ez az embléma – kép is, vers is – bekerült a 16. század egyik leg híresebb emblémakönyvének, Zsámboky János Antwerpenben kiadott *Emblematájának* második kiadásába is.³⁸ Ugyanebben a kötetben Zsámboky – aki baráti viszonyt ápolt Verancsicssal – magáról az egri püspökről is közölt egyébként egy emblémát, „*Virtutem sequitur honor*” jelmondatral, bonyolult képi kompozícióval.³⁹ A személyes, jelvénytartó embléma azonban – a három bőségszaru – jóval később, az Antonio Abondio-érem hátlapján jelent meg először, vagyis az armális megújítása és az érseki kinevezés (1569) után.

Sajnos nem maradt ránk eredetiben a címeres nemeslevél, amelyben I. Ferdinánd megerősítette Verancsics Antal és testvérei, Mihály és Péter számára a család régi – állítólag Nagy Lajos királytól kapott – címerét.⁴⁰ Bizonyára gondosan választotta ki a festőt, aki az armálist illusztrálta. A szöveg szerint ez az armális „*libellus*”, könyv alakban kiadott oklevél volt, vagyis a címeres nemeslevelek igényesebb kiállítású példája.

Ismerjük viszont főpapi szertartáskönyvét, pergamenre írott, gazdagon illuminált *Praefationaléját*.⁴¹ Az 1563-ban, Pozsonyban készült kötetet reprezentációs cél hívta életre: a megrendelő csak 1569-ben mondta el élete első miséjét.⁴² Az egyes *prae-fatiók* élén kalligrafikus iniciais állnak. A kötet elején gondosabban kivitelezettek, ezeken a betűk háttere színes négyyszög, indákkal díszítve; hátrébb gyakran csak csu-

pasz betűk vannak. Ezek megformálása és színezése is roppant változatos: vannak közöttük gótikus szalagokból hajtogatottak, figurákkal díszítettek vagy csupán növényi elemekből összeállítottak. Előképeiket a korban használatos nyomtatott betűminta-könyvekben kereshetjük. Ha a kvalitása ennek a kódexnek nem túl magas is, jól tükrözi azt a humanista betűkultuszt, amely rabul ejtette a század közepének nem egy személyiségét, s amelynek Bocskay György volt a legnagyobb mestere.⁴³ Az egyik iniciálében (fol. 42^r) maga Verancsics is megjelenik, *en miniature*: apró figurája Krisztus keresztje előtt térdel, jól felismerhető hosszú szakálláról.⁴⁴ (Ez egyébként Verancsicsnak az ötödik ránc maradt, életében készült portréja.)

Verancsics Antal első, 1553–1557-es portai követsége alatt fedezte fel Kis-Ázsia közepén, Ankyrában (ma Ankara) a Monumentum Ancyrantumot, Augustus császár kőbe vésett „politikai végrendeletét” (*Res Gestae Divi Augusti* [Az isteni Augustus tettei]).⁴⁵ A humanista általában érdeklődött a római feliratok és érmék iránt. Neki, az ő feljegyzésének köszönhető, hogy fennmaradt Hunyadi János 1533-ban, Szapolyai János parancsára állított, gyulafehérvári síremlékének felirata.⁴⁶ Tudós epigráfusként tisztában volt a díszes síremlékek reprezentatív szerepével is. Amikor egri püspök lett, gondja volt arra, hogy a várbeli Szent János-székesegyházban egyik elődjének, Rozgonyi Péter püspöknek (†1438) az 1552-es török ostrom során elpusztult síremléke helyett újat csináltasson.⁴⁷

Ez összefüggött azokkal a helyreállítási munkálatokkal, amelyek a romos egri székesegyház néhány kápolnájának újra használhatóvá tételét célozták. 1560 után szólnak írásos források e munkákról; 1566-ban a vár protestáns katonasága megrongálta a – részben bizonyára új, a püspök által rendelt – berendezést.⁴⁸

Verancsics könyvtárában történeti művek, kéziratos források sorakoztak. A tudós humanistát foglalkoztatta az ország történetének megírása; kereste Bonfini művének hiányzó *decasait* is.⁴⁹ Törökországi követsége során Mátyás király corvinái közül többet megszerzett; talán nem csupán azt a kettőt, amely bizonyíthatóan az ő jóvoltából maradt ránc. Az egyik – Aquinói Szent Tamásnak a Lukács-evangéliumhoz írott magyarázatait tartalmazó – kódex 1576-tól kezdve Bécsben van,⁵⁰ a másik – Horatius, Persius és Iuvenalis műveit őrző – kódex a londoni British Librarybe került.⁵¹ Cím-lapjával szemben valaki belefestette a comói Musaeum Jovianum Mátyás-portróját; valószínűleg maga Verancsics.⁵² Hagyatékában találtak egy Mátyás-arcképet is („*Un ritratto de re Mattia*”).⁵³ Ismerte Gioviót; levelezett vele, és egyik – a törökök történetéről szóló – művét lefordította olaszról latinra.⁵⁴

Végrendeletében sajnos nem rendelkezett részletesen, tárgyról tárgyra ingóságairól, így azokról teljes képet nem alkothatunk magunknak. Voltak ötvösművei, kárpitjai, egészében véve azonban hagyatéka nem árulkodott különösebb gazdagságról.⁵⁵ Miksa királynak hagyta azt a paterát, amely egykor Mátyás királyé volt.⁵⁶ Akadtak az ötvösművek között egyházi rendeltetésűek: pl. egy nagyobb méretű, aranyozott ezüstkereszt, néhány kehely, ámpolnák, csengettyű, de világiak is, pl. tálak, palacok, gyűrűk, függők. Volt egy aranyozott ezüstpohara is, amelyről megjegyezték, hogy régi: „*Un bichero tutto d'orato antico*”. A textilnemük között hasonlóképp voltak liturgikus darabok és világiak is; mindössze két török szőnyeget találtak.⁵⁷ Voltak arcképek is; a már említetteken kívül II. Lajos királyról is egy kisebb méretű portré („*Un ritratto de re Ludovico picinin*”).⁵⁸ Az értékesebb javakat is és a sok használati – és használt – tárgyat is az érsek unokaöccsei kapták, részben Mihály egyik fia, Faustus.

Verancsics Antal saját síremlékéről is intézkedett végakaratóban.⁵⁹ Úgy rendelkezett, hogy a nagyszombati Szent Miklós-templom – az esztergomi érsekség ideiglenes székatemploma – szentélyében tessék el, ott a falba magas márvány síremléket állítsanak az ő faragott képmásával, feliratokkal.⁶⁰ A portrék iránt egész életében oly

eleven érdeklődést tanúsító Verancsics magától értetődő módon választotta ki magának ezt a síremlékformát. Akkor ugyanis már ott állt Oláh Miklós – az esztergomi érseki székhelyben közvetlen elődje – monumentális fali síremléke, az érsek életnagyságú, domborműví figurájával. A portrészobor életszerűsége még ma is szuggesztív erejű.⁶¹ Valószínűleg valami hasonlót szeretett volna önmagának állíttatni Verancsics Antal is, akinek a képzőművészeti alkotások reprezentatív alkalmazásához megvolt a szeme és a műveltsége is.

Az anyagi eszközök azonban, úgy látszik, ezúttal hiányoztak. A ma látható síremlék elegáns, felírtas kövítőmű: ⁶² két karcsú, tarka kőből faragott jón oszlop közé zárt felírtas tábla, gazdagon tagolt feketemárvány koronázó párkánnyal és fölötte szaggatott körvonalú záró elemmel. ⁶³ Nem lehetetlen azonban, hogy eredeti tagolása, díszítése gazdagabb volt. Jelenlegi helye másodlagos, és a címer hiányára néhez egyéb magyarázatot találni, mint azt, hogy elveszett. Arra viszont nem utal semmi, hogy a síremléknek egykor Verancsics domborműví szobra, faragott képmása is része lett volna.

A hosszú felírt élére az „*Ex alto omnia*” jelmondat hárombetűs, *all’antica* rövidítése került, ami a jól ismert személyes embléma ábrázolásának mai hiányát is szuggereálja, vagy legalábbis felveti. A tradicionális szövegben nagy hangsúlyt kaptak Verancsics diplomáciai megbízatásai, valamint az egyházi és a világi hivatali grádusok. Műveltségről, történetírói ambíciókról szó nem esett. Annak a képi nyelvezetnek pedig, amelyet Verancsics oly jól ismert, és amellyel oly könnyedén élt, itt legfeljebb elhalványult nyomai azonosíthatók.

■ JEGYZETEK

1. Janus Pannonius – *Magyarországi humanisták*. Szerk. Klaniczay Tibor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982. 337–342; *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I. Humanizmus*. Szerk. Ács Pál – Jankovics József – Kószeghy Péter. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 527–533; *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája*. „Költők virágoskertje”. Vál., ford. Tóth István. Accordia Kiadó, Bp., 2001. 35. (A továbbiakban Tóth: *Költők virágoskertje*.)

2. Siklóssy László: *Verancsics Antal mint műpártoló*. Budapesti Szemle 174. 1918. 398; Kerecsényi Dezső: *Humanizmus és reformáció között. (1937)*. In: *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Szerk. Pálmai Kálmán. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 122; *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. (A magyar irodalom története, I.) 306. (Varjas Béla); Gyulai Éva: *Egy közép-európai tudós portréjához: Verancsics-ikonográfia*. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2008. 176. (A továbbiakban Gyulai: *Verancsics-ikonográfia*.)

3. Szalay László: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*. Ráth, Pest, 1859. 156–157; *Verancsics Antal összes munkái*. I–XII. Közli Szalay László – Wenzel Gusztáv. Akadémia, Pest/Bp., 1875–1875. XII. 18. (A továbbiakban Verancsics összes). Verancsics verseinek gyűjteménye a 18. században még Sebenicóban volt, itt látta Alberto Fortis (*Viaggio in Dalmazia del abbate Alberto Fortis*. Venezia, 1774. 144–145.). A Verancsics-hagyaték kéziratok kacsaringós úton jutottak Magyarországra a 18. század végén vagy a 19. század elején, s több kézen át végül a Széchényi Könyvtár Kézirattárába kerültek. Erről szól Szalay László előszava: Verancsics összes I. kötet. VI–VIII.

4. Vö. Hans Belting: *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. [2001.] Ford. Kelemen Pál. Kijarat Kiadó, Bp., 2003. (Spatium, 2.) 157–158.

5. A vers Tóth István műfordításában (Tóth: *Költők virágoskertje* 56.) így szól:

„Pontosan ábrázolta a Dürer ecsetje Melanchthont;

Szinte beszél, mozdul, s fellélegzik a kép.

Arcán oly ragyogó elevenséget fejezett ki,

Hogy jogosan látszik isteni szelleműnek.

Mert szeme és nyakszirtje, egész ábrázata újra-

éled a képen, amely mégis néma maradt.

Noha való zaj, mozgás, élet nincs is a képen,

Festő még sohasem festett ily nemeset.”

6. Bp. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Lat. 2380^r., 2. kötet, 105^r. A címből egy későbbi kéz igyekezett eltüntetni „*Melancthon*” nevét, de egy még későbbi kéz visszaírta. A saját kezű változtatások a következők. Az 1. sor elején „*Ora Melancthonis* (sic!)” állt, ebből lett az „*Arte Melancthonem* (sic!)”. A 2. sor eredetileg így szólt: „*Nec potuit quali, pingere mente viget*”. Ezt az egészet áthúzta, majd föléje írta az újat, de mindjárt az első szót, „*Voce*”, kihúzta, és azután odaírta az új, jobb sort: „*Solo animo, motu, voceque imago caret*”. A 3. sor így szólt: „*Frontis at expressit tanta arte et luce (?) vigorem*”, ebből lett: „*Frontis at expressit tanto splendore vigorem*”. A 4., 5. és 6. sor változatlanul maradt. A 6. eredetije: „*Quodque caret motu, nec faturo imago*”

- Philippi*”, ebből lett: „*Quodque animo motuque caret, nec fatur imago.*” A 8. sor vége is átalakult: a „...*nobilis auctor opus*” helyére a „...*nobile pictor opus*” került. – Szalay László és Wenzel Gusztáv a vers szövegét saját koruk szintjének megfelelően adták ki (az *ultima manus* elvét követve); a hatalmas életművet inkább történeti dokumentumként kezelték, és a verseknek irodalomtörténeti jelentőségét kevésbé tulajdonították. Verancsics verseinek hagyományozódása külön tanulmányba kívánkozik, a részletezésre itt nincs hely.
7. Wolphard és Verancsics kapcsolatairól: Ernuszt Johanna: *Adrianus Wolphardus*. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvtár és Nyomda R. T., Bp., 1939. (Értekezések a Magyarországi latinuság köréből 1.) 52–53; Gál-Mlakár Zsófia: *Verancsics Antal korának humanista hálózatában. Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 14. 2009. 2. sz. 120.
8. Magyar kapcsolatairól: Ritoóké Szalay Ágnes: *Miért Melanchthon?* In: *Uő: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Balassi Kiadó, Bp., 2012. (Humanizmus és reformáció 33.) 210–219; Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Balassi Kiadó, Bp., 2013. (Humanizmus és reformáció 34.) passim.
9. Sörös Pongrác: *Verancsics Antal élete*. Esztergom, 1898; újabban, irodalommal: Sugár István: *Az egri püspökök története*. Szent István Társulat, Bp., 1984. 262–274; *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. Péter László, III. Bp., 1994. S.v. *Verancsics Antal* (Kulcsár Péter); Ács Pál: *Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában*. In: *Uő: Az idő ósága. Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 231–233; Lakatos Adél: *Verancsics Antal*. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. Beke Margit. Szent István Társulat, Bp., 2003. 261–268; Bene Sándor: *A jövő története és az olvasók*. In: *A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig*. Szerk. Jankovits László – Orlovsky Géza. Gondolat Kiadó, Bp., 2007. 490–491; Gál-Mlakár Zsófia: *Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez*. Fons 14. 2007. 279–337; Gócsy Zoltán: *Verancsics Antal és a humanista történetírás*. In: *Pécsi Történeti Katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis*. Szerk. Csabai Zoltán et alii. Pécs, 2008. 335–348; Rausch Petra: *„Így kele az kincses Buda az Szolimán terek császár kezében” – Verancsics Antal tanulmánya Buda ostromáról és elfoglalásáról (1541)*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 14. 2009. 2. sz. 145–192; Ács Pál: *„Pro Turcis” és „contra Turcos”. Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török historiórájában*. In: *„Ez világ mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Gondolat Kiadó, Bp., 2010. 83–85; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. (MAMŰL). Főszerk. Kőszeghy Péter. XII. Balassi Kiadó, Bp., 2011. S.v. *Verancsics Antal* (Gyulai Éva). Műveiről: Kulcsár Péter: *A magyar történeti irodalom leltőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Balassi Kiadó, Bp., 2003. 569–572.
10. Siklóssy: i.m. 394–420.
11. Antonius Wrancius *Sibenicensis Dalmata: Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transsylvaniam libri duo. De situ Transsylvanicae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius*. Ed. Colomannus Eperjessy. Egyetemi Nyomda, Bp., 1944; Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyűjtemény. S.a.r. Ritoóké Szalay Ágnes. MTA Könyvtára, Bp., 1975. 35–56.
12. Galavics Géza: *Személyiség és reneszánsz portré. Isermetlen magyarországi humanista portré: Mossóczi Zakariás arcképe*. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza – Herner János – Keserü Bálint. JATE, Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) 410–411. (A továbbiakban Galavics: *Személyiség*); Mikó Árpád: *Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon*. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2008. 25–27.
13. Gerevich Tibor: *Antonio Abondio császári és királyi udvari szobrász, festő és éremkészítő*. In: *Emlékkönyv Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulójára*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1925. 483., XII. tábla, 1a. és 1b. kép; Huszár Lajos: *Személyi érmek*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1999. (Bibliotheca Humanitatis Historica). 127., XCVII. tábla, 541. sz. kép; *Renesancia*. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia [3.]) Szerk. Zuzana Ludiková. Slovenská národná galéria, Bratislava, 2009. 65. (II.4.13. sz., Zuzana Ludiková). (A továbbiakban Ludiková: *Renesancia*.)
14. Cennerné Wilhelm Gizzella: *Martino Rota magyar arcképei*. Folia Archaeologica 7. 1955. 157–159., 1. kép; Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1986. 17., 4. kép. (A továbbiakban Galavics: *Kössünk kardot*); Milan Pelc: *Život i djela šibenskoj bakroresca Martina Rote Kolonica*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 1997. 189–190. (127. sz.) (A továbbiakban Pelc: *Život i djela*); *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2000. 361. (VI-1. sz., Basics Beatrix); Milan Pelc: *Renesansa. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Studeni, Zagreb, 2007. 596; Gyulai: *Verancsics-ikonográfia 172–176*; Mikó: *A reneszánsz művészet Magyarországon*. Corvina Kiadó, Bp., 2009. 130., 89. kép. (A továbbiakban Mikó: *A reneszánsz*); *Renesancia*. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia [3.]) Szerk. Ivan Rusina. Slovenská národná galéria, Bratislava, 2009. 891. (251. sz., Galavics Géza) (A továbbiakban Rusina: *Renesancia*).
15. Galavics: *Személyiség* 410.
16. Cennerné: i.m. 159–160; Galavics: *Kössünk kardot* 17; Pelc: *Život i djela* 192–193. (128. sz.); Gyulai: *Verancsics-ikonográfia* 176–181; Galavics Géza: *Humanistický portrét*. In: Rusina: *Renesancia* 84–86.
17. Danko Zelič: *Faust Vrančić i dioba predmeta iz ostavštine Antuna Vrančić u Šibeniku 1576. i 1579. godine*. Radovi Instituta za povijest umjetnosti 35. 2011. 105, 110.
18. *Művészettörténeti reszeszták a királyi határozatokból és rendeletekből*. III. Közzétesszi Kaposy János – Bánrévi György. Művészettörténeti Értesítő 5. 1956. 318. (nr. 315.)
19. *Rota magyar arcképeiről*: Cennerné: i.m. 157–163; Galavics: *Személyiség* 409–414; Buzási Enikő: *Portrét, festők, mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban*. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Magyar Nemzeti

- Galéria, Bp., 2008. II. 29–30. A pozsonyi humanisták könyveiről újabban Boross Klára: *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 13. 2007. 157–185
20. Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. MTA, Bp., 1926. 134; *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyagyűjtése*. S. a. r. Herner János – Monok István. JATE, Szeged, 1983. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 483; Galavics: Személyiség 401–418.
21. *Radecius István egri püspök ingóságainak leltára (1581. martius 30.)* Közli Komáromy András. Történelmi Tár 15. 1892. 561–562, 567; *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei*. Összegyűjtötte és bemutatja Ritoókné Szalay Ágnes. „Studium”, Bp., 1984. 9.
22. Mivel Verancsicsot egri püspökként említi a felirat, 1557 és 1569 között kellett készülnön. Galavics: Személyiség 410; Pelc: Život i djela 84–85. (3. sz.); Ludiková: *Renesancia* 43 (II.1.23. sz., Mátyás Gödölle – Zuzana Ludiková).
23. Pelc: Život i djela 114–116. (27. sz.)
24. „*Pictorem Rullum, postquam abest, nolo vestiges. Alius est Wratslaviae, Hernestus Elverus, quem aiunt Rullo excellentiorem, dedique ad eum cum Calinico litteras de hoc. Quare isti instes, oro et persuadeas, ire ad reginam meam ut velit.*” Lásd Verancsics összes VI. 293. (CXXV. sz.)
25. Verancsics összes VI. 289–290. (CXXIII. sz.); Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1953. 156/154. Lásd még az előző jegyzetet is!
26. *Naturalis Historia* XXXV. 65. Magyar fordítása: *Idősebb Plinius: Természettrajz. (XXXIII–XXXVII.) Az ásványokról és a művészetekről*. Fordította, a jegyzeteket és a névmagyarázatokat készítette Darab Ágnes – Gesztelyi Tamás. Enciklopédia Kiadó, Bp., 2001. 179. (XXXV. 65.)
27. „*Pictorem cum maxima difficultate reperimus; omnes affirmant plus in tanto temporis spatio, quo isthuc irent, domi se lucraturus, tamen unus iuvenis, obtulit se pro fl. 25, et omnibus expensis, ita ut ferme alii 25 exponerent. Sed quid hoc? modo fiat quod volumus.*” Lásd Verancsics összes VII. 225. (XCI. sz.)
28. „*De pictore pene praeterieram. Parentem ad vivam imaginem feci effigiari, quem, ut facilius deferri possit ad dominationem vestram reverendissimam, in mediocri feci tabella depingere, ex illa postea exemplum capere quilibet pictor poterit in eam quantitatem, quam voluerimus, et ibi et hic ubique.*” Lásd Verancsics összes VII. 294. (CX. sz.)
29. Zelic: i. m. 105, 110.
30. Tardy Lajos: *Régi magyar követjárások Keleten*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983². (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11.) 110–135. Zay Ferenc és Verancsics Antal metszetrackképét Zuzana Ludiková mutatta be a pozsonyi reneszánsz kiállításon – Ludiková: *Renesancia* 36. (II.1.1. és 2. sz., Zuzana Ludiková).
31. Erik Fischer – Ernst Jonas Bencard – Mikael Bøgh Rasmussen: *Melchior Lorck*. Vandkunsten Publishers, Copenhagen, 2009. 1. köt. 23–32. A Fischer monográfiájából származó adatokért Ács Pálnak tartozom hálás köszönettel.
32. Tardy: i. m. 1. kép; Ludiková: *Renesancia* 36. (II.1.2. sz., Zuzana Ludiková).
33. Vagy: *E. S. | O. I. | T. I. | F. R.*, attól függően, hogyan csoportosítjuk a betűket.
34. Fischer–Bencard–Bøgh Rasmussen: i. m. 3. köt. 7–9; Gyulai: Verancsics-ikonográfia 168–169.
35. Fischer–Bencard–Bøgh Rasmussen: i. m. 1. köt. 59., 38. kép.
36. Budapest. Országos Széchényi Könyvtár. Régi Nyomatványok Tára. Apponyi 1783 (RMK III. 5272). Alexander Apponyi: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. III München, 1925. 217–218. (nr. 1783); Mikó: A reneszánsz 133–134., 91. kép; Gyulai Éva: *Ense opus est – Verancsics Antal emlékmaverse I. Szulejmán szultánról, 1558*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 16. 2011. 2. sz. 129–167. (A továbbiakban Gyulai: Ense opus est).
37. V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*. Balassi Kiadó, Bp., 1999. 61–62.
38. RMK III. 545. 200. Gyulai: Ense opus est 146–147.
39. Már az első kiadásban: RMK III 526. 223.
40. Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei, 2. 1092–1600*. (Catalogus Bibliothecae Musaei Nat. Hungarici. II. Litterae armales. Vol. 2. Fasc. [1]–[2.] Bp., 1923–1930. 166–168. (233. és 234. sz.)
41. Eger, Egyházmegyei Könyvtár. N. III 1; Mikó Árpád: *Illuminált könyvek a kora újkori Magyarországon*. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2008. I. 71; lásd részletesen: uo. I-25. sz. (82–83); Gál-Mlakár Zsófia: *Verancsics Antal főpapi szertartáskönyvének művelődéstörténeti összefüggései*. In: *Ars perennis*. Szerk. Tüskés Anna. CentrArt Egyesület, Bp., 2010. 63–70.
42. Sugár: i. m. 263.
43. Gulyás Borbála: *Egy „magyar Zeuxis” Bécsben. Bocskay György (1510 k.–1575) kalligráfus tevékenysége*. PhD-disszertáció, kézirat. Bp., 2012.
44. Mikó: A reneszánsz 163., 117. kép.
45. Tardy: i. m. 128–135. A *Res Gestae Divi Augustae* szövege magyarul: *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. Antik államelméleti antológia*. Összeállította, összefoglalókkal, magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátta: Havas László – Óbis Hajnalka – Szűcs Gábor – Újlaky István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. (AGAΘA IV.) 237–242.
46. Ritoókné Szalay Ágnes: *Üzenet a kövön. A gyulafehérvári Hunyadi János-síremlék mint politikai manifesztum*. In: *Uő: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Balassi Kiadó, Bp., 2012. (Humanizmus és reformáció 33.) 166–173.
47. Verancsics összes IX. 27–28. (X. sz.); Sugár: i. m. 151–152.
48. Détsy Mihály: *Az egri várszékesegyház építéstörténetnek okleveles adatai*. Művészettörténeti Értesítő 13. 1964. 9.

49. Bartoniek: i. m. 35–37; Ritoókné Szalay Ágnes: *Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása*. In: Uő: „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Balassi Kiadó, Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció 28.) 208.
50. Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. (Studia Humanitatis 1.) 370–371. (638. sz.); *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance*. Hrsg. Ernst Gamillscheg – Brigitte Mersich. Österreichische Nationalbibliothek, Wien, 1994. 89–90. (55. sz.)
51. Csapodi: i. m. 249–250. (337. sz.)
52. Mikó Árpád: *Imago historiae*. In: *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2000. 37–39. (A továbbiakban Mikó: *Imago historiae*); Uő: *Matthias Augustus oppure Attila secundus. I ritratti di Mattia Corvino e gli umanisti italiani*. In: *La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France, l'Italie et la Hongrie*. Édité par Amedeo di Francesco – Adelin Charles Fiorato. M. D'Auria Editore, Napoli, 2004. 113–120. A képek nincs felirata, helyén viszont szöveg volt, amelyet a miniatúra elkészítése előtt kivakartak. A portré a comói Musaeum Jovianum képeinek fametszetes reprodukcióját követi, de természetesen színes. Színezése azonban – akárcsak kompozíciója – származhatott közvetlenül arról a Mátvás-képről is, amely Verancsics tulajdonában volt, lásd a következő jegyzetet.
53. Zelić: i. m. 105, 110.
54. Sulica Szilárd: *Adalékok Jovius „Historia sui temporis” magyar vonatkozásaihoz*. Központi Községi Nyomda, Bp., 1907. 133; Mikó: *Imago historiae* 45.
55. Siklóssy: i. m. 414, 419.
56. „*Item habeo unam pateram, quae fuit olim Mathiae regis Hungariae, quam lego et relinquo Maiestati Suae Cesareae...*” Verancsics összes XI. 317. Balogh Jolán: *A művészet Mátvás király udvarában*. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. I. 354.
57. Zelić: i. m. 104–105, 109–111.
58. Zelić: i. m. 105, 110.
59. Verancsics összes XI. 316–327; Siklóssy: i. m. 420; Gál-Mlakár Zsófia: *Egy 16. századi főpap végrendeletének tanulmánya*. Verancsics Antal testamentuma. In: *Miskolci Egyetem, Doktorandusz Fórum*. Szerk. Búzás Aranka. Miskolc, 2008. 23.
60. „*Corpus item meum in ecclesia parochiali Tyrnaviensi in honorem Beati Nicolai Episcopi fundata, e regione cancelli, ad cornu altaris epistolae sepeliatur, debitaque extrema eidem solvantur. Peto autem Dominum Nicolao Telegdinum, Praepositum Maiorem ecclesiae Strigoniensis ut pro tot collatis meis in eum beneficiis, memoriae ergo erigat mihi in muro eiusdem ecclesiae loco in praescripto marmoreum lapidem in altum porrectum, exsculpta in eadem mea effigie, positoque epitaphio aliquo suis sumptibus, quantum ipse pro sua facultate sufficere valebit. Si autem pro eo labore adeo sumptibus defecerit, testamenti mei executores vel decimis, vel ex debitis Sacrae Caesariae Maiestatis, ad perficiendam illud opus aliquid deputent et addant.*” Verancsics összes XI. 322. Lásd még Telegdi Miklós: *Az keresztynsegnec fundamentomirol valo rövid koenyuechke*. Bech, 1562. Jegyz. Sziládi Áron. Bp., 1884. 119–120.
61. Zuzana Ludiková: *A nagyszombati székesegyház késő reneszánsz és barokk síremlékei. (16–17. század)*. Művészettörténeti Értesítő 51. 2002. 85–87, 90–91. (A továbbiakban Ludiková: *A nagyszombati székesegyház*); Mikó Árpád: *Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690)*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 630. (A továbbiakban Mikó: *Síremlékek*); Buzási: i. m. 28–29., 3. kép; Zuzana Ludiková: *Sochárstvo*. In: *Rusina: Renesancia 276.*, 135. kép, valamint 780–781. (135. sz., Ivan Rusina – Marian Zervan). (A továbbiakban Ludiková: *Sochárstvo*).
62. Ludiková: *A nagyszombati székesegyház 92–93.*, 2. kép; Mikó: *Síremlékek 628.*, 3. kép; Ludiková: *Sochárstvo 280*.
63. Felirata (a rövidítések jelöletlen feloldásával):
EX ALTO OMNIA.
ANTONIO VERANTIO ARCHIEPISCOPO STRIGONIENSI PRIMATI, LEGATO, CONSILIARIO, CANCELLARIO AC
LOCUM TENENTI REGIO IN UNGARIA.
VIRO INTEGRITATE AC MUNIFICENTIA SINGULARIS FACUNDIA RERUMQUE EXPONENTIA INSIGNIS CAETERISQUE VIRTUTIBUS ORNATISSIMO MULTIS VARIISQUE LEGATIONIBUS STATIM AB INEUNTE AETATE IN PRIMIS QUIDEM NOMINE IOANNIS REGIS UNGARIAE APUD OMNES FERRE PRINCIPES CHRISTIANOS TUM VERO ULTIMIS DUABUS NOMINE SACRATISSIMAE IMPERATORUM ROMANORUM FERDINANDI I ET MAXIMILLIANI II APUD SOLIMANUM ET SELIMUM TURCARUM PRINCIPES SUMMA FIDE AC SOLERTIA: ATQUE ADEO OMNIBUS REI PUBLICAE CURIS HONORIFICENTISSIME PERFUNCTO, DEQUE TOTO CHRISTIANITATE OPTIME MERITO GRATIA POSTREMA.
NATUS SIBENICI OBIIT EPERIESII ANNOS NATUS LXIX DIES XVI MDLXXIII XVII KALENDAE SEXTILE.

KOVÁCS ANDRÁS

BETHLEN GÁBOR FEJEDELEM ÁGYÚIRÓL

Gyulafehérvár fejedelmi
székvárossá
alakulásában kiemelt
jelentőségű
az ágyúöntés
helyszínéül szolgáló
egykori Kendervár
története.

Akora újkor haditechnikai forradalmának elindítója volt és motorja is lett a mind hatékonyabbá váló ágyú. A 16. század uralkodói számára már mellőzhetetlen, államuk függetlenségét és hadseregük önállóságát is szavatoló eszközzé lépett elő, amelyre ostromban vagy a harcmezőn egyaránt támaszkodhattak. A 17. századig az igen költséges, sokféle szakértelmet kívánó munkával, bronzból öntött lőszerszámok készítésére szervezték meg a latinul *armamentarium*nak, arab–olasz eredetű szóval *arzenálnak*, németesen pedig *czeigháznak* (*Zeughaus*) nevezett fegyvertárakat, melyekben manufakturális körülmények között állították elő és halmozták fel a megrendelő hadserege által használt harci eszközöket és fegyvereket.

Az ágyúkat viaszveszejtéses eljárással, egyedi formába öntötték, rajtuk a megrendelő nevét, címerét, jelmondatát, olykor az öntőde vezetője s az ágyúöntő mester nevét, az öntés évét is tartalmazó felirat övezte. Címere, feliratai és történetének első századaiban nagyon gazdag domborműves díszítményei a hatalmas összegekbe kerülő ágyút valóságos műalkotássá, a megrendelő reprezentációjának eszközévé tették. Tájainkon az ilyen lőszerszámok iránti igényt a korai időkben többnyire városi harangöntő műhelyek elégítették ki.¹

Gyulafehérvár fejedelmi székvárossá alakulásában kiemelt jelentőségű az ágyúöntés helyszínéül szolgáló egykori Kendervár története. A középkori vár délkeleti sarkát elfoglaló épületegyüttes neve viszonylag gyakori a fejedelmi korszak forrásaiban a 16. század végétől² egészen a vár 18. századi átépítéséig, utána azonban feledésbe merült,

s közel három évszázadon keresztül elő sem fordult a várral kapcsolatos utalásokban. A helyrajzi tévedésekből adódott alaptalan találgatások tárgyává vált, furcsa nevű létesítmény tényleges helyét csak az 1980-as évek elején sikerült azonosítani.³ Az erdélyi fejedelmi levéltár többszöri pusztulása magyarázza, hogy történetének megrajzolásában csak közvetett források sovány utalásaira támaszkodhatunk.

A fennmaradt forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a Kendervár a fejedelmi birtokközpont része volt. Legtöbbször a 17. században is emlegetett kendervári deák vagy számtartó által felügyelt fejedelmi raktárak helyeként említik, fegyvertár szerepére utaló latin, *armamentarium* neve azonban már a fejedelemség kialakulásával nagyjából párhuzamosan, a 16. század utolsó harmadának forrásaiban jelentkezik.⁴

1564 táján a várnak a város többi részétől elszigetelt délkeleti sarkában jött létre János Zsigmond és katonai tanácsadói akaratóból az erdélyi fejedelemség ágyúöntő műhelye. A várat ott, hihetőleg már Castaldo korától egy földbástya védte, annak kimélyített védőárkában keletkezhetett a felgyűlt esővíz, esetleg elfeledett római vízvezeték által táplált, hol fejedelmi halastónak,⁵ hol meg – talán az elnevezést is magyarázó – kenderáztatónak használt tavacska. Az *armamentarium* első évtizedeinek a tevékenységét inkább csak sejtjük, de kétségtelen, hogy egy Damianus Leppler nevű mester vezetésével János Zsigmond idejében már ott öntötték a fejedelemség léte és védelme szempontjából nélkülözhetetlen, az erdélyi hadsereg és várak felszereléséhez tartozó ágyúkat.⁶

1571. július 3-án János Zsigmond végrendeletének végrehajtói Gyulafehérvárat kimondottan az elhunyt fejedelem fegyvertárával együtt adták át utódának, Báthory Istvánnak.⁷ A fegyvertár működésének folytonosságát jelzi, hogy István fejedelem uralkodásának első évében már nevével jelzett ágyút is öntöttek ott (az öntőformája tehát 1571 júliusától készülhetett). A fegyvertár szükségleteinek fedezésére Báthory István fejedelem, csere révén, még 1575 előtt megszerezte a városnak az Ompoly folyó alsó szakaszán, a város határában működő malmát,⁸ melyet kalapácsmalommal alakíttatott.

Báthory Kristóf által öntetett ágyúkról eddig nem merültek fel adatok, de fia és utóda, Zsigmond nagykorúsítása után folyamatosnak tűnik a munka a Kendervárban, az ott öntött, különböző kaliberű ágyúkkal szerelték fel az erdélyi hadsereget, s az ágyúöntőház termékeiből nemcsak az erdélyi várakba, hanem a havaselti Mihály vajda seregének is jutott ágyú.⁹ E korszak legnevezetesebb mestere a salzburgi Mauritius Hass volt, aki egy segesvári szász ötvös, Jeremias Aurifaber közreműködésével öntötte 1593-ban Zsigmond fejedelem emblematikus, farkaskölyköket ábrázoló domborművel s a Báthoryak farkasfogas címerével díszített, csodált és rettegett, hatalmas – nyolcvan pár ökör vontatta szánon szállított – Farkas ágyúját.¹⁰ A salzburgi mester a következő években is Erdélyben működhetett, mert Munkács várában a 18. század elején őrizték még két lövegét, egy hétfontos csatakígyót és egy négyfontos tábori ágyút. Az előbbin a *MAURIT(ius) HASZ ME FUNDIT 1597*, az utóbbin a *MAURIC(ius) HASZ SALTZBURGIENSIS ME FUSIT. 1598* felirat volt olvasható. Amazon az összeíró csak a kiemelkedő, pajzszerű kartusba foglalt s kopott címerábrázolást említi. Emezt, melyen leírója egy kőszáli kecskét ábrázoló jegyre is felfigyelt, úgy tűnik, Báthory Zsigmond 1598. április 8-i második távozása után, de még augusztusi visszatérése előtt készíthették, mert humanista szövegezésű felirata a „*Dáciát*”, azaz Erdélyt visszafoglaló „*isteni*” II. Rudolf császárt éltette: *DIVO RUDOL(pho) AUG(usto) DACIA RECU(perata), S. S. NILEG. [!] CUR(avit) ANNO M.D.XC.VIII*. A fegyvertár akkori vezetőjének a felirat másolatában reprodukált nevét eddig nem sikerült azonosítani.¹¹

A századforduló eseményei szétszórta az öntőház mestereit, helyét, a Kendervárat pedig elbitangolt marhák búvóhelyeként emlegették a korabeli források.¹²

1617-ben régi fegyvertár, „*arx armamentaria vetus, vulgo Kendervár*” néven említik.¹³ Az ottani öntőműhely tevékenységére nézve azonban mindeddig inkább csak közvetett adatokkal rendelkezünk. A város malmával kapcsolatos, időközben elpusztult oklevelet Bethlen Gábor már 1614-ben megújította, valószínű tehát, hogy szándékában állhatott a várossal cserélt kalapácsmalom és így a fegyvertár működésének a megújítása is. Öntőtevékenységre vonatkozó utalást Bethlen Gábor uralkodásának első éveivel kapcsolatban először Szalárdi János művében találunk. Szerinte Gábor fejedelem a székesegyház általa 1614-ben helyreállított déli, illetve az 1618-ban újjáépített északi tornyába harangokat helyeztetett. Ez utóbbiak közül egyet – jegyezte fel a *Siralmas krónika* szerzője – Váradról hozatott, de nem szól a torony másik hat, külön-külön is részletezett súlyú, tehát valamilyen általa látott feljegyzésből ismert tömegű harangjának az eredetéről. A Váradról hozatott harang minden bizonnyal az éppen akkor lebontott középkori székesegyház egyik nagy harangja lehetett, a többit viszont helyben kellett öntetni, mert szállításuknak bizonyára nyoma maradt volna.¹⁴ Szalárdinak ez a késői, az 1660-as évek elején született feljegyzése nem fedi teljesen a valóságot: Váradról ugyanis 1619 augusztusában¹⁵ és 1623 júniusában is szállítottak egy-egy harangot Gyulafehérvárra.¹⁶ Az utóbbi lehetett az az „*öreg*”, azaz nagyméretű, 40 „*mázsás*” harang,¹⁷ ami az északnyugati torony harangházába került, Kolozsvárott ugyanis 52 ökröt, azaz 26 párból álló fogatot rendeltek továbbszállítására. Az ismertetett körülmények alapján mégis feltételezhető, hogy azt a műhelyt, amiben 1618 után öt-hat különböző, köztük 5 tonnát is meghaladó méretű harangot öntethetett a fejedelem, az erdélyi hadsereg számára életbevágó jelentőségű ágyúöntés hívhatta életre a harmincéves háború elején. Úgy véljük tehát, hogy e harangokra vonatkozó utalás legtágabban az 1618 és 1623 közötti időre keltezi a Kendervár-béli öntőműhely tevékenységének az újraindítását. Ez a megújulás párhuzamosan folyt a várnak az öntőházat magába foglaló, délkeleti sarkát védő Kendervár- vagy Szász-bástya 1618-ban elkezdett és 1627-ben befejezett építésével.¹⁸ Az újjáalakított fegyvertárban található tábori ágyúkra utalt 1619-ben maga a fejedelem egyik, Rhédey Ferenc váradi kapitányhoz intézett levelében.¹⁹

Arra nézve, hogy a gyulafehérvári Kendervárban ismét jelentős munkaerő összpontosítását kívánó munkálatok indultak, a városlakók számára 1625-ben kiadott kiváltságlevélben is találunk utalást.²⁰ Az erdélyi viszonyok közepette rendkívül előnyösnek számító kiváltságokkal felruházott város lakóitól a fejedelem azt kívánta, hogy a kendervári munkálatokat esetenként, amikor „*valamilyen mű készül*” apróművesekkel (napszámosokkal) és „*segítségekkel*” is támogassák „*a korábban is követett*” – azaz a Báthoryak idejében meghonosított – „*szokás szerint*”. Az ágyúöntés ugyanis közismerten nagy energiabefektetést igénylő manufaktúrális tevékenység volt, amely a képzett mesterek, ágyúöntők, ötvösök, asztalosok, ácsok, kovácsok, fazekasok mellett nem nélkülözhetette a képzetlen napszámosok, apróművesek seregének a munkáját sem. Ez az intézkedés egyrészt a kendervári munkák azonos jellegére utal a Báthoryak és Bethlen Gábor idején, másrészt pedig már összefüggésbe hozható azokkal az adatokkal is, melyek szerint 1624-ben a fejedelem ágyúöntő németeket küldött Kassáról Gyulafehérvárra.²¹ Közéjük tartozhatott Thomas Wenningh ágyúöntő, „*fusor tormentariorum* [ti. tormentorum – KA] *bellicorum*”, akit a fejedelem parancsára 1624. május 24-én indítottak útnak Kassáról Erdélybe, s akinek úti-költségét jövődó fizetése terhére a Kassai Kamara előlegezte meg.²² Április elején fizettek Kassai Márton mesternek öt darab,²³ augusztusban az ugyancsak kassai Heringh Mátyás mesternek egy hatodik, vagy nagyon értékes, vagy nagyon nagyméretű, 40 forintot érő vasrostáért az erdélyi tüzérszertár („*domus artellariae Transsilvanica*”) számára.

Ezek az adatok azonban csupán közvetve támogatják a bizonyosra vehető gyulafehérvári ágyúöntésre vonatkozó feltételezést, mindeddig e munkálatoknak sem megindulására, sem lefolyására nézve más adatot nem ismerünk.

A következő években sincs több szerencsénk, mert az 1627. és az 1628. évre vonatkozó kolozsvári számadások teljes egészükben hiányzanak, s ilyen természetű gyulafehérvári munkákra nem utalnak másik fontos forrásunkban, a fejedelmi kancellária és a beszercei tanács levelezésében sem.

1629 januárjában olvashatunk ismét a bennünket érdeklő témáról: ágyúöntő németeknek ezúttal Gyulafehérvárról Váradra utazó csapatáról szól a kolozsvári sáfárpolgár egyik bejegyzése. A fejedelmi udvarban kiállított útlevelük alapján úgy tudta, hogy a fejedelem ágyút önteni küldte őket Váradra.²⁴ Velük egy időben indult haza (?), Beszercebányára egy „*rézmies ágyúöntő*” is, akit korábban a fejedelem hozatott Erdélybe.²⁵ 1629. augusztus 25-én Kolozsvárról Gyulafehérvár felé utazott a fejedelem parancsára egy „*harangöntő német*”, az ágyú- vagy harangöntés technológiájában mesterségénél fogva bizonyára ugyancsak jártas Ötvös Dávid nevű mester és legénye társaságában.²⁶ Lehet, hogy őrölük van szó szeptember 27-én is, amikor ismét átutaztak Kolozsváron: „*Érkezének Feieruarrol két rézmiesek, edgyiknek neve HarangEönteö Miklós, harmad magokkal Várad felé mennék*” – jegyezte fel a kolozsvári sáfár.²⁷ Témánk szempontjából perdöntő a fejedelmi prefektusnak, Debreczeni Tamásnak egy levele, amiből kiderül, hogy az év közepén huszonnégy, a fejedelem által öntetett lőszerszám alá készültek talpat építtetni Gyulafehérváron.²⁸ Az már elképzelhetetlen, hogy ezeket az ágyúcsöveket Kassáról vagy Váradról hurcolták volna Gyulafehérvárra. Ha ugyanis máshol öntötték volna az ágyúcsöveket, ott bizonyára talpat is készítettek volna alájuk, s fogatolva szállították volna az új lőszerszámokat a fejedelmi székvárosba.

A Kendervár személyzetével kapcsolatban sem derül ki sok a forrásokból. 1626-ban említik Michael Literatust – Mihály Deákot – „*procurator Kendervariensis*” / kendervári gondviselő címen.²⁹ 1628-ban már az utóda, Sebessy Boldizsár levelez a beszercei bíróval.³⁰ 1629-ben ugyanő keltezett egy kimutatást a Gyulafehérvárott kiadott és Radnótra adminisztrált [vas]kóhi és [vajda]hunyadi öntöttvasról, a sokkal hangzatosabb „*omnium operationum Serenissimi Principis magister*” – „*a fenséges fejedelem összes munkálatainak mestere*” címet használva. Kincstári tisztviselőként tehát a Kendervárban őrzött értékes nyersanyagok felügyelete és az ottani műhelyek irányítása hárulhatott rá.³¹

Már a fejedelem halála után, 1630. január 20-án kelt, de nyilván alatta is működött kendervári hivatalnok hűséges szolgálatait jutalmazta egy Brandenburgi Katalin által kiadott nemeslevél. Vele a Pécsváradról Erdélybe származott Baranyai Várad Literatus Pétert, a gyulafehérvári Kendervár gondviselőjét emelte ki a nemtelenek sorából.³² Katalin uralkodása alatt, 1630. július 2-án fizették ki a második *cantorát* (negyedévi részletét) „*az Kendervárban lakó Pattantyús János*”, azaz az 1624. augusztus 22-én Erdélybe küldött kassai Lang János³³ pattantyús jelentős összegű, 60 forintos évi fizetésének.³⁴

A fejedelem halálát követő hónapokban bizonyára szélnek eresztették Bethlen Gábor ágyúöntőit is. Valószínű azonban, hogy I. Rákóczi Györgynek már nem kellett mindent előlről kezdeni, mert az ágyúöntő műhelyt felszerelve, készen találhatta. Csak így magyarázhatjuk azt, hogy I. Rákóczi Györgynek a korabeli körülményekhez képest igen hamar, már a fejedelemmé választását követő évben sikerült Gyulafehérvárott ágyúkat öntetni,³⁵ sőt ő már a gyulafehérvári műhelyre és egy Erdélyben működő mesterre támaszkodva indíthatta el Sárospatakon is az ágyúöntést.

A Kendervárban Bethlen Gábor és utódai idejében raktárak, műhelyek, olvasztókemencék, technikatörténeti szempontból kétségtelenül figyelemre méltó, de építé-

szeti tekintetben igénytelen épületek állhattak. A gyulafehérvári mintájára létesített sárospataki műhelyben öntőházat, kemencét és fűróházat különböztettek meg.³⁶ Gyulafehérvárott az 1658-as pusztulással szakadt meg az ágyúöntés, s később, használaton kívül az épületek is elromosodtak. Pusztulásukat 1687 után betetőzte a császári helyőrség zsoldosainak a garázdálkodása, akik jobb híján, a vár épületeinek a vas alkatrészeivel javították felszerelésüket. Ebben az állapotban találták a Kendervárat az 1696-os leltár szerzői is:

„Ennek mellette volt az ágyú és harangöntő műhelynek kéménye, melyis most lerontatott, maradván mostanára csak pogonos [ti. árkádívvel összekapcsolt – KA] kőlábai [ti. a kéményalj] pillérei – KA], mellyekis az benne levő nagy vas rudakért igen ruináltattak. Ehhez közel, azon egy kőkerítésben vagyon más kémény is alatta levő műhelyével egyben, ezeken kívül több egyéb épületek ezen KenderVárban [...?] fedelek nélkül való pusztá kőfalak az kendervári kapitány gondviselése alatt vadnak.”³⁷

Az idézett leltár egy másik helyén az egymás mellett kialakított két szekérkapu vonja magára a figyelmet, amelyek nemcsak az ágyúöntőház, hanem bizonyára a bástyanyak két oldalán elhelyezett kazamaták felé vezettek. Sem ezekből, sem a 18. századi felméréseken látható épületekből nem maradt meg sok. Jelenleg többszörösen alakított, a 18–19. században emelt, de később is modernizált s az utóbbi években szállodává alakított épületek állnak benne, amelyek egyre kevésbé emlékeztetnek az együttes egykori katonai szerepére.³⁸

Bethlen Gábor fejedelem által öntetett ágyú tudomásunk szerint nem maradt fenn napjainkig.³⁹ A fejedelem ágyúiról szóló, szűkszavú forrásaink pedig soha nem jelölik meg öntésük helyét, a kassai, esetleg a váradi vagy a gyulafehérvári öntőházat. Mégis, amikor azt olvassuk 1632-ben, hogy a fogarasi negyedek, *„az üdvözült urunk [ti. Bethlen Gábor – KA] építtette harmadik új bástyán”*⁴⁰ található öt lőszerszámból négy új, egyikük, a harmincöt mázsás, Fülemlé nevű 10 fontos, a másik három pedig húsz-húsz mázsás, ezek 6 fontos golyóval lőnek, valamennyi az elhunyt fejedelem címere alatt, akkor mindenképpen ennek a gyulafehérvári öntődének a tipizált termékeire kell gondolnunk.⁴¹

Várad várában ugyanabban az évben viszonylag tarka eredetű ágyúparkot írtak össze. A lőszerszámok egy része a 16. századból származott, másik részük a felvidéki hadjáratokban aratott győzelmek során került a fejedelem birtokába.⁴² Bethlen Gábor fejedelemnek kilenc ágyúja szerepel ebben a leltárban: az általa 1627-ben befejezett s később róla elnevezett nyugati, Új bástya fegyverzetéhez négy azonos méretű, 10-10 fontos ágyú tartozott, a várkapu másik oldalát őrző Csonka bástyán egyetlen, 5 fontos falkony, míg az Aranyas bástyán négy darab 5-5 fontos falkony viselte a fejedelem címerét vagy feliratát.⁴³

Az ágyúöntőház egységes koncepció szerinti működésére vall, hogy a fogarasiakkal és váradiakkal egyező kaliberű lőszerszámokat leltároztak fel Munkács várában. Jó fél évszázaddal a fejedelem halála után, 1688. február 28-án négy darab 10 fontos, Bethlen Gábor címerével öntött ágyút találtak ott. Kettőjükön – forrásunk szerint – 1629-es évszám is volt; mellettük még egy évszám nélküli, 6 fontos falkony viselte a fejedelem címerét.⁴⁴

Közel negyed századdal később, 1711-ben az összeíró már csak három lőszerszámot talált a nagy fejedelem által öntetett ágyúk közül.⁴⁵ Ennek az összeírásnak az adatait azonban érdemes külön is megvizsgálni, mert szerzője, Johann Sebastian Bickel tábori tüzemester lelkiismeretesen lejegyezte a felirataikat is.

A vár Komlósi-ütegeiben az előbbieken emlegetett ágyúk egyikét, egy 10 fontos ágyút találtak. Az ágyú delfineket formázó fülei mögötti feliratban Bethlen Gábor választott magyar királyi címeit, valamint a Magyarország meg Erdély címerébe foglalt kis koszorúban az iktári Bethlen-címert tartalmazó heraldikai kompozíciót írták le.

Ezt a lószerszámot így 1620 és 1622 között öntötték, a nikolsburgi békekötés után ugyanis ezt a címert s a vele összefüggő címekeket a fejedelem többé nem használta.⁴⁶ Mellette egy 12 fontos csatakígyót leltároztak fel, hasonló felirattal és 1622-es évszámmal.⁴⁷ A felirat tartalmával összecsengő, így hitelesnek tűnő évszámot a fentebb idézett másik, korábbi forrás szerzője (?) vagy másolója (?) még 1629-nek olvastat! A harmadik, a Porkoláb(?)-üteg egyik 11 fontos, negyedes kígyójának a díszét az összeíró figyelmetlenül ugyan Rákóczi-címerként határozta meg, a lószerszám általa lejegyzett felirata viszont egyértelműen Bethlen Gábor által öntetett ágyúra utal. A furcsa és valószínűleg hibásan másolt címzés alapján – amiben a birodalmi és erdélyi fejedelmi cím után logikusan következő *OPVLIAE ET RATIBORIAE DVX* cím helyett, a felirat hibás olvasatából adódó, magyar királyi titulátúra következik – mindenképpen a nikolsburgi békekötés után öntött ágyúról lehetett szó.⁴⁸

A görgényi vár „*kerek*” bástyájának tűzérési felszerelésében 1652-ben két „*öreg*”, azaz nagyobb kaliberű, Bethlen Gábor fejedelem által öntetett ágyút leltároztak az összeírók.⁴⁹

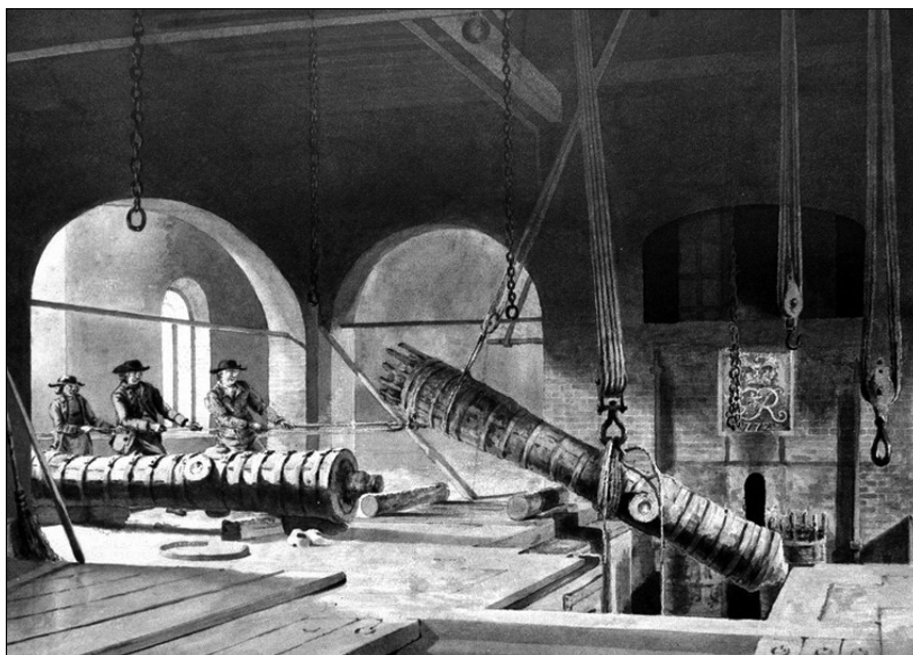
Mindössze ennyi, amit Gábor fejedelem gyulafehérvári ágyúöntő manufaktúrájáról és ágyúíróiról a szűkös források áttekintése alapján elmondható. Ezek a szegényes adatok azonban jól illenek a nagyralátó fejedelmi megrendelővel és kiváló szervezővel kapcsolatos képünkbe, de azt is érthetővé teszik, hogy miképpen sikerült I. Rákóczi Györgynek igen rövid idő alatt újraindítani a gyulafehérvári öntőműhely működését. Abban már csak reménykedhetünk, hogy a Gyulafehérvárott folyó régészeti kutatások egy szép napon, a néhány éve felfedezett sárospataki ágyúöntőműhelyhez hasonlóan, a Kendervárban is feltárják majd Bethlen Gábor és a két Rákóczi György öntődjének a nyomait, esetleg a cseréppé égetett, öntés után összezúzott díszes öntőformák töredékeit is.

■ JEGYZETEK

1. Az ágyú magyarországi történetével és szakirodalmával kapcsolatban lásd *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. (MAMŰL). Főszerk. Kőszeghy Péter. I. Balassi Kiadó, Bp., 2003. S.v. ágyú, ágyúöntés. (Domokos György).
2. A magyar elnevezés először Istvánffy Miklósnál 1598 táján. Vö. Kovács András: *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkor helyrajzához*. In: Szamosközy István: *Analecta Lapidum. 1593. Inscriptiones Romanae. 1598*. Szerk. Balázs Mihály - Monok István, bev. tan. Mihai Bărbulescu - Kovács András. Scriptum KFT, Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.) 29. – <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5138>. (A továbbiakban Kovács: *Humanista*); *Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyvei*. I. Bev. tan., jegyz. Kovács András. EME, Kvár, 1998. (Erdélyi Történelmi Adatok. III/2.) – <http://www.mek.oszk.hu/02800/02844/index.phtml>. 78, 99, 114; (A továbbiakban: Kovács: *Gyulafehérvár*.) 16–17. századi adatok: *Alsófehér megye. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése*. Közléteszi Hajdú Mihály – Janitsek Jenő. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2001. S.v. *Gyulafehérvár*, 74–75; Kovács András: „*Farkas az én nevem...*” *A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntés kezdeteinek történetéhez*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből 2. 2007. 157–172. (A továbbiakban Kovács: *Farkas*).
3. Andrei Kovács: *Construcții patronate de Gabriel Bethlen*. (Rezumatul tezei de doctorat). Cluj, 1984.
4. *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. Báthory Zsigmond királyi könyvei*. Mutatókkal és jegyzetekkel közléteszi Fejér Tamás – Rác Etelka – Szász Anikó. EME, Kvár, 2005. (ETA VII 3.) 1589. márc. 9.: 953. sz.; 1589. ápr. 5.: 1000. sz.
5. 1580-ban „*piscinula principis*”. Lásd *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. Báthory Kristóf királyi könyve*. Mutatókkal és jegyzetekkel közléteszi Fejér Tamás – Rác Etelka – Szász Anikó. EME, Kvár, 2003. (ETA VII 2.) 1580. máj. 22.: 18. sz.
6. Kovács: *Farkas* 163–166.
7. „*Albam Juliam simul cum armamentario serenissimi principis nostri defuncti [...]*” Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. II. Bp., 1876. 476, 478.
8. Ez a malom eredetileg a székesegyház Szent András-oltárának tulajdona lehetett, haltartóját Megyericssei János idejében egy római szarkofágból alakították ki. Kovács: *Humanista* 20. sz., 32.
9. Paul Gyulai: *Noi documente și interpretări noi de documente privind artileria și un atelier de turnat tunuri în timpul lui Mihai Viteazul*. *Apulum* 7. 1968. 1. sz. 539.
10. Kovács: *Farkas* 158–162.
11. Thaly Kálmán: *Régi ágyúk a munkácsi várban (1514–1711)*. *Adalékul a magyar fegyvertan történetéhez*. *Archaeológiai Közlemények* 12. 1878. 60, 70, 74. (A továbbiakban Thaly: *Régi*).
12. Kovács: *Gyulafehérvár* 78, 99, 114.

13. 1617. júl. 24. Gyulafehérvár. „*Arx armamentaria veteris vulgo Kendervár vocata.*” Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Erdélyi Fejedelmi Kancellária. Libri Regii (F1) 12 – (Libri Regii) – X. Liber Regius Gabrielis Bethlen. 1–2°.
14. „*Ugyan Fejérvárat [..] amelly igen szép magas torony, az romlásokban megégyvén, pusztában állott, azt fejedelemsége kezdetében [..] nagy szépen megépíttetvén, abban órát harangjával helyeztetett. Azon torony másikat is, azon egyház éjszakrúl való szarvánál [..], mely régi időktől fogva [..] romlásban állott, igen friss épülettel folyosósan, szép csúcsosan, pléhesen megépíttetvén, oly harangokat öntetett volt belé hatot, s Váradról is vitétt volt hetediket, minéműek együtt annyi számmal alig hallattathatnak; az öregebbik nyomott száz mázsát, másik hatvan mázsát, a váradi negyven mázsát, a többi is mind igen szép szavú, középszerű harangok voltak, ki nagyobb, ki kisebb, mind külön-külön zengésűek, úgy, hogy midőn mind egyszersmind megvonszák vala, nem kevésé gyönyörködtetnék elméjét is embernek. Mely tornyot is nem akart vala óra nélkül hagyni, hanem az öreg harangra igen szép fertályos órát, hogy a másik toronybéli csegettűs volna, [hagyott volt – KA] állattatni.” Szalárdi János: *Síralmas magyar krónikája*. S.a.r., bev. tan., jegyz. Szakály Ferenc. Magyar Helikon, s.l., 1980. 95–96.*
15. 1619. aug. 8.: „*Hozának Vrunknak Váradrol egy harangot [..]*” A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya – Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj (a továbbiakban ANSJC). Kolozsvár Város Levéltára. Számadások (a továbbiakban KvSzám). 15a köt. XI. fasc. 85. (A továbbiakban csak a számsort adjuk.)
16. 1623. jún. 6.: „*Juta Brassaj Acsi Matias mester, hozat Vrunk eő felsége zámára Váradrol Feiuruarra egy harangot [..]*” KvSzám 16.XVIII. 34; 1623. jún. 7.: „*Viznek Váradrol Feiuruarra egy eőreög harangot, uetettek eleiben eökreket no. 52 Tordajg.*” KvSzám 16. XVIII. 61.
17. Valószínűleg kolozsvári mázsa, így súlya 2181,2 kg. Mértéke: 1 kolozsvári mázsa = 140 kolozsvári font = 54,53 kg. Vö. Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 457.
18. Kovács András: *Josef Trausch krónikaszerkesztményének Bethlen Gábor fejedelemről szóló anekdotái*. In: *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. Papp Klára – Balogh Judit. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense / A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 15.) 274–275.
19. „*Ex Fogaras, die 13 Junii 1619.*” Bethlen Gábor–Rhédey Ferenc: „*Végezetre ir kegyelmed valami tarac[k] felől, mely Fejérvárat a kender várban [Kendervárban! – KA] hever: de bizonyosan elhídjé kegyelmed, hogy afféle földön heverő lövészszám ott nincsen; a mi kevés vagyon pedig, mezőre tartjuk. Mert szeretettel kedveskedném kegyelmednek.*” Vö. *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Kiadja Szilágyi Sándor. MTA Kiadóhivatala, Bp., 1879. (A továbbiakban Bethlen Poll). CXVI. sz. 116.
20. 1625. aug. 19.: „*Privilegium civitatis Albensis. [..] Nulla plebea et civilia servitia exhibeant, si quando tamen in armamentaria domo nostra Albensi, vulgo Kendervar appellata, quidpiam opus conficietur, ad consumandum illud subsidiarios et adjuutores subministrent, juxta observatam hactenus consuetudinem.*” Libri Regii: XIII. Liber Regius Gabrielis Bethlen. 52–53°; ANSJC Beszterce Város Levéltára (a továbbiakban BLT, régi számozás!) 251. sz. /1642. okt. 2. után: „*Die 2 Octobris administraltunk az feiuruari Kendervarba nro. 22 ezer sendelyszegett, [..] fl. 11*”; 1646. szept. 11.: „*István Deák az Kendervari kapitán szolgáláa...*” KvSzám 24. XV. 120; BLT 41/1659. júl. 16.: „*Kender Vár*”.
21. 1624. jún. 12-én a fejedelem ágyúöntő németeket, öt személyt küldött Kassáról Gyulafehérvárra. KvSzám 16. XXI., 33, 146.
22. Radvánszky Béla: *Udvartartás és számadáskönyvek*. Bp., 1888. (Házi történelmünk emlékei. Első osztály; I.) 193.
23. I. m. 192.
24. 1629. jan. 18–20. KvSzám 16a. II. 21, 461.
25. 1629. jan. 18. KvSzám 18a. II. 21.
26. KvSzám 18a. IV. 294
27. KvSzám 18a. II. 134.
28. BLT 95/1629 jún. 2. Gyulafehérvár. Debreczeni Tamás a beszercei főbíróhoz: „*[..] Thovábbá, minthogy ő felsége 24 maga öntette, új lövő zersámoknak akar most ágyvakat, kerekeket cináltatni, kihez nem minden kerekesek tudnak, kegyelmetek mingyarást az innep [ti. pünkösöd, jún. 7. – KA] után külgön válogatván jó négy mesterember kerekeseket, zersámokkal, kik az Brassajakkal mivelhessenek itt, migh elkészíthetik az új ágyvak ágyvait, két aztalost, két kovácsot és két lakatost is külgön kegyelmetek, ugyan mostan, egyött az kerekesekekkel. Ó Felsége nevével intem kegyelmedet. [..]*”
29. BLT 175/1626. márc. 16.
30. BLT 61/1628. szept. 3.
31. BLT 33/1629. febr. 15.
32. *Czimerlevelek*. Közli Rácz Viktor. Genealógiai Füzetek 2. 1904. XXI. sz. 126–127; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I. Bp., 1911. 379; ugyancsak Brandenburgi Katalin idejében kelt fizetési jegyzékben: „*Péter Deák, kendervari racionistának 40 frt.*” Vö. Radvánszky: i. m. 229–231; Ugyanaz hibás másolatban: *Regesták külföldi levéltárakból Brandenburgi Katalin és a Rákócziak történetéhez*. Közli Marczali Henrik. Történelmi Tár 3. 1880. 140–141.
33. Radvánszky: i. m. 194; 1624. dec. 19–22. „*Langh Jánosnak 2. magúal, Vrunk pattanyúsának, tüzes lap-tát akaruán czináltatni az várason...*” KvSzám 16. XXI. 120.
34. *Brandenburgi Katalin országos kiadásai jegyzéke 1630. júliusból*. Közli Barabás Samu. Történelmi Tár 4. 1881. 366.
35. Makkay László: *I. Rákóczi György tüzérségének történetéhez*. Hadtörténelmi Közlemények 1. 1954. 2. sz. 110–135; Détsy Mihály: *A sárospataki ágyúöntőház története*. (Kny.: Technikatörténeti Szemle 5. 1970. 69–115.) Bp., 1971. 70.
36. Détsy: i. m. 74–75.

37. A Kendervárbán található *exactoria* [azaz számvevő]-ház leírása után következnek.
38. A 18–19. században az egykori fejedelmi palota keleti udvarába került át a tüzérszertár. Vö. Kővári László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kvár, 1892. 305.
39. A Kendervár alapos és értő régészeti kutatása esetleg felszínre hozhatna öntőminta-töredékeket.
40. A fogarasi vár első bástyáját még Báthory Boldizsár (mh. 1594) építtette, a másik hármat Bethlen Gábor fejedelem.
41. David Prodan – Liviu Ursuțiu – Maria Ursuțiu: *Urbarile Țării Făgărașului*. I. Ed. Academiei RSR, Buc., 1970. 134.
42. Hunno Brod, 1621. dec. 11. Bethlen Gábor–Georgius Rákóczi: „Az én alá küldött álgvúimmal az Hernád mellett akadtak volt meg, a mint az gyalog hadnagy írja, kiket ha eddig kegyelmekek által nem vitetett az Tiszán, nem kicsiny negligencia, annakokáért arra szorgalmatos gondot viseljetek uram, és vitessétek által, mert az váradi bástyákat akartam azokkal az nyert álgvukkal megékesíteni, mely helyből az egész Tisza két felén való ország ótalmaztathatik.” Bethlen PolL CCCXXX. sz. 365–366.
43. B. Nagy Margit: *Váarak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973. 70–73.
44. Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. Közli Thaly Kálmán. Pest–Bp., 1868–1873. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXIII. II.) 356–360; Szendrei János: *Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században*. Hadtörténelmi Közlemények 1. 1888. 3. sz. 627.
45. Thaly: Régi 56–86.
46. „Komloscher Pattrie. ...Nro 20. Eine 10 pfundige Schlangen, auff schlechter Mundur, und unbeschlagenen Rödern. Nebst zugehörigen Ladzeug. Hinder den Dellvinen dasz ungarische und sibenbürgische Wappen, ein kleiner Kranz, vorinnen der Gesicht nach 2 Strausszen oder Schwanen sich befinden. Die Umschrift umd dasz völige Wappen: Gabriel D(ei) G(ratia) El(ectus) Hun(gariae) Dal(matiae) Cro(atiae) Scla(avoniae) Rex. Trans(ilvaniae) Prin(ceps) Et. Sic(ulorum) Com(es).” Thaly: Régi 66.
47. „Nro 21. Eine 12 pfundige Noth-Schlangen, auff beschlagener, alter, a[ber?] noch brauchbahrer Mundur. Nebst zugehörigen Ladzeug. Hinder den Dellvinen dise Schrift: Gabriel D. G. Electus Hung. Dal. Cro. Sel.[Scl!] Rex. Trans. Prin. Et Sic. Com. 1622. Under disen dasz Hungarische und sibenbürgische Wappen, mit erst getachter Umschrift.” Thaly: Régi 67.
48. „Burggraffen Pattrie. Nro 25. Eine 11 pfundige Quardir-Schlangen auff beschlagener, alter, schlechter Mundur. Nebst zugehörigen Ladzeug. Hinder den Dellvinen dasz Rakozische [Bethlenische! – KA] Wappen, mit der Umschrift: Gabriel Sac(ri) Rom(ani) Imp(erii) Trans(ilvaniaeque) Prin(ceps). et Reg(ni) Hung(ariae) Cro(atiae) Scla(voniae) Rex Et Sic(ulorum) Com(es).” Thaly: Régi 67.
49. B. Nagy: i. m. 106.

Az elkészült ágyúöntvények kiemelése az öntőgödörből.
(Angol metszet. 1772. Kovács: Farkas 7/1. után.)

KOVÁCS MÁRIA-MÁRTA

EGYHÁZI GYŰJTEMÉNYEK HÁZASSÁGI CÍMEREKKEL DÍSZÍTETT ÖTVÖSTÁRGYAI

**A házassági címerek
a 17. századi ötvösség
kedvelt díszítőelemei
voltak, az asztali
edények ékesítésére
általánosan, de
a reprezentatív,
pohárszékbe szánt
ötvösműveken is
gyakran alkalmazták.**

Református egyházközségeink gyűjteményei igen szegényesek volnának az egykori világi patrónusok adományai nélkül, de ezen gyűjtemények hiányában 16–17. századi nemesi társadalmunk tárgykultúrájáról is jóval kevesebbet tudnánk. Az alábbiakban két olyan világ pillanatképei tárulnak elénk, amelyek között nem volt éles határ, ami ma világi célra készült, az holnap egyházi használatba kerülhetett. A 18. századi adakozókedv, valamint a protestáns egyházak befogadókészsége tette lehetővé, hogy nemcsak az iparművészet, hanem a családtörténet szempontjából is fontos tárgyi örökség maradhatott fenn vidéki egyházközségeink ládáiban.

A címerekkel díszített ötvösművek a nemesi reprezentáció kellékei voltak, technikai és esztétikai értékük mellett Erdély kora újkori anyagi kultúrájának is elsőrangú forrásai. Az egyházi gyűjteményekbe került darabok egyrészt a református egyházat támogató nemesi adományozók körének felderítésében és rekonstruálásában nyújtanak segítséget, másrészt a tárgykultúra 18. századi változásainak folyamatára világítanak rá. A tárgyak olykor kalandos történetében a levéltári források igazítanak el.

A címerek használata nyugati mintára jelent meg Magyarországon a 12. század végén, 13. század elején, az udvari elit és a nemesek körében való szélesebb körű elterjedése pedig Luxemburgi Zsigmond, majd Mátyás korára tehető.¹ A 15. századtól a címert az egyéni és testületi reprezentáció jeleként mindenhol használták, ahol a tulajdont, a családi vonatkozást vagy a nemesi kiváltságot

akarták hangsúlyozni. A címerhasználatról a címeradományok is rendelkeztek: „*a nemesi címert tulajdonosa a csatában, párviadalban, lándzsavetésben, tornákon és más hadi gyakorlaton, valamint edényeken, kárpitokon, gyűrűkön, zászlókon, pajzson, sátrakon, házakon és temetkezésnél viselhette.*”² Az erdélyi nemesség azonban a címerek használatának nem tulajdonított akkora jelentőséget, mint azt Nyugat-Európában tették. Ahogy azt a kor szokásait ismerő Werbőczy is megfogalmazta, a címerhasználat inkább dísz, mintsem kötelező kelléke volt a nemességnek.³ A 16. század utolsó harmadától a címerek tulajdonjelölő funkciója került előtérbe, ennek köszönhetően használati és dísz tárgyakon, épületeken egyaránt alkalmazták ezeket a jelvényeket.⁴ A nemesi reprezentációt szolgáló ötvösműveket gyakran látták el tulajdonosuk koszorúba foglalt címerével, így elmondhatjuk, hogy a heraldikai motívumok a 17. századi ötvösségben általánosak voltak.

Az asztali edények egy részén a férj és feleség házassági címere jelölte a tulajdont, másokon csak egyikük címere jelent meg. A 16–17. századi címerhasználatban a házastársak egymás mellett álló (ún. *alliance*) címere a házaspárt jelölte,⁵ ezeken mindig a heraldikai jobb oldalon a férj, a bal oldalon pedig a feleség címerét találjuk. Ez a szabály a későbbi évszázadokban is használatban maradt, ilyen kettős címerekkel találkozunk épülethomlokzatokon, használati tárgyakon. Az ötvösműveken alkalmazott kettős címereknek különféle változatai jelentek meg, legegyszerűbb formában a két pajzsot egyenesen, egymás mellé állítva, egymás felé döntve vagy egymással összekötve ábrázolták. A férj címerének címerállatai, a heraldikai udvarias

Bánffy Zsigmond és Nemes Anna címere a választókanján, 1651

asságnak megfelelően gyakorta a feleség címere felé néznek. A függőlegesen, egymás mellett elhelyezett két címerpajzsot közös keretbe foglalták, ami lehetett körgyűrű, babér- vagy olaszkoszorú. A házastársak címerei legtöbbször azonban külön koszorúba vagy körgyűrűbe foglalva kerültek az ötvösművekre. A keretet a tárgy típus rangjától, kivitelezője igényességétől függően alakították ki, az egymásba kapcsolt koszorúk a korábbi nézetektől eltérően nem jelölték feltétlenül a házasságkötés alkalmát. Az egyházi gyűjteményekben fennmaradt házassági címerek legigényesebb kivitelezésű példáját a választókan gyűjtemény tartalmazza, ahol a Bánffy Zsigmond és Nemes Anna címereit tartalmazó

olaszkoszorúkat szalag köti össze. A címereket szegélyező 1651-es évszám rögzítette az ötvösmű készítésének idejét, ami jóval későbbi, mint Bánffy Zsigmond és Nemes Anna házasságkötése, egybekelésükre ugyanis 1644 előtt került sor.⁶

A házassági címerekkel ellátott ötvöstárgyak eredetileg jórészt világi célra szánt darabok voltak, később kaptak egyházi funkciót. Az oldalukra vésett címerábrázolások kivétel nélkül a közös tulajdont jelölték. Az erdélyi udvarházak, kastélyok 17–18. századi inventáriumaiban gyakran említik a házassági címerekkel ellátott ezüstműveket.⁷ A nemesi pohárszékek tartozékai, az ötvösművek között legrangosabb helyen álló kupák és serlegek, a hat, tizenkét vagy annál több darabból álló pohár- vagy tálkészletek a vagyonfelhalmozás, a reprezentáció kellékei voltak. A házassági címerekkel díszített, legnagyobb fennmaradt erdélyi emlékegyüttest a Teleki Mihály hatalmas vagyonából megőrződött értékes ötvöstárgyak alkotják.⁸ Ezek jórészt az 1680-

Teleki Mihály és Vér Judit címere
a marossárpataki tányéron, 1689

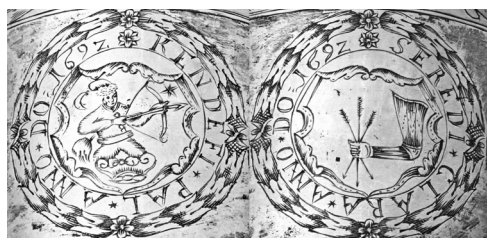
lesége címerével szembeforduló, ugró zergét ábrázoló címerállata. Készítője a gyengébb vésetű címerábra köré, két körbe véste Teleki Mihály titulusait: *MIC(hael) TELEKI DE SZEK C(elsissimi) P(rincipis) TR(ansilvaniae) IN(timus) CON(siliarius) CO(mitatus) MAR(maros) SVP(remus) CO(mes) EX(ercitus) TR(ansilvaniae) G(eneralis) D(ecimarum) AR(endator) HVSZT K[!](et) KOVAR DIST(rietus) E(t) TP[R](ium) Z(edium!) S(iculicalium) CA(pitaneus)*. A heraldikai bal oldalon látható a feleség

Gávai Péter és Petki Zsuzsanna címere
a vajdahunyadi talpas poháron, 1640

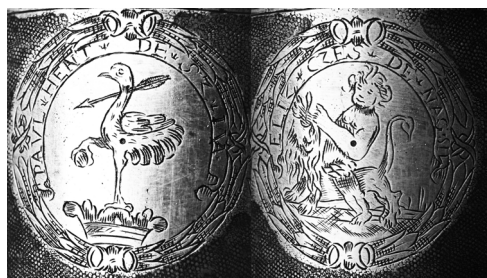
VÉR JUDIT ANNO 1689 köriratú, ovális címerpajzsba foglalt, egyszerű leveles foszlánydíszsel körülvett címere. A címeralak jobb kezében felemelt törst, bal kezében földbe szúrt kardot tartó férfi. A tányér elkészítésével a Teleki által gyakran foglalkoztatott, fogarasi Belényesi György fejedelmi udvari ötvöst bízták meg 1689-ben.⁹

Gávai Péter és Petki Zsuzsanna tulajdonát jelölte a vajdahunyadi református egyház poharát díszítő házassági címer. A reneszánsz pajzsba foglalt címereket közös körgyűrű fogja össze. Gávai Péter nyílveszővel átlőtt koronát ábrázoló címerét a sárkányrendre utaló címertartó fogja közre. Petki Zsuzsanna poncolt címere fiait vérevel tápláló pelikánt ábrázol, amint fészken állva, csőrével mellét szagatja, melléből vér fröccsen, a fészekben kitért csőrű fiókák emelik fejüket. Az egymást érintő, függőlegesen elhelyezett címerpajzsok fölött 1640-es évszám, a körgyűrűben *PETKI SUSANA GAVAI PETER* felirat olvasható. Petki Zsuzsanna, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem anyai nagynénje a 17. század első évtizedében jelentős politikai karriert befutó, kancelláriai tisztséget is betöltő Petki János leánya volt.¹⁰ A pohár világi használatát a talpára vésett vadászjelenet hangsúlyozza. A méretében is kiemelkedő ötvösmű (28 cm) oldalát maszkos kartusokba foglalt, a békét, jólétet és munkát szimbolizáló szárnyas puttók ékesítik, melyek közül a munkát szimbolizáló ülő, másik kettő félfekvő alakban jelenik meg. Az egész alakos puttóábrázolás az erdélyi műhelyek közül a brassói ötvösök munkáin a leggyakoribb, valamennyi példája szabadabb, képszerűbb előadásmódra, az apró részletek kidolgozására vall. A vajdahunyadi pohár megrendelői az ötvösmű elkészíttetésével a brassói ötvös céh mesteréhez, Johannes Welzerhez fordultak, aki 1624–1654 között tevékenykedett.¹¹ A pohár adományozási körülményeit nem ismerjük, a 18. századi források már a vaj-

Kendeffi Pál és Serédi Klára címere az őraljaboldogfalvi tölcseres poháron, 1692

1784-es pusztítás mérhetetlen károkat okozott a gyülekezetek ingó és ingatlan vagyonában, az őraljaboldogfalvi egyházközség edényei közül ezüstserleg, ezüstitányér és a keresztelő ónkanna veszett el a zendülésben.¹³ A Kendeffi Miklós adományából származó ötvöstárgyak pótlásáról¹⁴ a Kendeffi család leszármazottai gondoskodtak a 18. század végén, 19. század elején. Az ajándékozás körülményeit források hiányában nem ismerjük, de hitelt adva Bőjthe Ödön adatainak, miszerint a Kendeffi család 1824-ben az őraljaboldogfalvi református egyház patrónusa volt, feltételezzük, hogy már ebben az időszakban sor került a pohár adományozására. Mindenesetre 1891-ben már Óraljaboldogfalván vették leltárba.¹⁵ A pohár szájperem körüli, egyszerű kivitelezésű, csupán néhány levélből és felívelő indából szerkesztett reneszánsz mustrája alatt, két összekapcsolt olaszkoszorúban a Kendeffi és Serédi címer látható. A Kendeffi család címere koronából kiemelkedő nyilazó férfi, a Serédi-címer három nyilvesszőt tartó, behajlított kar. A címereket felirat kereteli: *KENDEFI PAL ANNO DO(mini) 1692* és *SEREDI CLARA ANNO DO(mini) 1692*.¹⁶ A poharat a kolozsvári Brassai Dániel ötvösmester készítette,¹⁷ aki 1655–1695 között tevékenykedett, 1680-ban és 1685-ben céhmester volt.¹⁸ Poharunk egy több (hat vagy tizenkét) darabból álló sorozathoz tartozott, melynek eddig azonosított második darabját a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolta meg 1939-ben az Ernst-gyűjteményből.¹⁹ A múzeumi példány, amely korábban elkerülte a Nemzeti Múzeum ötvösanyagát publikáló kutatók figyelmét,²⁰ az őraljaboldogfalvi pohárral együtt értelmezve pohárkészlet létéről tanúskodik. A készlet rekonstruálását az egyes darabok oldalára vésett házassági címerek tették lehetővé, mint ahogy a megrendelőkről is fontos adatokat közölnek.

Henter Pál és Szilvási Erzsébet címere a kézdialbisi cápás poháron

A forrásokban „*egybejáró pohárnak*” nevezett tárgytypus a kora újkorban igen népszerű volt, cápás vagy gyapjas felületét gyakran díszítették házassági címerek. Asztali edényként használták a kézdialbisi cápás poharat, melyet szentiványi Henter Pál és cseszelicki Szilvási Erzsébet házassági címerei ékesítenek. A brassói Michael Rehner (1649–1668)²¹ műhelyéből származó ötvösmű két évszázadon át világi használatban volt, s csak a 19. század folyamán vált a református szertartás eszközévé. A pohár történetének csupán végállomásait, készítettőit és adományozóját ismerjük. Szentiványi Henter Pál és cseszelicki Szilvási Erzsébet megrendelésére készült, adományozására pedig 1845-ben került sor, az egyházlátogatási jegyzőkönyv adata szerint báró Kemény Simon jóvoltából.²² Barabás Hajnalka Zólyomi Dávidot (1598/1600–1649) tartja a pohár adományozójának,²³ megállapítása azonban több ponton téves. Zólyomi Dávid és a kézdialbisi egyházközség kapcsolatát vélhetően Orbán Balázs tévedésére alapozta, miszerint Zólyo-

dahunyadi egyház javai között vették számba.¹²

Összekapcsolt házassági címerrel ékesített, tölcseres pohár maradt fenn a hunyad–zarándi Óraljaboldogfalva református gyülekezetében. A 17. század végén világi használatra készült ötvösmű a Horea, Cloșca és Crișan vezette felkelés után került egyházi használatba. A hunyad–zarándi egyházmegyében az

1784-es pusztítás mérhetetlen károkat okozott a gyülekezetek ingó és ingatlan vagyonában, az őraljaboldogfalvi egyházközség edényei közül ezüstserleg, ezüstitányér és a keresztelő ónkanna veszett el a zendülésben.¹³ A Kendeffi Miklós adományából származó ötvöstárgyak pótlásáról¹⁴ a Kendeffi család leszármazottai gondoskodtak a 18. század végén, 19. század elején. Az ajándékozás körülményeit források hiányában nem ismerjük, de hitelt adva Bőjthe Ödön adatainak, miszerint a Kendeffi család 1824-ben az őraljaboldogfalvi református egyház patrónusa volt, feltételezzük, hogy már ebben az időszakban sor került a pohár adományozására. Mindenesetre 1891-ben már Óraljaboldogfalván vették leltárba.¹⁵ A pohár szájperem körüli, egyszerű kivitelezésű, csupán néhány levélből és felívelő indából szerkesztett reneszánsz mustrája alatt, két összekapcsolt olaszkoszorúban a Kendeffi és Serédi címer látható. A Kendeffi család címere koronából kiemelkedő nyilazó férfi, a Serédi-címer három nyilvesszőt tartó, behajlított kar. A címereket felirat kereteli: *KENDEFI PAL ANNO DO(mini) 1692* és *SEREDI CLARA ANNO DO(mini) 1692*.¹⁶ A poharat a kolozsvári Brassai Dániel ötvösmester készítette,¹⁷ aki 1655–1695 között tevékenykedett, 1680-ban és 1685-ben céhmester volt.¹⁸ Poharunk egy több (hat vagy tizenkét) darabból álló sorozathoz tartozott, melynek eddig azonosított második darabját a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolta meg 1939-ben az Ernst-gyűjteményből.¹⁹ A múzeumi példány, amely korábban elkerülte a Nemzeti Múzeum ötvösanyagát publikáló kutatók figyelmét,²⁰ az őraljaboldogfalvi pohárral együtt értelmezve pohárkészlet létéről tanúskodik. A készlet rekonstruálását az egyes darabok oldalára vésett házassági címerek tették lehetővé, mint ahogy a megrendelőkről is fontos adatokat közölnek.

A forrásokban „*egybejáró pohárnak*” nevezett tárgytypus a kora újkorban igen népszerű volt, cápás vagy gyapjas felületét gyakran díszítették házassági címerek. Asztali edényként használták a kézdialbisi cápás poharat, melyet szentiványi Henter Pál és cseszelicki Szilvási Erzsébet házassági címerei ékesítenek. A brassói Michael Rehner (1649–1668)²¹ műhelyéből származó ötvösmű két évszázadon át világi használatban volt, s csak a 19. század folyamán vált a református szertartás eszközévé. A pohár történetének csupán végállomásait, készítettőit és adományozóját ismerjük. Szentiványi Henter Pál és cseszelicki Szilvási Erzsébet megrendelésére készült, adományozására pedig 1845-ben került sor, az egyházlátogatási jegyzőkönyv adata szerint báró Kemény Simon jóvoltából.²² Barabás Hajnalka Zólyomi Dávidot (1598/1600–1649) tartja a pohár adományozójának,²³ megállapítása azonban több ponton téves. Zólyomi Dávid és a kézdialbisi egyházközség kapcsolatát vélhetően Orbán Balázs tévedésére alapozta, miszerint Zólyo-

mi itt született volna, a Bihar vármegyei Albis helyett. A poharat készítő Michael Rehner csupán 1649 után lett a brassói ötvöscéh tagja, tehát Zólyomi Dávid halálának időpontja körül kezdte meg tevékenységét.²⁴ A fenti adat mellett az egyházközség 18. századi vagyonleltárai is a pohár 19. századi adományozását bizonyítják, a korábbi leltárakban ti. csak egy kehely és egy paténa szerepel az eklézsia ingóságai között.²⁵

A pohár két évszázados vándorlását azonban nem tudjuk nyomon követni, a készítettők és báró Kemény Simon családfái között nem találtunk rokonsági kapcsolatot. Kemény Simon és az albisi református gyülekezet kapcsolata sem világos, vélhetően segélykérő közbenjárásról van szó. Az albisi egyházközség 1804-ben nyert kéregető levelet a földrengésben megrongálódott templom javítására,²⁶ arról azonban nincs adatunk, hogy a kéregetést a század közepén is megismételték volna. A pohár megrendelőről a szájerem alá vésett házassági címerek tanúskodnak. Az összekapcsolt babérkoszorúban Henter Pál koronán álló, hátulról átlőtt nyakú, jobb lábában követ tartó darut ábrázoló, valamint Szilvási Erzsébet oroszlánon lovagló Sámson(?) megjelenítő családi címere látható. A családi címereket köriratok szegélyezik: *PAUL(us) HENT(er) DE SZ(ent) IVA(n) / ELIZ(abet) CZES(zelitzki) DE NAG(y) SIL(vás)*. Henter Pál nem tartozott a család kiemelkedő egyéniségei közé, nem töltött be fontosabb tisztségeket, mint atyja, András, Sepsiszek alkirálybírója vagy testvérei, Benedek csíki főkirálybíró és Ferenc ítélőmester.²⁷

A Henter- és Szilvási-címerekkel díszített cápás pohárkészlet további darabja ma a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban található.²⁸ A múzeumi példányt 1914-ben vásárolták meg Eisenstädter Ödön budapesti régiségkereskedőtől,²⁹ aki a 20. század első évtizedeinek nagy műgyűjtője és kereskedője volt. Gyűjteményének értékes darbjait az erdélyi fejedelemségkori ötvöstárgyak alkották.

Az inventáriumok alapján nagy volt a tárgyak mobilitása, gyakran találkozhatunk a család felmenői nevével, címerével díszített művekkel. Ennek példája a választói egyházközség aranyozott ezüstkannája is, amelyet egy évszázad múltán a dédunoka adományozott egyházi célra. A Bánffy Zsigmond (1616–1654), Belsőszolnok vármegye főispánja és Nemes Anna házassági címerével díszített ötvösmű több társával együtt báró Bánffy György (1739–1805), Kraszna és Doboka vármegye főispánja és Wesselényi Zsuzsanna (1743–1800) 1770-es adománya révén került a választói egyház tulajdonába.³⁰ A készítettők összekapcsolt babérkoszorúba foglalt címereit a kupa fedelébe vésték be. Bánffy Zsigmond ágaskodó griffet ábrázoló címerállata szembefordul Nemes Anna kivont kardot és tulipáncsokrot tartó jobb kart ábrázoló címerével. A kiváló ötvösmunka teljes felületét trébelt gyümölcsköteges ornamentika borítja, fülét öntött nőalakos herma alkotja. Jegyek hiányában mestere ismeretlen, ornamentikája alapján azonban minden bizonnyal valamelyik dél-erdélyi szász ötvösközpont terméke lehet.

Arra is ismerünk példát, hogy házasságkötés után a családi vagyonból örökölt, címerrel ellátott ötvösműre a házastárs címerét is rávésték. A második világháborúig a marosvécsi egyházközség úrasztali edényei között volt az a tányér, amelyet Kemény János levélkoszorúba, Kállay Zsuzsanna körgyűrűbe foglalt címere díszített.³¹ A címerek egyike 1632-es házasságkötésük után került az ötvösműre.

Ahogy azt a fenti példák is szemléltetik, a 18. század második felétől fokozódott az ötvösművek mobilitása. Ezt a jelenséget a tárgykultúrában bekövetkezett jelentős változás is magyarázza. A korábbi évszázadokban teaurizált, de reprezentációs eszköznek is számító, féltve őrzött ötvösművek veszítettek népszerűségükből. Az egyre nagyobb teret hódító porcelán és fajansz az ötvösség fokozatos hanyatlását eredményezte. A 16–17. századi ötvöstárgyak egyre nagyobb számban jelentek meg a református egyháznak adományozott emlékek között. A házassági cí-

Szalánczi István és Türi Margit címere
a medgyesi tányéron, 1644

se, a felvásárlók sorába a múzeumok és régiségkereskedők mellett, ugyan jóval kisebb számban, de új gyűjtemények is felsorakoztak. A medgyesi eklézsia Szalánczi- és Türi-címerekkel díszített, 17. századi paténája hasonló utat járt be, míg jelenlegi őrzési helyére került.

A Mihályfalván birtokos Szalánczi család a 17. század közepén házassági címerekkel díszített paténával ajándékozta meg egyházközségét. Az 1935-ig az Enyedi, majd a Szebeni Egyházmegyéhez tartozó szászveszszódi református eklézsia a 19. század középső harmadában veszítette el önállóságát és lett Mihályfalva filiája.³³ Ezt követően a máter több úrasztali edénye átadásával segítette leányegyházközségét. Az 1920-as évek végére a szászveszszódi egyházközség teljesen elnéptelenedett. Az 1927-ben³⁴ még a filiában őrzött Szalánczi-adomány 1930-ra újra Mihályfalvára került, Debreczeni László már ott dokumentálta.³⁵ Az anyaegyházközség 1933-ban a szászveszszódi elnéptelenedett filia klenódiúmainak eladására, templomának lebontására kért engedélyt az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsától.³⁶ A kérést a felsőbb hatóságok jóváhagyták, a presbitériumot az ingó javak mielőbbi értékesítésére szólították fel. 1935-ben a Szalánczi-címeres paténa értékesítését szorgalmazták, az eladást a *Református Szemlé*ben kívánták meghirdetni, ezúton tehetősebb egyházközségek ajánlatára számítva.³⁷ A 2000 lejre becsült³⁸ ötvösmű végül egyházmegyén belül maradt, Medgyes ugrásszerűen megnövekedett³⁹ gyűjteménye (1900-ban a Szebeni Egyházmegyéhez csatolták) vásárolta meg.

Az egyszerű, a címereken kívül díszítetlen ezüstitányér kalandos történetének felgöngyölítése Szalánczi István és Türi Margit összekapcsolt, 1644-es évszámmal jelzett házassági címereinek köszönhető. A kettős körgyűrűbe foglalt SZALANCSI ISTVAN / TWRI MARGIT 1644 köriratok ágaskodó, jobb mellső lábában kivont kardot, illetve szintén ágaskodó, bal mellső lábában kosfejet tartó oroszlánt fognak közre. Szalánczi István annak a Szalánczi családnak tagja, amelyből többen a 16. század végén és 17. század első felében fontos szerepet játszottak az Erdélyi Fejedelemség külpolitikájában, szolgálataikat jelentős birtokadományokkal honorálták. István maga I. Rákóczi György fejedelem diplomatája volt.⁴⁰

A tányér peremén megjelenő házassági címer a családi vonatkozást kívánta hangsúlyozni, felirata értelmében eredetileg is az egyháznak szánták. Peremén az úrvacsora szereztetési Igéje két variánsának – 1Kor 11,24b, és a Mt 26,27b – egybeolvasztása olvasható: *HOC EST CORPVS MEVM QVOD PRO VOBIS FRANGITVR. BIBITE EX HOC OMNES HOC FACITE IN MEI(!) COMMEMORATIONEM.*⁴¹ Tányérunk vélhetően két további tányér elkészítéséhez szolgált mintául, egyiküket szintén Mihályfalvára adományozta Vajda Mihály és Katona Mária, a másikat ugyanők Tordosra szánták.⁴² Mindkettőt az 1694-es évszámmal ellátott házassági címerek és a Szalánczi-féle tányéron megjelenő ígérszlet díszítette. Előbbi a Szalánczi-féle ötvösművel egy időben került Szászveszszódra, Debreczeni László 1930-ban még ott dokumentálta.⁴³ Jelenlegi őrzési helyét nem ismerjük.

meres alkotások forrásértéke jelentős, rávilágítanak megrendelőik, tulajdonosaik ízlésére.

A szórványosodó református gyűjtemények³² tárgyanagya a 18. század végétől, 19. század első felétől szintén vándorol. Az elnéptelenedett gyűjtemények klenódiúmai elsősorban környékbeli eklézsiák tulajdonába, ritkábban magántulajdonba kerültek. A 20. század első felében gyakori a klenódiúmok értékesítése

A házassági címerek a 17. századi ötvösség kedvelt díszítőelemei voltak, az asztali edények ékesítésére általánosan, de a reprezentatív, pohárszékbe szánt ötvösműveken is gyakran alkalmazták. A fent tárgyalt világi alkotások közül a legrangosabbak, így a válaszüti kanna, az őraljaboldogfalvi és kézdialbisi poharak a tárgyalkultúra 18. századi változása révén kerültek egyházi tulajdonba, megmaradásukat egyházi utóéletüknek köszönhetik. Az oldalukra vésett házassági címerek egy-egy szétszóródott edénykészletre utalnak, ezek megismerése közelebb visz megrendelőik hét-köznapijához, de családtörténeti adataikat is gyarapítja.

■ JEGYZETEK

1. *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* (MAMŰL). Főszerk. Kőszeghy Péter. II. Balassi Kiadó, Bp., 2004. S.v. címerhasználat (Gyulai Éva).
2. Uo.
3. Werbőczy István: *Hármaskönyv.* Téka Kiadó, Bp., 1990.
4. Bertényi Iván: *Címertan.* In: *A történelem segéd tudományai.* Szerk. Bertényi Iván. Osiris Kiadó, Bp., 2006. 218.
5. Ghyczy Pál: *Kanizsai Dorottya címereslevele 1519-ből.* Turul 46. 1932. 68.
6. *Erdélyi testamentumok. III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei. 1600–1660.* Vál., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel összeállította Tüdős S. Kinga. Mentor Kiadó, Mvhely, 2008. 144–146.
7. Alia Sámuel és Lórántffy Kata címerével díszített cápás poharat vettek leltárba Nagysajón 1681-ben. B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak.* Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973. 197.
8. Többjük a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található, de számos magángyűjteményben is őriznek Teleki–Vér-címeres ötvöstárgyakat. Bíróné Sey Katalin – T. Németh Annamária: „*Pogány pénzes*” edények. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1990. (Évezredek, évszázadok kincsei VI. 26.)
9. Kőszeghy Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1936. 115. (A továbbiakban Kőszeghy: Ötvösjegyek.)
10. Apja Petki János, aki 1605-ben a székelyek generálisa és fejedelmi tanácsos, 1607–1608 között kancellár, 1609-ben fejedelmi tanácsos, 1610-ben Doboka vármegye főispánja volt, 1611-ben szembefordult Báthori Gábor fejedelemmel, aki 1612-ben jószágvesztésre ítélte. Brassóban halt meg. Anyja homoródszentpáli Kornis Kata. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (Letöltve 2014. október 12.)
11. A Gávay családnak a 16–17. században Doboka vármegyében, Kackón és Erdőszombattelkén voltak birtokai. Gávai Péter Gávai Miklós és Cseffey Ilona fia. Tagányi Károly – Réthy László – Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája.* Dézs, 1901. III. 162; IV. 417.
12. Gyárfás Tihámér: *A brassai ötvösség története.* Brassó, 1912. 147; Kőszeghy: Ötvösjegyek 123.
13. *A hunyad–zarándi református egyházközségek történeti katasztere, III. 1686–1807.* Össeáll., s.a.r., bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd. Kvár, 2007. 474. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/3.) (A továbbiakban HuZaTK).
14. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára.* Erdélyi Református Főkonisztórium Levéltára 1785/72. HuZaTK 241, 251.
15. Bőjthe Ödön: *Hunyadmegye Sztrigymelléki részének és nemes családjainak története, tekintettel a birtokviszonyokra.* Bp., 1891. 183.
16. A Kendeffi családnak Hátszeg vidékén jelentős birtokai voltak, birtokgyarapodásukat Hunyadi János kormányzónak köszönheték. A család birtokközpontja Malomvízen és Őraljaboldogfalván volt. Az újkor folyamán inkább helyi jelentőségű közigazgatási tisztségeket viseltek, felemelkedésük a fejedelemség korának végére és a 18. századra tehető. Kendeffi Pál felesége Serédi Klára, aki Középszolnok vármegye főispánjának, Serédi Benedeknek és Újlyak Borbálának a leánya volt.
17. Kőszeghy: Ötvösjegyek 170.
18. Bunta Magdolna: *Kolozsvári ötvösök a XVI–XVIII. században.* Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2001. 218.
19. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Ltsz. 1939. 29.
20. H. Kolba Judit: *Schätze des ungarischen Barock. Ausstellungskatalog.* Hanau, 1991. (A továbbiakban Kolba: Schätze.)
21. Kőszeghy: Ötvösjegyek 38.
22. Kézdi–Orbai Református Egyházmegye Levéltára. Kézdivásárhely. I/21. Az 1845. évi részletes vizsgálati jegyzőkönyv: „Az Úr asztalára tartozó szent edények, ékességek megvagnak – szaporodott, báró Kemény Simon úr öngyűsége által ajándékozott július 20^{án} 1845^{ben} egy Úr asztalára való poharat, mellyen egyik felől Henter Pál ősi címere, másfelől a nemes Cseszelitzki familia ősi címere – mi is az ecclesia ládájában bé van pcsételve.”
23. Barabás Hajnalka: *Adatok Kézdivásárhely épített örökségéhez és egyházi műkincseihez.* Acta Siculica 2008. 464–465.
24. Zólyomi Dávid már 1633-tól életfogytiglani büntetését töltötte a kővári várban.
25. Kézdi–Orbai Református Egyházmegye Levéltára. Kézdivásárhely. I/15, 17, 18, 19. Visitationális jegyzőkönyv (1735–1743), (1759–1767), (1775–1803), (1797–1810).
26. Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára. Az Erdélyi Református Főkonisztórium Levéltára 1804/205.

27. Henter Pál I. András és Hadnagy Katalin fia, első felesége Tordai Margit, második Szilvási Erzsébet volt. Szilvási Erzsébet IV András és Tordai Borbála leánya volt. Kővári László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kvár, 1854. 112-114; Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Digitális reprint, Arcanum Digitéka. Bp., 1999. V. 91; X. 727.
28. Kolba: Schätze 81.
29. A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyve 1913–1926.
30. Az adományozási köriratot a kupa aljára vésték: *A(nn)O 1770 A VÁLASZÚTI ECCLÉSIÁNAK ADTÁK B(áró) B(ánffy) Gy(örgy) És B(áró) V(esselényi) S(usáanna)*.
31. Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára. Darkó–Debreczeni Gyűjtemény, G 1-es fond. Debreczeni László hagyatéka. Vázlatkönyvek 1928–1936. 1928/113. (A továbbiakban Debreczeni.)
32. A legerőteljesebb szórványosodás a 18. század végétől a Hunyad–Zarándi, a Dési Egyházmegyékben, valamint a Nagysajói Káptalanhoz tartozó református egyházközségekben figyelhető meg.
33. Szászvessződ 1834-ben még anyaegyházközség. *Erdélyi prédikatori tár*. Szerk. Salamon József. III. füzet. Kvár, 1834. Az 1858-as névtárban már Mihályfalva filiájaként említik. Lásd *Az Erdélyi Reformata Anyaszent-egyház Névkönyve 1858-ra*. Kvár, 1858. 37.
34. Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára. Az Erdélyi Református Igazgatótanács Levéltára. (A továbbiakban IgTanLvt). I. 27/1917. Mihályfalva csomó. 19. Kimutatás a bolyavölgyi körlelkészséghez tartozó egyházközségek klenódiumairól 1927.
35. Debreczeni 1930/247.
36. IgTanLvt I. 27/1917. Mihályfalva csomó. 34.
37. Uo. 42.
38. IgTanLvt I. 30/1903. VIII/25.
39. Az egyházközség lélekszáma 1910 és 1930 között 641-ről 1773-ra nőtt. Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)*. <http://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=felek&id=637> (Letöltve 2014. október 10.)
40. Az egykori Bács megyei Szenttamásról Erdélybe átköltözött családot Szalánczi János emelte az erdélyi politikai elit soraiba. Szalánczi István (1589 k.–1648) 1613-tól többször járt portai követségben, I. Rákóczi György egyik legmegbízhatóbb híve volt. 1631–1633 között portai ügyvivő, 1634-ben drinápolyi követ, 1637 novembere és 1638 februárja között konstantinápolyi főkövet volt. 1640. május és júniusban Nándorfehérváron tárgyal. 1648. január 9-én halt meg Konstantinápolyban. Szolgálatiért a fejedelemtől fontos hivatali tisztségeket nyert, 1636–1647 között fejedelmi tanácsúr, 1633–1647 között a fejedelmi tábla ülnöke, 1642-ben a diéta elnöke, 1638-ban Szeben városa előtte tette le az esküt. Jakó Klára: *A Szalánczyak. Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből*. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. EME, Kvár, 1999. 167–175.
41. Ez az én testem, mely tiérettetek megtöretik; igvatok ebből mindnyájan, ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.
42. Debreczeni 1930/169.
43. Uo. 1930/252.

FEHÉR JÁNOS

AZ OLASZTELEKI DANIEL-UDVARHÁZ ÉS 17. SZÁZADI FALKÉPEI

A falkép díszes, sujtásos, vitézkötéses mentét viselő álló férfialakokat ábrázol, akik mintegy körülveszik a jelenet központi részén álló két férfialakot, akiket kissé egymás felé fordulva, díszes öltözetben, ékes fejfedővel ábrázolt a képíró.

A Székelyudvarhely irányából Barót felé haladó 131. számú megyei út a Daniel család ősi fészkeinek számító Vargyast átszelve érkezik a ma is talányos nevű Olasztelek településre. A falu református temploma közelében, az út jobb oldalán egy emeletes kőépület tűnik fel, homlokzatán díszesen faragott kőcímerrel. Az utóbbi időben az évszázados udvarházat új tulajdonosai (Rácz Attila és Lilla) teljességében felújították, s helyiségeiben kastélyszállót alakítottak ki. A vargyasi Daniel család olaszteleki ágának az udvarházáról, „kastélyáról” van szó, amely az elmúlt évek kutatásainak köszönhetően a töredékesen is a leglátványosabb világi falképegyüttessel gazdagította Erdővidék történeti jelentőségű emlékeinek sorát.

A székely főemberek (*primorok*) közé tartozó Danielek látványos építészeti elemeket őrző, vargyasi kastélyához képest a szerényebb megjelenésű, olaszteleki udvarház korábban csupán néhány, az erdélyi késő reneszánsz szellemében alkotott kőfaragványával vonta magára a történeti emlékek iránt érdeklődők figyelmét. Az épület utca felőli homlokzatának emeletét díszítő (az egykori boltozott, ma elfalazott kapubejáró felett), 1669-ben készült címerkövét¹ 2010-ben restaurálták.² A vargyasi Daniel család jelképét, az átlőtt nyakú hattyút megjelenítő homokkő faragványon a címeres kompozíció a két végén gyámos kialakítású párkányra támaszkodik, a gyámokon gyűrűs lábazatú, fejezetükön akantuszlevelek fölé helyezett virágdísszel ékített, sudarasodó féloszlopok emelkednek. A kartusszerű pajzs alján egy kis halom domborodik, melyen egy hattyú áll, nyakát nyílvessző

üti át, a hattýú lábaitól jobbra és balra a *H* és *I* betűk vannak bevésve. A pajzson koronás nyílt sisak áll, kétoldalt dúsan leomló takarókkal. A koronából a pajzsbelivel megegyező, de annál jóval nagyobb hattýú emelkedik ki, tőle jobbra és balra a szintén nagyobb méretű *M* és *D* betűk domborodnak. A címerábrát ovális olaszkoszorúba foglalták. A címermű fölé egy másik faragott kőtablát helyeztek, ennek két oldalát bevéssett maszkokkal ékített gyámokra helyezett gyümölcsfüzerek díszítik. A kőtablán növényi ornamentikával keretelt, domborított felirat olvasható: *DEUS PROVIDEBIT / ANNO 1669*. A kompozíciót lezáró timpanon széles párkányát klasszikus profilok díszítik, mezejébe gazdagon faragott, nyíló rózsa került. Két oldalán gúla alakú díszítmények emelkednek, melyeknek oldallapjait növényi ornamentika díszíti. Ezeknek csúcsán egykor akantuszszerű ékítmények is álltak. Az igényes kivitelezésű címer készítője ma még ismeretlen, mesterét vélhetően Brassó kőfaragói között kell keresni. A faragvány az 1980-as években került vissza eredeti helyére, miután egy ideig a vargyasi Daniel-kastélynál, majd a székelykeresztúri múzeum kőtárában is őrizték.³

Az 1669-beli építkezés emlékét őrzi az udvarról az épületbe nyíló (az udvarház rövidebb és hosszabb szárnyának csatlakozási pontjánál kialakított) ajtó vörös andezitből készült, késő reneszánsz kerete is (ma másodlagos helyzetben). Szemöldökkövének fogrovasos párkánya alatti pajzsán a címet is készítő házaspár névbetűi (*MD* és *HI* – azaz Michael Daniel és Haller Iudit) az 1669-es évszámot fogják közre.

A hosszabbik szárny emeletének kiépítése/díszítése csupán 1680 táján fejeződött be. A déli homlokzat másodlagosan befalazott, három késő reneszánsz ablak-szemöldökköve közül az egyikbe, az *MD* és *HI* névbetűk mellé az 1680-as évszámot is bevészték. A 2009. évi kutatás során előkerült faragványok közül megemlíthetünk még egy ablakszárkövet is (ez a fenti ablak-szemöldökök valamelyikéhez tartozhatott), befelé forduló profilozással, továbbá három pillérlábazatot, melyek egykoron, a késő reneszánsz idején széles körben kedvelt, árkádos, kőpilléres tornác elemeiként szolgálhattak.⁴

Az olaszteleki udvarház őriz még egy késő reneszánsz ajtókeretet, az 1669-es évszámot viselő kőkerethez hasonlót, amelyet az egykori kapu elfalazásában kialakított ajtónyílásba illesztettek (talán 1905 táján). A keret szemöldökén lévő címerpajzsban egy hármassal álló, átlótt nyakú hattýú jelenik meg, kétoldalt az *I*. és *D*. betűkkel és az 1649-es évszámmal, melyek egyértelműen Daniel Jánosra (†1654), a Rákóczyak sokat foglalkoztatott, tapasztalt diplomatájára, élete végén Háromszék főkirálybírójára, a Daniel család olaszteleki ágának az alapítójára utalnak.⁵ A kőkeret eredetileg az ún. „*kicsi*” vagy „*Bethlen kastély*” valamely ajtaját díszítette – a Kormos patak fölötti teraszon, az út felőli udvarház szomszédságában lévő hátsó épület tiszintén a Daniel család birtokába tartozott. Kutatásaink során ez utóbbi épületet azonosítottuk a Daniel család által Olaszteleken emelt első lakóépületével, amely már 1642 előtt megépülhetett.⁶

A kőkeret tanúsága szerint Daniel János még 1649-ben is csinósítgatta az udvarházat,⁷ illetve újabb építkezéseket is elkezdhetett. Fiai: Mihály, Péter és Ferenc 1668. március 21-én osztoztak az olaszteleki épületeken. Az osztozásban több lakóépület is szerepel, ám ezeket egyelőre nem tudjuk biztonságosan azonosítani a ma álló épületrészekkel.

Az osztálylevél „*általjáró köz bolthajtás felett, az mely félbe-szerbe való épületek vadnak*” részlete⁸ korábban elkezdett, folyamatban lévő építkezésekre utalhat, és akár az út felőli épületre is vonatkoztathatjuk. Ennek rövidebb szárnya az egykori kapu fölé helyezett címeres felirat szerint 1669-ben (az osztozás utáni évben) készült el, és így Daniel János Mihály nevű fiának jutott, aki a fennebb már bemutatott évszámú emlékek tanúsága szerint 1669–1680 között folyamatosan építkezett Olasz-

teleken. Az út felőli udvarház (a ma „*Daniel-kastélyként*” ismert épület) rövidebb és hosszabb szárnya ebben az időszakban, egyszerre épült ki.⁹

Az építkezések menetéről nagyon kevés az adatunk. A család fiú- és leányága közt zajló hosszú birtokper során, 1748. januárjában gróf kisérei Rhédei Zsigmond – Rhédei Ferenc és Daniel Mária fia – részére felvett tanúvallatás alkalmával olaszteleki Kolumbán Lukács lófő a következőket vallotta a Daniel család különböző birtokrészeinek megszerzési körülményeire, építkezéseire vonatkozó kérdésre: „*Jóllehet melyik része [ti. a birtoknak] kitől, mint és mikor apprehendáltatott, nem hallottam, de hallottam az atyámtól és nagyatyámtól is (akik a legelsőben Olasztelekre építettett udvarház fundamentumának felvetésén jelen, és annak rész szerént fundáloi s építői voltak), hogy az megnevezett olaszteleki portióban az aviticum igen kevés lett volna.*”¹⁰ Az 1748-ban 75 éves Kolumbán Lukács elődei legkorábban a Daniel János részére felépített udvarház munkálatain (1649 előtt) vehettek részt. A vallomás szövege pontosabb behatárolást nem enged meg, azonban felsejlik belőle, hogy az olaszteleki Kolumbán ősök közt az építőmesterséghez valamelyest értő személyek is lehettek.

A Daniel fiak 1668. évi osztozását követően Daniel Mihály (†1689) rögtön nekikezdett olaszteleki rezidenciája rangjához méltó átalakításához. Daniel Gábor családtörténeti munkájában már jelezte, hogy az építkezések költségeit a feleségnek, Haller Juditnak a marosillyei birtokáért kapott zálogösszegeből fedezték.¹¹ Ezt támasztja alá egy 1731-ben, kisérei Rhédei Ferencné Daniel Mária, Daniel Mihály és Haller Judit unokája részére végeztetett tanúvallatás jegyzőkönyve is. A korábban a család belső szolgálatában álló, baróti, 65 év körüli Bede Hector lófő, Miklósvárszék ülnöke vallomása szerint „*amely udvarházat mostan Tit. Rédey Ferencné Dániel Mária asszony bír, ilyen pénzből építettett jobb részént, mivel Illyét, néhai Daniel Mihályné asszonyom részére jutandó jószágot, akkor tizenhárom ezer forinttal váltották volt ki. Azt is hallottam Daniel Mihály uramtól és néhai asszonytól, hogy száma nélkül litigálódtak felette, hogy abból építették azon olaszteleki curiát.*”¹² Daniel Gábor még látott a család levéltárában egy 1676. április 10-én, Illyén, „*a kastélyban a toronyban való alsó boltban*” kötött egyezséglevelet is, melyben Thököly Imre és Daniel Mihály „*az Ilyéhez tartozó res mobilisek, búza, árpa, széna restantiák*” felett barátságos megegyezésre lépett, melynek értelmében a marosillyei birtok akkori tulajdonosa, Thököly Imre köteles fizetni 500 forintot, ezenfelül 50 köböl búzát és 10 hordó bort is Daniel Mihály házához szállíttatni.¹³ Így tehát nem véletlen, hogy a Daniel Mihály nevéhez köthető építkezésekből fennmaradt faragványokon az építető neve mellett a férje távollétében az építőmunkát felügyelő és saját vagyonából is támogató feleség, Haller Judit nevének a kezdőbetűi is megjelennek.

Az építkezésekhez szükséges faanyagot Daniel Mihály az olaszteleki református eklézsia erdejéből szerezte, azt ígérve, hogy cserében a református templomot körülvéve, leromlott kőkerítést felépítteti. Teljesítetlen ígérete utódai és az olaszteleki református egyház között számtalan súrlódásra adott alkalmat, emiatt az egyházmegegyei vizitációk többször is elmarasztalták a család tagjait.¹⁴

Daniel Mihály és Haller Judit építkezései a jelek szerint 1680 táján értek véget, amikor az udvarház hosszabbik szárnyának az emeletén a falak külső és belső kifestésére is sor került. Ékes bizonyíték erre az épület hosszabbik szárnyának a külső, emeleti homlokzatán ma is látható nagyméretű, évszámos (vakolatba karcolt és vörössel festett) felirat, mely az 1680-as évszámot jeleníti meg: a 6-os számjegyébe az összevont MD monogram került, a 8-as a DIE 20 SEPTEMBRIS feliratot foglalja magába, a nulla pedig a HI névbetűket kereteli. Az évszám még az 1988-ban zajló javítási munkálatok során került elő, szerencsés módon akkor nem vakolták vissza, ha-

nem halványzöld színűre festették, az idén bevégződött restaurálási munkálatok után ma újra eredeti színében látható.

Az 1680-ra elkészült udvarház hosszabbik szárnyának egész emeletét egy nyilvánvalóan reprezentációs célzattal is kialakított, óriási terem foglalta el. Ezt a 19. század folyamán báró Rauber Nándor (aki leányágon jutott az épület birtokába) három nagyobb helyiségre osztatta, s egy tágas folyosót is leválasztott belőle.

1862-ben Daniel Gábor kiadásában, Thaly Kálmán szerkesztésében jelent meg a *Történelmi Kalászkok. 1603–1711.* című forrásgyűjtemény, melynek romantikus fogantatású bevezetőjében az akkor húszas éveinek elején járó Thaly Kálmán a Daniel családdal kapcsolatos kutatásairól szóló beszámolójában néhány olyan megjegyzést is tett, amelyeket később, érett kutatóként valószínűleg maga is megmosolygott. Olaszteleken meglátogatta – mint írja – az akkor báró Rauber Nándor által birtokolt udvarházat is, melyről a következőket jegyezte meg: „*Midőn Daniel Mihály meghozá Brandenburgi Katalin herczegnőt, kit a fejedelem Kassán nagy pompával fogadott, miután őt már elébb átvevé övétől a fejedelmi férj nevében annak fővezére, Rákóczi György: Bethlen Olaszteleken – Bardócz-fiókszéken – kastélyt építtetett, melyben a lakadalom álló évig tartott Danielék felügyelete alatt. E kastélyt aztán Bethlen Gábor a Daniel családnak adományozá. Jelenleg is fennáll, csakhogy nagy termei, melyeken nyilván meglátszik, hogy tánczvigalmi, ünnepélyi czélra voltak építve, kisebb szobákra vannak felosztva.*”¹⁵

Az udvarház 1680 körül készült falképei

■ A 2009. évi falkutatás megkezdése előtt az 1988 körüli javítások körülményeiről érdeklődve többször is felmerült, hogy a renoválás során az emeleti termek falain festett alakok tűntek elő a vakolat alól. Ennek tudatában kezdtük el az épület falkutatását, és a hosszabbik szárny emeletének vizsgálata rögtön igazolta az egykori nagyterem létezését. Az emelet nyugati végébe eső két helyiség ablakok melletti vakolatának lefejtése során az 1988-ban felvitt legfelső réteg alatt még két vakolatréteget találtunk, ezek közül a legalsón festett díszítés nyomai is jelentkeztek. A késő reneszánsz vakolatfelületre a korban szokásos, eléggé gyenge megtartású, *al secco* technikával (száraz felületre alkalmazott festéssel) készült falképek szakszerű vizsgálata és feltárása 2010 folyamán Tüzes István restaurátor vezetésével kezdődött, és végül 2014-ben fejeződött be Czibalmos Attila vezetésével.

A restaurátori vizsgálat, majd feltárás során hamarosan kiderült, hogy a falképeket még a nagyterem feldarabolása előtt lemeszelték, és a közfalak megépítésekor az egykori nagyterem padlóját mintegy 40 cm-rel süllyesztették. Mindez azt jelenti, hogy a falképek az eredeti padlószinhez viszonyítva csaknem szemmagasságban helyezkedtek el. A festett felületek kiterjedésére vonatkozóan kiderült, hogy az egykori nagyterem csaknem teljes egészében ki volt festve (egyedül a kelet felé eső rövidebb faláról nincs információnk). A falképek töredékes állapotban maradtak fenn, így a déli oldal keleti, illetve a folyosó északi részén (az északkeleti sarkot kivéve, ahol egy széles, virágos szegély maradványai bukkantak elő) nem is történt nagyobb felületű feltárás. A jelek szerint a nyílások (ablakok, ajtók) közé eső falfelületek mellett az ablakbélleteket is kifestették.

Az alábbiakban az előkerült, töredékesen fennmaradt falképek bemutatása mellett megkíséreljük az értelmezésüket is, kihangsúlyozva gondolatmenetünk hipotetikus voltát.

Az egykori nagyterem déli falának nyugati részletét díszítő jelenetet az Erdélyi Fejedelemség portai adójának a török császár előtt való bemutatásaként értelmeztük. A flamand kárpitokat idéző, egymás mellé helyezett virágszirmokból álló, széles sze-

Az erdélyi fejedelemség portai adójának bemutatása a török császár előtt

géllyel keretelt kompozíció háttérében jobboldalt zömök épület áll, melyből három, cseréppel fődött torony emelkedik ki, a leghátsó torony előtt cserepes tetőzet síkja is látszik. Az épület előtt díszes lószerszámmal, veretes nyereggel, lecsüngő bojtos takaróval felszerelt paripa (uralkodókat illető kedvelt ajándék) ágaskodik, melynek zabláját egy vörös csizmát, nadrágot, derekán övvel összefogott, hosszabb, galléros mentét és hátracsüngő csúcsú fejedőt viselő (gyerekként ható) emberalak tartja. Jobbján nyitott, pántokkal erősített, záros ládát figyelhetünk meg, melyben tömött, bekötött száju zacskók hevernek egymáson. A zacskókat fekete vonalak (varratok) díszítik, és különböző számok vannak rájuk írva (40, 60, 90). A láda fölött egy másik emberalak körvonalazódik: vörös csizmát, derekán övvel összefogott felsőruhát, illetve vörös mentét visel, az arca ma már kivehetetlen. Jobb karját a magasba nyújtja, rajta feltehetően egy sólyom ül (szintén kötelező portai „ajándék”). Balfelé továbbhaladva az előbbieknél egy jóval magasabb alak, feltehetően az adót bemutató főkövet jelenik meg, tollas fejedőt, hosszú vörös palástot visel, kezeit széttárva kissé előrehajol. Előtte egy szögletes alakzat kapott helyet, mely három golyón áll (talán egy zsámoly). A baloldali rész háttérében vörös épülettömb látható, négyzetes, keresztosztós ablakkal, cserepes tetősíkkal, amelyből három magasabb torony emelkedik ki, ezek közül a bal oldalinak hagymakupolára emlékeztető sisakja van. A tornyos háttér talán Konstantinápolyt ábrázolja. A jelenet bal széle nagyon roncsolt: egy emelvényen (talán törökülésben) ülő, hátracsüngő csúcsos fejedőt viselő szakállas emberalak (török császár?) arca fordul az erdélyi főkövetként azonosított szereplő felé.

A fent bemutatott jelenetet egy ablak választja el a déli fal következő, szintén virágdíszes szegéllyel keretezett ábrázolásától, amelynek baloldali részét az utólag épített választófal részben eltakarja. Az előbbihez képest ez jóval töredékesebb, így értelmezése is sokkal kockázatosabb. A falkép díszes, sujtásos, vitézkötéses mentét viselő álló férfialakokat ábrázol, akik mintegy körülveszik a jelenet központi részén álló két férfialakot, akiket kissé egymás felé fordulva, díszes öltözetben, ékes fejedővel ábrázolt a képrő. A bal oldali alak magasabb és természetesebb, bal kezét fel-emelve tartja, arcának nagy felülete roncsolt, azonban arcformáját, bal szemét és

Az ún. (béke)tárgyalás jelenetének részlete

jellegzetes, sötét színű fejfedőjét, vállára vetett mentéjét szemlélve akarva-akaratlan Bethlen Gábor fejedelemnek Lucas Kilian által 1620-ban rézbe metszett portréja jut eszünkbe. A jobboldalt álló, alacsonyabb és vékonyabb, bajuszos, tollas fejfedőt viselő férfialak szintén felemeli a jobb kezét, a balt pedig a csipőjére támasztja. Előtük vöröses színű, szögletes bútordarab, asztal (?) található, ám a rajta fekvő tárgyak körvonalai ma már értelmezhetetlenek. A háttérben rombusz alakú tagozat látható, talán valamilyen hatalmi jelvényről lehet szó. A fentiekből kiindulva a jelenetet leginkább egy (béke)tárgyalással tudjuk azonosítani, ahol az egyik tárgyaló fél az erdélyi fejedelem (esetünkben talán Bethlen Gábor) lehetett.

A nyugati fal dél felé eső részén előbukkanó jelenet szintén virágdíszes szegély kereteli. Ennek háttérében sematikusan ábrázolt épületegyüttes emelkedik, pártázatos falkoronával, különféle tornyokkal – ebben az esetben talán egy védőfállal kerített város megjelenítésével számolhatunk. Az építészeti háttér előtt egy ágaskodó lovon ülő női alak jelenik meg, aki a jobb karját kinyújtva (amelyben tart is valamit) a kompozíció bal oldalán álló, hajadonfőtt ábrázolt, balját szintén kinyújtó férfialak felé fordul – mintha átadna a férfinak valamit. Az ábrázolás jelentését egyelőre nem tudjuk megfejteni, talán egy búcsújelenettel állunk szemben.

A nyugati fal észak felé eső következő jelenete annyira rongált, hogy nem sikerült értelmezni. Az egykori nagyterem nyugati falának északi részén azonban meglehetősen jó állapotban maradt meg a következő kompozíció, melyet szintén egy ablaknyílás választ el az előbbitől. A virágdíszes keretbe foglalt jeleneten öt vágózó lovast látunk, az előtérben díszesen felszerszámozott lovon ülő alak nyilván a főszereplő, mellette, a háttérben két, lovon ülő trombitás látszik, akik hangszerüket a magasba emelve éppen megszólaltatják azokat. A központi szereplő mögött további két lovas látható. Egyértelműen egy ünnepélyes menettel van dolgunk, talán éppen egy követséggel (a központi alak vezetése alatt), melynek a jelentőségét és méltóságát a trombitások hivatottak hangsúlyozni.

A jelenetsor az egykori nagyterem északi falán folytatódik, ahol a hasonló keretbe foglalt kompozíció jobb oldali alsó részét megsemmisítette az utólag vágott ajtó.

Ünnepélyes menet, követség

Mindennek ellenére a jelenet bal oldalán jól kivehető négy lovas alakja, akik díszes lószerszámmal, ékes öltözékben jelennek meg, vezetőjük pedig (a többi alakhoz képest nagyobb méretben ábrázolva) azonosnak tekinthető az előbbi jelenet főszereplőjével. A fedetlen fejű lovasok talán köszöntenek valakit. A követség gondolatmenetét folytatva úgy tűnik, hogy a küldöttség célba ért, ugyanis a jelenet jobb oldalán egy álló, az előbbiekkal szembeforduló alak halvány körvonalai figyelhetőek meg (ő fogadja az érkezőket), háta mögött nagyobb méretű, emeletes, nyeregtetővel fedett nagyméretű ablakkal, alatta ajtónyílással jellemzett épület.

Az északi falon található következő jelenetet az előbbitől eredetileg egy festett béléltű szegmensíves ablak választotta el, ennek felső részét utólag elfalazták, azután egy ajtónyílást is kialakítottak benne.

Az északi falon soron következő jelenet szintén nagyon töredékes, bal oldali alsó része teljesen elpusztult, míg a jobb oldali szélét az utólag épített közfal takarja. A sokalakos ábrázolás háttérét ezúttal is egy épület képezi (kerek ablakszemekből kialakított, többosztatú ablakokkal), mely előtt szintén ünnepélyes jelenet játszódik – a jelek szerint kézfogónak vagy még inkább lakodalomnak lehetünk a tanúi. A kompozíció bal oldalán terített asztal előtt áll az egymás felé forduló, ékes öltözékű újdonsült házaspár, jobboldalt mellettük egy nagyobb méretű hegedűféle hangszeren játszó zenész látható, baloldalt pedig egy (feltehetően idősebb), díszes ruhájú nőalak, a háttérben pedig ismét egy hegedűs tűnik fel. A jelenet jobb oldalán több emberi alak látható (sajnos töredékesen), ők vélhetően a nászajándékokat (vagy a hozományt) mutatják be, többek közt egy ékesen felszerszámozott, ágaskodó lovat is, melynek a kantárát egy díszes ruhájú ifjú tartja. A jelenetet kelet felől eredetileg egy mára elfalazott ablaknyílás határolta.

Az északi falon a következő jelenet sajnos nem maradt fenn, a ma félköríves ablak után azonban előbukkant néhány részlete egy virágdíszes keretelésű, nagyon töredékes kompozíciónak. Baloldalt a jelenet szegélye mellett talán egy épület ablaka látható, ez alatt pedig ívelt vonalak által kiképzett, piszkosfehér színű felület jelenik meg. A jobb oldali rész hasonló háttére előtt két egymás felé hajló férfialak látható,

A lakodalmi jelenet részlete

rövid, derékon összefogott, fehér köntösben, sötétvörös/barnás köpenyben, akik valamit tartanak a bal, illetve jobb kezükben (az ábrázolás töredékes). A két férfialak között a háttérben egy fa vagy talán egy ácsszerkezet emelkedik, aminek a funkcióját szintén nem sikerült meghatározni. A jelenetet egyelőre nem sikerült értelmezni.

Az északi fal további festett felületei elpusztultak, csupán a folyosó keleti végén a jelenetsort záró széles, húsos szirmú virágokból alakított szegélynek egy részlete került felszínre.

Az egykori nagyterem déli falán még két jelenetet tártak fel: az 1891-ben épült teraszra vezető ajtótól balra egy nagyobb felületű kompozíciót festettek, ám ennek a bal oldalát az utólag épített közfal részben takarja, míg a jobb oldalát egészen elpusztította az ajtónyílás. A falképek felülete is jelentősen sérült. A többi jelenetnél leírt szegély itt is felbukkan. Az ábrázolás háttérében baloldalt egy épületegyüttes – várfal/városfal – látható, magas, karcsú tornyokkal; a jobb oldali torony mellett félköríves bejáratú, fordított kulcslyuk alakú lőrészekkel is ellátott kaputoronnyal, melyhez hasonló lőréssel áttört védőfal is csatlakozik. Az előtérben egy lovas párviadalnak lehetünk tanúi: két díszesen felszerszámozott, ágaskodó paripán ülő vitéz ugrat egymásnak (a jobb oldali szereplőből csupán a lóva mellső lába, nyaka és feje látszik).

A teraszra nyíló ajtó mellett, jobbra egy elfalazott ablakra bukantunk a falkutatás során, ennek szegmensíves záródása fölött a virágos keretdísz is előbukkant. Az elfalazott ablak jobb oldalán megfestett jelenetből csak a keret töredékei maradtak meg, az itt nyitott ablak ugyanis az ábrázolást csaknem teljes egészében megsemmisítette. Csupán a bal oldalon, közvetlenül a virágdíszes szegély mellett maradt meg néhány tetőrészlet az architektonikus háttérből, jobboldalt pedig egy sakktáblaszerű alakzat hívja fel magára a figyelmet, szintén a virágdíszes kerethez csatlakozva. Ezt a szegélyt ismét egy elfalazott ablaknyílás követi, mely után már az utólagos közfal által takart – általunk béketárgyalásként azonosított – jelenet bal széle következik.

Az imént bemutatott jelenetek értelmezési kísérletei, illetve az ikonográfiai program meghatározását célzó próbálkozásaink során már korábban felmerült bennünk az a feltételezés, hogy az olaszteleki udvarház reprezentációs nagytermének (de ne-

vezethetjük akár *lakodalmos háznak* is) festett ábrázolásai egy képes családi gesztának tekinthetők, mely a vargyasi Daniel család tagjainak életében bekövetkező fontos eseményekre utaló képsorok révén mutatta/mutatja be a familia felemelkedését.¹⁶ A jelenetsorok konkrétabb azonosítása érdekében így a Daniel család 1680 előtt élt tagjai pályájának végigkövetése tűnt célravezetőnek: főként a család felemelkedését megalapozó idősebb Daniel Mihály (†1641), valamint fia, Daniel János (†1654) – a falképeket megrendelő ifjabb Daniel Mihály apja – eseménydús élete kecsegtetett hasznosítható eredményekkel. Idősebb Daniel Mihály pályája kezdetén katonai tisztségeket töltött be, Bethlen Gábort elkísérte az 1621. évi, II. Ferdinánd ellen irányuló morvaországi hadjáratba is¹⁷ (ami talán összefüggésben lehet az általunk béketárgyalásként azonosított jelenettel), 1622-ben pedig a fejedelem Sepsi-, Kézdi- és Orbaiszékek főkirálybírájává is kinevezte. 1625-ben már a fejedelmi tábla ülnöke,¹⁸ 1630-ban pedig Brandenburgi Katalin főudvarmestere.¹⁹

I. Rákóczi György alatt, az 1638. évi portai adó Konstantinápolyba szállításával a tapasztalt diplomatának számító Szalánczi István főkövetet bízta meg, Szalánczi azonban betegsége miatt nem utazhatott, így végül főkövetül Daniel Mihályt jelölték ki. Viszonylag későn, 1638. december 23-án indult el Konstantinápolyba, s hosszú utazás után, a következő év februárjának elején szolgáltatta be az adót (10 000 arany és jelentős értéket képviselő különféle ajándékok: órák, díszes ötvöstárgyak, sólymok, díszes, festett kocsis felszerszámozott lovakkal, ugyanakkor a magasabb rangú hivatalnokok számára is meghatározott mennyiségű tallér vagy ötvöstárgy, egyéb ajándékokkal), és április elején ért vissza Erdélybe.²⁰ Véleményünk szerint az említett adatok révén a portai adó beszolgáltatását ábrázoló jelenet megfestésének indokaihoz is közelebb jutottunk.

Daniel Mihály fiáról, Jánosról tudjuk, hogy feltehetően már tudatos karrierépítési stratégia részeként külföldi tanulmányokat is folytatott. Peregrinációja be is váltotta a hozzá fűzött reményeket, a Rákócziak szolgálatában folytatott eredményes külpolitikai tevékenysége jól képzett diplomataként tünteti fel. Tanulmányait 1630-ban fejezhette be, amikor is Haller Gábor a következőket jegyezte fel naplójába szeptember 23-án: *„mentenek haza magyar nemesek ketten, az kiket itt Francofurtumban találtam, Dániel János, Bethlen János, és az Gróf Bethlen Péter uram ő nagysága praeceptor, Theolcseki István uramék, az kik hatodfél esztendőig laktak ide fel tanulásnak okáért.”*²¹ Bethlen István 1628. április 24-én Daniel Jánoshoz Leydenbe címzett leveléből értesülünk a tanulmányút körülményeiről és céljairól: *„Az Istennek igaz ismeretiben igyekezzél naponként gyarapodni. Ezek után az német nyelvnek tanulásán igen igyekezzél, holott itt se galliai se belgiumi nyelvek nem annyira szükségesek, mint az német nyelv, noha az galliai is igen szép dolog volna. Azért mindenek felett az német nyelven és deáki tudományban ügyekezzél leginkább. Mikor amaz szép forma olasz írást követhetné, azon is kellene igyekezned, jó öcsém, hogy jövendőben hazádnak s fejedelmednek annyival lehetnél alkalmatosb az szolgálatra, melyet így nyerhetsz ki az Úr Istentől, ha ő szent felségének igen szolgálsz és szünetlen való buzgó imádsággal ő felségének ezért gyakorta könyörgesz.”*²²

Az 1630-as évek elején már a fejedelem közelében teljesített szolgálatot (bejáróként), 1632-ben Bécsben is megfordult, 1636-ban a budai vezérnél és Moldvában is járt.²³ 1646 tavaszán I. Rákóczi György újra követségbe küldte, melynek fő célja feltehetően az Erdély számára még 1643-ban, a gyulafehérvári szerződés értelmében a svédek által ígért összeg hátramaradt részének, azaz 37 500 tallér kifizetésének a sürgetése volt. Követi utasítása a Lennart Torstensson svéd tábornaggal való ügyintézés részletei mellett számos más feladattal is megbízta. A Daniel Jánosnak adott utasítás számos mester, tudós ember megkeresését és szerződtetését írta elő: orvost, pa-

tikáriust, fegyverművest, ágyúöntőt, továbbá olyan lakatosokat, „*kik fegyverderekat, páncélokot, sisakokat tudnának csinálni*”, de „*jó mesterséges ácsokat*” is kívánt a fejedelem. I. Rákóczi György idejében még javában tartott a fejedelmi építkezések Bethlen Gábor idejében vett lendülete, és főleg a várak erősítése valamelyes hadmérnöki képzettséget is igényelt. Erdélyben az ilyen jellegű munkálatokat általában német területeken át érkező olasz építészek látták el, Daniel Jánosnak 1646-ban ilyen „*jó fundálót, ki az várakat tudja erősíteni jó módjával s defendálni*” is fel kellett kutatnia.²⁴ Küldetésének eredményeiről 1646. július 6-án, Szatmáron kelt levelében tudósítja a fejedelmet – ígéretet kapott eleget, viszont pénzt nem, és a fejedelem által sürgetett „*lövő szerszámok*” (azaz ágyúk) dolgában sem járt sikerrel.²⁵ A fejedelem által igényelt mesteremberek Erdélybe szegődtetéséről nincsenek adataink, de az utasítás szövege jól érzékelteti a sokoldalúságot, melyet diplomatánk több alkalommal is bizonyított.

I. Rákóczi György halála után (1648. október 11.) Daniel János járt el a linzi békeszerződés értelmében a III. Ferdinánd német-római császárnak átadandó vármegegyék ügyében, a nyugat-európai hatalmasságoknak ő vitte meg hivatalosan is a fejedelem halálhírét.²⁶ 1649 áprilisában kelt követi utasításában kötelességévé tették, hogy Erdély és a Rákócziak érdekében kijárja a fejedelemségnek a befoglalását a békeszerződésekbe, illetve azt is, hogy kísérelje meg a svédek és a franciák által még nem folyósított pénzösszegek behajtását.²⁷

1649 tavaszán kényes küldetést is kapott: a fejedelem öccse, Rákóczi Zsigmond herceg valamely főrangú németországi protestáns családdal kívánt házasság révén összeköttetésbe kerülni, s háztűznézőbe Daniel János főkövetet küldte, részletes utasításokkal jövődöbeli menyasszonya kiválasztását illetően. Az *instructio* többek között ily kitételeket tartalmazott: „*Az személyt az mi illeti mindenekfelett való legszebbet nem ugyan, mindazáltal olyant kívánnánk, ki tekintetre méltó, és az egymás szeretetre alkalmazott lenne, egyébaránt az ábrázolja nem képes, nem is kell benne törekedni, azt pedig az természet munkája által, nem festékek által valónak akarjuk lenni.*” A menyasszony korát legfeljebb tizennyolc évben határozza meg. Belső tulajdonságaira nézve „*istenfélő, buzgó, nem mérges, hebehurgya természetűt, kevélyt kívánnánk, ebben mindazáltal az maga viselésében nem mindentől az magyar formára nézünk, hanem az ott való szokáshoz képest*”. A lány esetleges testi hibáinak megtudakolása mellett vigyáznia kellett a követnek, hogy „*termetiben igen nagy, otromba ne lenne, hanem közép, azaz ne teljességgel kicsin*”. Fontos feladatnak számított a hozomány megtudakolása mellett az is, hogy feltérképezze, „*micsoda állapotú és méltóságú s értékű emberek házasodtak abból a házból*”. A kiszemelt hölgyről „*igazán való képnek leírása és küldése felől felette igen szorgalmatos és szemes legyen ő kegyelme*” – kérte Rákóczi Zsigmond, aki nem akarta csupán a főkövet ízlésére bízni a választást. Mind a korabeli erdélyi szemléletmódot, mind a Rákócziak jellemét érzékletesen tükrözi az utasítás következő részlete: „*Maga viselésiben rusnyát, az ott való állapotokhoz képest is felette szemtelent nem javallunk, az kevélység nélkül való tisztességes módosság, szemérmetséggel egyezőleg bátorság nem ártalmas, de az tékozlással való köntösbéli luxus is nem az magyar humorhoz való.*”²⁸ Habár a Daniel János által hozott híreket kedvezőnek lálták a Rákóczi család tagjai, esküvő akkor mégsem lett a dologból; Rákóczi Zsigmond sok bonyodalom után végül Mária Henrietta pfalzi hercegnőt vette el.²⁹ Lakodalmát Sárospatakon tartotta 1651. június 26–28. között, ahová Daniel János háromszéki főkirálybírói Lorántffy Zsuzsanna hívta meg, akinek a lakodalomban a gazda tisztét is szánták: „*Mivel immár Isten kegyelmességéből Rakoczi Zsigmond fiúnk lakodalmának terminussa ezentúl elérkezik, elhisszük, Kemeny János uram ő kegyelme is eddig requirálta kegyelmedet akkorra való gazdaság felől: kegyelmedet*

azért mi is kérjük, arra az állapotra való kijövetelit ne neheztelje, úgy hogy az terminus előtt, mely 26. Junii leszen, másfél héttel lehessen [sáros]pataki házunknál.”³⁰ Daniel Jánost 1653-ban főudvarmesterré is kinevezték.³¹

Talán nem tévedünk, ha az olaszteleki udvarház nagytermének falait díszítő képek közt a fent felsorolt eseményekre való hivatkozásokat is feltételezünk: a díszes követségekre utaló jelenetek³² főszereplőjeként így akár id. Daniel Mihály vagy fia, Daniel János is tekinthető; és talán az esküvői jelenet esetében sem véletlen, hogy az újdonsült pár mellett csupán egyetlen női alakot ábrázoltak – Rákóczi Zsigmond esküvőjén az örömanya szerepe I. Rákóczi György özvegyét, Lorántffy Zsuzsannát illette. A fiatalasszony azonban a házasság után pár hónappal, férje 1652. február 4-én szintén elhunyt, temetésére a meghívót Daniel János szintén I. Rákóczi György özvegyétől kapta.³³ A Rákóczi Zsigmond és Daniel János közti jó kapcsolatra utalhat az a tény is, hogy Daniel János a munkácsi herceg hozzá küldött utolsó levelére a következőket jegyezte: „Holt meg szegény úr die 4 Februarii tizenegy és tizenkét óra közt. Utolsó levele üdvözült úrnak, Rákóczi Zsigmond úrnak. Isten boldogítsa szegényt, nékem kegyelmes uram volt.”³⁴

Néhány szót kell ejtenünk még az olaszteleki udvarház falképeinek helyéről is az erdélyi, főként székelyföldi emléktárhelyekben. Helyszükében most eltekintünk a korabeli, főként az utóbbi évtizedek kutatómunkája révén megismert világi falképegyüttesek (a földrajzilag is legközelebb esőket említve: Brassó – Tanács téri házak, Altorja – Apur kúria stb.) részletes felsorakoztatásától, megjegyezzük viszont, hogy azok főként bibliai tematikájú, illetve allegorikus ábrázolások. Az olaszteleki falképek a kivitelezés minőségét illetően némileg elmaradnak az említett alkotásoktól, legközelebbi székelyföldi párhuzamuknak a csíkrákosi Cserei-kúria elpusztult, csupán Vámszer Géza másolataiban fennmaradt, egykor az épület külső, tornácos homlokzatát díszítő falképei tekinthetők. Az 1672 után (nyilván Cserei János, a történetíró Cserei Mihály apja megrendelésére) készült együttes jeleneteit szintén virágokkal ékített szegély keretelte: a hajtó- és medvevadászatot ábrázoló jelenetekben szereplő lovasok esetében mind a lovak megjelenítése, mind a vadászok ruházata, gallérja, fejfedője, az alakok aránytalansága is az olaszteleki falképek – a csíkrákosi falképeket jellemző Vámszer Gézát idézve – „bájos naivitását sugározza”.³⁵ Az olaszteleki falképek készítőit (bizonyára csupán két-három személyről, a képíróról és segédeiről lehet szó) illetően egyelőre nincsenek adataink, a legkézenfekvőbb feltételezésnek a közeli Brassóban tevékenykedő képírók olaszteleki foglalkoztatása látszik.³⁶ A jelenetek előképeit egyértelműen metszetek, sőt inkább falikárpitok ábrázolásai adhatták, és az egyes részletek kimunkálásában (koncepció, szereplők) – lévén, hogy a megfestendő kompozíciók tematikája a jelek szerint személyre szabottnak tekinthető – nyilván nagy szerepe volt a megrendelő, a szintén a háromszéki főkirálybíróságig jutó ifjabb Daniel Mihály (+1689) által a képíró(k)nak adott részletes instrukcióknak is.

Az olaszteleki udvarház további falképtöredékeinek jelentéstartalmát egyelőre homály fedi – újabb történelmi adatok előbukkanásával, valamint az ábrázolások esetleges előképeire vonatkozó kutatásokkal azonban sikerülhet újabb jeleneteket is azonosítani, illetve tovább árnyalni a Danielek képes családi krónikája falképsorának reményeink szerint eddig többé-kevésbé helyesen értelmezett mondanivalóját.

■ JEGYZETEK

1. Keöpeczi Sebestyén József: *Erdélyi renaissance-emlékek. A Vargyasi Danielek kastélyai és címeres emlékeik Vargyason és Olaszteleken*. Pásztortűz 1927. 13. sz. 295.

2. Sárpáti Zoltán szobrász-restaurátor munkája.

3. Fehér János: *Az olaszteleki Daniel kastély*. In: *Kúriák földje. Háromszék*. Szerk. Nagy Balázs. Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2011. (2. kiadás). 158–159. (A továbbiakban: Fehér: Daniel kastély).

4. I. m. 159.

5. Daniel Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Bp., 1896. 73. (A továbbiakban: Daniel: Daniel család).
6. *A vargyasi Daniel család közpályán és magánéletben*. Szerk. Dr. Vajda Emil. Bp., 1894. 173. A továbbiakban: Vajda: A vargyasi Daniel család).
7. Ez az épület napjainkban nagyvon átalakított formában található, azonban négy helyisége még őrzi némiképp a 17. századi állapotokat. Megmaradt két, fiókos dongaboltozattal borított helyisége, amelyekben a boltozatok ívei profilozott gyémánokra szaladnak le. 17. századi lehet (feltehetően egykorú az 1649-ben készített kerettel) az épület árkádos tornácát a pincszinten tartó pillérbe befalazott kőfaragvány is, mely valaha egy díszes keret lábazati részét alkothatta – a befelé forduló profilozása alatt rozetta jelenik meg. Figyelemre méltóak az ezen helyiségekben megmaradt 18. századi asztalosmunkák (faliszekrények, ajtógarmitúrák) is.
8. Vajda: A vargyasi Daniel család 725.
9. Fehér János: *Az olaszteleki Daniel-kastély. Művészettörténeti tanulmány – Falutatasi dokumentáció*. Vargyas, 2009. Kézirat; Darvas Lóránt: *Raport de cercetare preventivă. Tâlișoara – Castelul „Daniel”*. Csíkszereda, 2010. Kézirat.
10. A Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Osztálya – Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj. 337. sz. Fond: *A vargyasi Daniel család levéltára*. Fasc. 1. 79^F. (A továbbiakban: Daniel lvt.)
11. Daniel: Daniel család 78.
12. Daniel lvt. 100^V–101^V.
13. Daniel: Daniel család 81.
14. Az 1744. június 1-jén keltezett oklevélben a korábbi egyházmegyei vizitációk vonatkozó határozatait gyűjtötte egybe Ajtai Mihály, az Erdővidéki Református Egyházmegye jegyzője. Eredetije az Olaszteleki Református Egyházközség levéltárában. Közölve: Vajda: A vargyasi Daniel család 510–512.
15. *Történelmi Kálászok. 1603–1711*. Szerk. Thaly Kálmán. Pest, 1862. VII.
16. Fehér: Daniel kastély 159.
17. A fejedelem 1621. október 3-án a Strážnice mezőváros (Délmorva Régió, Csehország) melletti táborban állította ki azt az adománylevelet, amely a későbbiekben nagymértékben meghatározta a Daniel családban élő örökösödési rendet is. Vö. Vajda: A vargyasi Daniel család 95–100.
18. Uo. 115.
19. Uo. 122–123.
20. A követség részleteit lásd *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1883. 539–548; *I. Rákóczy György és a Porta. Levelek és okiratok*. Szerk. Beke Antal – Barabás Samu. Bp., 1888. 401–410; Dr. Biró Vencel: *Erdély követei a Portán*. Kvár, 1921. 25, 124. Meg kell említenünk, hogy fia, Daniel János is megfordult követségben a Portán: 1652. március 9-én kihirdették Rákóczi Ferenc fejedelemmé választását (nagykorúságáig kormányzóként Kemény Jánost nevezték ki) – apja, II. Rákóczi György súlyos betegsége tette indokoltá ezt a lépést, persze felgyógyulása esetére kikötötték, hogy akkor a fia már nem avathatja magát a kormányzásba. Az ifjú fejedelem portai megerősítését hivatott elérni az az ünnepléses főkövetség, mely 1652. szeptember elején indult Konstantinápolyba, tagjai közt Serédi Istvánnal, Boros Jánossal, losonci Bánffy Györggyel és vargyasi Daniel Jánossal. A követséget a császár október 8-án fogadta, a kedvező válasszal pedig 1653 januárjában értek vissza Erdélybe. Vö. Daniel: Daniel család 71–72.
21. *Haller János naplója. 1630–1644*. In: *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerk. Szabó Károly. IV. Kvár, 1862. 6.
22. *Újabb adatár a vargyasi Daniel család történetéhez*. Szerk. Kelemen Lajos. Kvár, 1913. 22. A levélből azt is megtudjuk, hogy a fejedelem „ő felsége kegyelmességéből háromszáz tallért rendelete tanításodra. Én is ötvent küldtem, jó öcsém, számodra, hogy Teolczeki uram redő gondot viseljen belőle.”
23. Daniel: Daniel család 59–61.
24. Daniel Gábor: *Adatok a vargyasi Daniel család történetéhez*. Bp., 1908. 15–18.
25. *Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia szövetségeseinek történetéhez*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1873. 369–371.
26. Daniel: Daniel család 66–67.
27. Daniel: Daniel család 67; Vajda: A vargyasi Daniel család 197–199; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. XI. Bp., 1886. 4. 9.
28. Vajda: A vargyasi Daniel család 119–121.
29. Daniel: Daniel család 68–70; Szilágyi Sándor: *Felső-Vadászai Rákóczy Zsigmond 1622–1652*. Bp., 1886. (Magyar Történelmi Életrajzok). 101–103.
30. Vajda: i. m. 204–205. (Latin nyelvű meghívók 1651. február 3-áról és április 16-áról.) A május 19-én kelt magyar nyelvű meghívó a budapesti Hadtörténelmi Intézet Levéltára VII. Fondőcsoportja Personalia című gyűjteményében őrzött Daniel családi levéltárban található. 13. doboz. 12. sz.
31. *Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről*. Közli Tóth Ernő. Történelmi Tár 25. 1902. 242.
32. A hasonló típusú és tematikájú jelenetek összehasonlítására érdekes lehet a Hans Ludwig von Kuefstein báró 1628. évi konstantinápolyi követsége idején készített gouache-sorozat (*Osmanenmuseum Perchtoldsdorf*, Ausztria), mely követi bevonulásokat, kihallgatásokat ábrázoló képeket is tartalmaz.
33. Vajda: A vargyasi Daniel család 205–206.
34. Daniel: Daniel család 71; Vajda: A vargyasi Daniel család 715.
35. Vámszer Géza: *A csíkrákosi Cserei-kúria falképmaradványai*. In: *Uő: Életforma és anyagi műveltség*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977. 231–239.
36. 1682-ben pl. sepsikőrőspataki Kálnoky Sámuel is egy brassói festőt fogadott fel: „Anno 1682, 28. Junii akudtam meg Brassai képiró Jánossal az Sz. István kápolnája megírására, hogy mentől tisztességesebben és a mely formában kívánom, megírja...” Vö. Nagy Géza: *Két régi brassói festő*. Nemere 1883. augusztus 19. 67. sz.
267. Itt nyilván a kézdiszentléleki Perkőn álló Szent István-kápolna kifestéséről van szó.

ORBÁN JÁNOS

A „SZERENCSÉTTLEN MŰVÉSZ”

Néhány szempont Bodor Péter munkásságának értékeléséhez

Zsenialitása nehezen fakadhat abból, hogy történetesen egy marosszéki székely faluban – Erdőszentgyörgyön – látta meg a napvilágot, sokkal lényegesebb lenne tisztázni, hogy annak főúri patrónusai játszottak-e esetleg szerepet további pályájában.

A régi Marosvásárhely furcsa, egyben közkedvelt köztéri emléke volt a Bodor Péter által 1820–1823 között épített zenélő kút. A valójában alig néhány évig működő zenélő szerkezet mélyen beleivódott a helyi közösség emlékezetébe: erről tanúskodik történetének, mestere alakjának¹ gyors folklorizálódása, mondájának szívós továbbélése és 20. századi kivirágzása. A maga korában az ivóvízellátás és a tűzoltás terén fontos gyakorlati szerepet betöltő kút szinte egy évszázadon át uralta a barokk korban kialakult régi főtér arculatát 1911-ig, amikor is a vízvezetékrendszer kiépítésével funkcióját veszítette, és végképp elsöpörte a modernizáció lendülete, alig néhány évvel azelőtt, hogy a műemléki gondolat továbbfejlődése esetleg megvédhette volna a pusztulástól.

A kutat készítő zseniális ezermester és többszörösen börtönviselt pénzhamisító kissé bizarr, egyben tragikus alakja legalább annyira izgatta az utókor fantáziáját, mint zenélő remeke maga. Nevét elevenen őrizte a kollektív emlékezet, a 20. század folyamán pedig ponyvák, ifjúsági regények, Sütő András jóvoltából pedig az *Ugató madár* című színmű népszerűsítette.² Természetesen a történészek sem maradhattak le az érdekesítő életrajz megismertetéséről³ – a 20. század folyamán műkedvelők, dilettánsok és hivatásosak buzgólkodtak a téma körül, ennek köszönhetően többé vagy kevésbé hiteles adatokkal gazdagodott a rá vonatkozó ismeretanyag, egyúttal – a kutató bosszúságára – szét is szóródtak a Kárpát-medencében a témát illető levéltári források. Az életút egészének bemutatása és értelmezése, ezzel együtt

az idevágó irodalom kritikai vizsgálata túlmutat közleményünk keretein, ám mentesít is a feladat alól Pál-Antal Sándornak a közelmúltban megjelent, az életrajz igényével fellépő tanulmánya, mely kimerítő elemzésnek veti alá az eddigi Bodor-irodalom állításait is.⁴

Rövid írásunk - mely tulajdonképpen egy a kút történetére vonatkozó, kiterjedtebb építészettörténeti vizsgálódás⁵ mellékterméke, így Bodor személyére vonatkozó célzott kutatásokat kevésbé tartalmaz – csupán néhány saját szakmai szempont vizsgálatával kíván hozzájárulni az Erdély-szerte tevékeny mester arcéléhez. Munkásságának feltárása ugyanis számos vonatkozásban művészettörténeti feladat, életútja a régi erdélyi mesterek hányatott sorsával rokon, nem véletlen, hogy a művelődés- és társadalomtörténeti érdeklődés televényén fejlődő erdélyi művészettörténet-írás két nagyja, Kelemen Lajos és B. Nagy Margit egyaránt felfigyelt alakjára.⁶ Alább tehát összegezzük a kútépítés történetét, kitérve Bodor szerepére, rendszerezzük és kiegészítjük a munkásságára vonatkozó hiteles adatokat, majd felvetünk néhány szakmai ismereteire, műveltségére vonatkozó kérdést, abban a reményben, hogy hozzájárulhatunk az ezermester sokat vitatott alakjának jobb megértéséhez.

Mesterek a kút körül

■ Bodor életműve nem tárgyalható a kútépítés históriája nélkül, ezért tömören ezt is összegeznünk kell. Amint arról már volt alkalmunk bővebben írni, kútjának létezett egy szinte feledésbe merült, klasszicizáló jellegű elődje, melyet a magisztrátus 1800–1801-ben készítettett Illyés László⁷ hidraulikussal a barokk városháza előtti térre. Azonban a Schindler Mihály kolozsvári kőfaragó által szállított mészke alig húsz év alatt „*elpattogván, porladván*” teljesen tönkrement. 1820 nyarán merült fel a lehetőség, hogy a szemközti városháza börtönében sínylődő Bodor újjáépíthetné a létesítményt, a meglódult fantáziájú ezermester pedig hamarosan a zenélő kút meg-hökkentő ötletével is előállt. A kivitelezés Bodor ingyenmunkája révén olcsónak ígérkezett, így a főbíró és a magisztrátus viszonylag könnyen meggyőzette magát. Az ötlet és a tervek kétségtelenül Bodor kreativitását dicsérik, a kivitelezést is egyértelműen ő irányította, ám illő hangsúlyoznunk azt is, hogy a komplex építmény „csapatmunka” eredménye volt, és aligha születhetett volna meg a vásárhelyi kézműves társadalom hozzájárulása nélkül. A zenélő szerkezeten Bodor együtt dolgozott cinkostársával, Pál Sámuel órással, de az ekkoriban épp a városban tartózkodó Benes Márton aradi puskaművessel is, akit Bécshez kötődő rézmetszői tanulmányai okán többnek kell tartanunk közönséges fegyverkovácsnál. Müller József gyöngyösi származású rézműves szintén hosszan dolgozott Bodor mellett, akárcsak Giacomo Chiovini olasz ónöntő. Az asztalosmunka zömét a dániai Elmshornból a városba tévedt kiváló asztalos, Kálki György végezte, a *tempietto* fedelétől az oszlopok jón fejezeteinek faragásáig, a neogótikus vaskorlát Dressler Károly lakatos munkája, de sorolhatnánk a helyi kőműves- és ácscéh közreműködését is. A kőfaragványokat azonban, hagyományos módon, Kolozsvárról rendelte a magisztrátus, ezúttal Friedrich Hirschfeldtől. Binder György és Moritz András⁸ személyében onnan érkeztek a vörösréz fedelet felverő rézművesek is. A medence a jelek szerint már 1821 végén használatban volt, a *tempietto*t 1822 tavaszán fedték be teljesen, de a zenélő szerkezet Bodor elszállításával 1823 júliusában félbemaradt: a „*muzsikát*” távozása után Nagy József helyi órásmester tette teljesen működőképpé. Nyilvánvaló tehát, hogy az egyáltalán nem hétköznapi vállalkozásnak komoly szakmai háttere volt a helyi kézműves-társadalomban – akár szerencsés pillanatnyi együttállásnak is tekinthető, hogy az 1820-as évek elején a városban élő mesterek és műszerészek közreműködése révén megvalósulhatott a nagy mű. Bár zenéjéről vált híressé, a kút elsősorban mégis-

csak a vízellátást szolgálta. Legfontosabb része a hatalmas víztároló medencét rejtő alépítmény volt, mely nagy mennyiségű, tűzvész esetén különleges csapokon leengedhető vizet tartalékolta az oltáshoz,⁹ a kút ikonikus eleme, a hat jón fejezetes oszlopon álló, az angolkeretek *tempiettóit* idéző, kupolával fedett építmény (csúcsán Apolló szobrával) tulajdonképpen ezt óvta az időjárás viszontagságaitól. A kupola részfelébe rejtett, hatóránként felzengő, dallamhenger segítségével megszólaltatott fűvós szerkezet a város népét szórakoztató és Bodor agyafűrt kreativitását hirdető, ám igen rövid életű ráadás volt a szinte száz esztendőn át folyamatosan működő gyakorlati funkciók mellett, hiszen zenéjét már 1832-ben a város cigánymuzsikusai pótolták heti két alkalommal.

A hasznos fogoly

■ A források alapján teljesen nyilvánvaló, hogy Bodor a nevét halhatatlanná tevő főtéri kút építését *a város rabjaként irányította*, ezt a korábbi szerzők helyenként zavaros állításait tisztázva Pál-Antal Sándor is világosan leszögezte tanulmányában.¹⁰ A sokoldalú mester ugyanis a devalváció évtizedének szűkös anyagi körülményei között Pál Sámuel és Lakatos Sámuel órásmesterekkel együttműködve tízforintos bankók hamisításával egészítette ki jövedelmeit, 1819-es lebukásukat követően pedig mindhárman a marosvásárhelyi főtéri városháza börtönében várták a pénzhamisítási ügyekben illetékes Királyi Tábla ítéletét.¹¹ Bodort az 1819. december 3-ra virradó éjszaka tartóztatták le,¹² és 1823. július elején szállították át a szamosújvári börtönbe (báró Josinczy József várparancsnok július 10-én nyugtázta a „*szerencsétlen Bodor Péter*” átvételét).¹³ Bő három és fél évig volt tehát Marosvásárhelyen fogoly. A magisztrátus gyorsan felismerte, hogy tudása sokféleképpen és főleg olcsón kamatoztatható, így a város összes műszaki ismereteket igénylő tervének a kivitelezésére igyekezett befogni őt. A helyzet kedvezményekkel is járt: bilincsei hamarosan lekerültek, a főtéri városháza emeletén dolgozhatott, őrizet alatt ugyan, de kedvére járhatott-kelhetett a városban, ebédmehívásoknak is eleget tehetett,¹⁴ a magisztrátus látta el ruházattal, néha pénzt is adott neki,¹⁵ sőt munkákat vállalhatott fel. Mindez egyáltalán nem megvetendő előny volt a marosvásárhelyi városháza zsúfolt és egészségtelen börtönében, melynek föld alatti sötétzárkájában ekkoriban bizonyíthatóan pusztultak is a rabok az embertelen körülmények miatt.¹⁶ Bodor ekkor már évek óta Marosvásárhelyen élt, főrangúak, szenátorok és a legkiválóbb helyi értelmiségiek voltak jóakarói között, ismereteit pedig övezhette egyfajta, garabonciásoknak kijáró tisztelet a város népében. Mindez bizonyára közrejátszott a vele kapcsolatban követett enyhébb bánásmódban.

A munkára azonban maga Bodor is ajánkozott: az enyhébb büntetés reménye, a szabad mozgás és a tevékeny időtöltés vágya egyaránt hajthatta. Fogsága idején ő irányította az utcák évtizedek óta zajló flaszterezését (folyami kővel való burkolását), sőt ebből már korábban is kivette a részét.¹⁷ Erről később így ír: „*A sárba merült város piatzát, utzáit megköveztettem, s mindazon pflaszter, mely Vásárhelyt létem alatt készült, az én szorgalmam gyümölcse, melynek készítésében szabadságom ideje alatt is, minden jutalom nélkül teljes igyekezettel fáradoztam...*”¹⁸ Amint arról már írtunk, 1820-ban ő vezette a Szent György utcai szökőkút építését, emellett felújította, bővebb hozamúvá tette a Király kútja nevű csorgót.¹⁹ Fogsága idején fontos megvalósítása volt a Maros második árkán épített híd. A régi hidat az 1821. június végén a városra törő árvíz sodorta el, a helyére készülő újról – építéstörténete minden részlete felidézésének igénye nélkül – meg kell említenünk, hogy Bodor felügyeletével és terve alapján építtette a magisztrátus 1821 júliusától, kivitelezésében személyes kérésére a kötésekhöz jól értő, vásárhelyi német ácspllérok, főként Thomas Rupert²⁰ is

részt vállaltak; jégvasítóról, fedéséről 1822-ben ejtenek szót a források.²¹ Bodor különösen az általa készített cövekverő gép teljesítményére volt büszke, mely lehetővé tette a hídlábak megfelelő mélységbe való állítását: „A Maros második ágánni hidat rendszerint minden vízáradás el szokta vala vinni, mivel ott a víz fenekén egy merő kő stratum lévén, abba csak fél singnyire se voltak képesek czőveket leverni. Én arra készített mű erőmmel egy és fél ölnyire vertem a czővekeket bé, s a vizen keresztül állandó hidat vittem, mégpedig sokkal kevesebb kézművesekkel, mint amennyit azelőtt ide fordítani szoktak. Mű erőmhöz most is csak egyhuszad rész erő kívántatik czővekek béverésére, mint azelőtt, s emellett azonba oly derekas jó hidat készítettem, mely jól conserválva temérdek időkig használható, jó állapotba maradand” – írta a Guberniumnak 1837-ben.²²

Amint ez már a korábbi irodalomban is felbukkan,²³ vásárhelyi fogsága idején Bodornak a református egyház is hasznát látta. 1820 augusztusában a Vártemplom megroggyant²⁴ harangszékének javításához kértek tőle szakvéleményt.²⁵ Szeptemberben, amikor ehhez, illetve a toronylépcsőhöz cserefát igényeltek a magisztrátustól, Bodort is „kölcsonkérték”,²⁶ a jelek szerint sikerrel: ősszel már együtt jelölték ki a megfelelő fatörzseket a környékbeli erdőkben.²⁷ 1821 májusában Bodortól tervrajzot kértek, kieszköztették bilincsei levételét, ezt követően az ácsok és kőművesek az ő irányítása alatt dolgoztak.²⁸ Novemberben értesülünk arról, hogy a harangszék összeállítására elkezdődött, december 8-án pedig már a felvont harangok is megszólaltak, Bodor Péter és Nagy József óras jelenlétében.²⁹ Ilyen minőségében vehetett részt „a harang nehéz járása” okát vizsgáló bizottság helyszíni szemlélésén is 1821. december 11-én, illetve ajánlhatta fel segítségét az új harangnyelvek fa makettjeinek elkészítéséhez.³⁰ A felügyeletért ígért 80 rajnai forint utolsó részletét december 19-én vette át.³¹ A források egyértelműen jelzik, hogy a Benkő Károly által is említett toronyba vezető grádicsok 1821-ben készültek.³² Az egyház 1822-ben folytatta a tatarozást, Bodor pedig mindvégig jelen volt a háttérben: májusban véleményét kérték a hajó zsindefedelének javításával kapcsolatban,³³ ezután ajánlotta fel, hogy csekély költséggel leveszi és visszahelyezi a toronygombot is.³⁴ 1822. augusztus 4-én a toronyablakok szűkítését, a harangok feletti padozat elkészítését, illetve más romlások kiigazítását is Bodorra szándékozott bízni a presbitérium.³⁵ A toronyóra vásott számlapjának festését 150 rajnai forint alatt nem vállalta egy ismeretlen „lagérozó”. Nyáron gyűjtést is indítottak a költségek előteremtésére, ám az egyházközségnek ismét Bodorral lett szerencséje: önként és ingyen ajánlotta magát a számlap megfestésére és a mánus beindítására.³⁶ A toronygomb levételének, visszahelyezésének, sőt aranyozásának „fő mestere” így valóban ő lett.³⁷ Jellemző, hogy a gombiratot fogalmazó lelkész a „természeti hajlandósággal magát sok szép mesterségekre tökéletesített *Mehanicus*” közreműködését hosszasan méltatta az utókor számára, ám bűnére, rablására egyetlen szót sem vesztegetett.³⁸ Bodor tehát fogsága idején a város számára végzett munkák mellett a Vártemplom javításaiban is kulcsszerepet játszott, ami vélhetően összefüggésben állhatott a munkálatokat irányító Borosnyai Lukács László főkurátorral, városi tanácsossal fennálló jó viszonyával.

A fentiek ismeretében nem csoda, ha szabadulása után, 1828-ban a magisztrátus kísérletet tett a mindenhez értő mester városi geometraként való alkalmazására. A terv azonban a Gubernium elutasítása miatt szertefoszlott, így örökre megválaszolatlan kérdés marad, hogy a sajátos észjárású, a törvényesség határait zsenialitása okán átjárhatóként kezelő, folyton úton lévő mester képes lett volna-e hivatali feladatok ellátására és a helyhez kötött polgári életmódra. Élete különben is mindinkább vakvágányra siklott a pénzhamisítási ügy következményei miatt: javait lefoglalták a hamis bankók kárvallottjainak kielégítésére, mulatókertjének bérleti díjából származó jövedelmét vádjai szerint hűtlenül kezelték, sőt felháborodására rajta kívánták be-

hajtani azt az összeget is, melyet a városi vendégfogadót üzemeltető Hauchárd József a rabsága idején nyújtott több évi koszt fejében követelt (bár végig a városnak dolgozott, és fizetséget alig kapott).³⁹ Adósságai szorításában adhatta másodjára is bankóhamisításra a fejét, így az 1835–1845 közötti évtizedet ismét börtönben kellett töltenie, most már sokkal szigorúbb körülmények között.⁴⁰ A jelek szerint a (vagyonügyi) pereiben illetékes magisztrátus jóindulatát addigra végképp elveszítette, anyagi helyzete pedig mindinkább szétzilálódott.⁴¹ Második szabadulása után, „*elnyomorodott aggságában*”, az őt személyesen ismerő Benkő Károly szerint, pártolói nemigen akadtak a városban, élete vége felé pedig mértéktelenül ivott, ami 1849-es halálában is közrejátszott.⁴² Bodort már 1815-ben „*tekerő korhel*”-nek gyalázták egy perben a tárgyilagossáknak aligha tekinthető tanú,⁴³ elfogatása után sem restellte otthoni „*borocskáját*” bekéretni a börtönbe, „*mint aki étel közbe a boritalhoz szokott, hogy ne talán tán egészsége megbomollyék*”.⁴⁴ Szomorú életpályája alkonyán talán ez a „szokás” hatalmasodhatott el rajta, és vezetett a Benkő által feljegyzett iszákossághoz.

„...abba frogtam, s más munkákba is...”⁴⁵

■ A forrásanyag nyilvánvalóvá teszi, hogy mesterünk a 19. század első felében, leszámítva a valós fogságban töltött éveket, végig tevékeny volt, és széles főúri megrendelői körrel rendelkezett Erdély-szerte. Ma még ismeretlen műveire utaló adatok bizonyára szép számban fognak előbukkanni levéltárainkból. Addig is szükségesnek látjuk az előttünk járók Bodor munkásságára vonatkozó, hitelesnek tűnő ismereteinek tömör és kritikai összegzését, kiegészítve azokat néhány, kutatásaink során felszínre került új információval.

Egy korai adat szerint 1806-ban Toldalagi József zenélő óráját javította Koronkán,⁴⁶ ahol Benkő szerint a kertet is „*rendezte*”; ugyanő tud Bodor gerendkeresztúri tartózkodásáról 1805–1806-ban.⁴⁷ Igen hosszú szünet után, 1815 táján a korabeli Erdély legjelentősebb angolparkjában, Bethlen Lajos kerlési birtokán bukkant fel, ahol főként a kerti építményeken dolgozott.⁴⁸ Kerlésen később is megfordult, és minden jel szerint élete végéig baráti viszonyt ápolt – egyébként hozzá hasonlóan extravagáns – megbízójával.⁴⁹ 1815 második felében Bethlen Imre berkenyesi udvarában tűnt fel, ahol, saját tanúsága szerint, a „*contesst*” is tanította geometriára.⁵⁰ A pénzhamisítási ügyben tett vallomásaiból az előző évek széles megrendelői köre és intenzív munkálkodása rajzolódik ki: 1816 elején báró Nalátsi József keresztesi⁵¹ birtokán épített malmot, nyáron Szentpáli Dániel polyáni jószágán egy újabbat, illetve lecsapolt egy mocsaras területet, közben Tordán készített „*Valtzerket*” Mezei Lázár „*már felfogadott Musikalis Secreterihez*”, 1816 őszétől pedig másfél esztendőn át Jósika Miklós magyarfenesi⁵² udvarában tartózkodott.⁵³ 1818 tavaszán visszatért Marosvásárhelyre, majd jószágot szerzett, 1819-ben báró Jósika János – a jövődöbéli gubernátor – mikesi, majd Bornemisza Lipót görögényszentimrei birtokán dolgozott,⁵⁴ ahová vélhetően szökőkutató is tervezett.⁵⁵ 1819-ben Zeyk Dániel kérésére tervrajzokat készített a marosvásárhelyi „*országos ispotály*” építéséhez is.⁵⁶

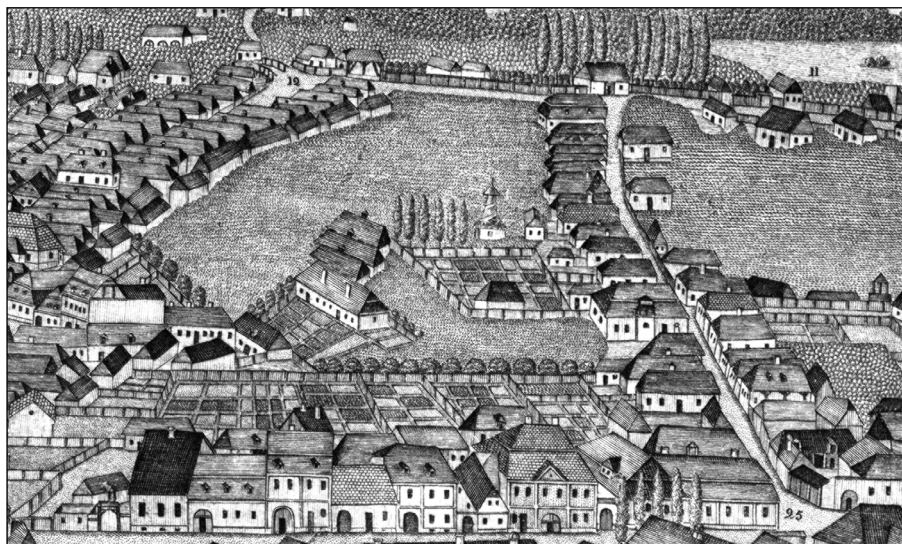
A műszaki érdeklődés mellett a képzőművészet sem állt távol tőle, a források szerint a rajzoláshoz, festéshez szükséges eszközei, formái voltak,⁵⁷ ilyen irányú tehetőségét pedig a jelek szerint gyakorolta is: levéltáraink legkiválóbb ismerője, Kelemen Lajos a forrás megjelölése nélkül bár, de több helyen is szilárdan állította, hogy Bodor festette Mikó Miklós oltszemi kastélyának napóleoni háborúkat és tájképeket megjelenítő falképeit.⁵⁸ Szamosújvári fogsága idején végzett esetleges festészeti munkái igazolásához is további adatok szükségesek.⁵⁹

Összegző műve lapjain Biró József tárgyalta először Bodort kertépítőként.⁶⁰ A legjelentősebb angolparkokkal övezett erdélyi kastélyokban (Kerlés, Magyarfenes,

Görgényszentimre) való sorozatos felbukkanásának pusztá tényén túl újabban bizonyítható botanikai érdeklődése is egyre inkább arra utal, hogy sokoldalú érdeklődése valóban kiterjedt erre a területre: könyvei között egy háromkötetes fűvészkönyvvel találkozunk, az *Architectura Curiosa Nova* lapjai közé különféle növényeket, leveleket (vörösfenyő, júdásfa stb.) préselt le, amelyek máig fennmaradtak.⁶¹ A fogékony mester, ha másként nem, kerti építményei készítése idején, önszorgalomból is elsajátíthatta a kertészkedés művészetét. A forrásokból nyilvánvaló az is, hogy maga parkosította Marosvásárhelyen vásárolt, mulatókertté alakított majorját 1819 táján, melybe egy csigafedelű filegóriát is épített.⁶² A kerti „ültetmények” gondozását és szaporítását a major 1821-es bérleti szerződése is kikötötte.⁶³

Ez a ház és kert egyébként a Rózsa (ma Mihai Eminescu, korábban Jókai Mór) utcában, Intze Sámuel református kántor és Nagy István centumpater szomszédságában helyezkedett el.⁶⁴ 1818-ban Marosvásárhelyre visszatérve Bodor a ferenceseknél, majd 1819-ben Gegő János házának emeletén, a Szentkirály utcában bérelt szállást,⁶⁵ itt működtette a bankóprést, és decemberben itt is tartóztatták le.⁶⁶ Am időközben megvásárolta a Rózsa utcai majort, és 1819 folyamán elkezdte a mulatókert beültetését és kiépítését, 5000 forintnál is többet költve rá.⁶⁷ Házát polgári igények szerint rendezte be – vallatói több ízben élesen meg is jegyzik, hogy „gálántul” élt –; tiszafa kaszten, kárpitozott diófa ülögarnitúra, két alabástrom büszt, rámászt képek, ezüstkanalak, aranyozott kávéskészlet és egyebek jelzik ezt ingóságai között.⁶⁸ Igaz, volt is miből: vallomásából kiderül, hogy például Tauffer József kárpitosnak az értékes ülögarnitúráért hamis bankókkal fizetett a Szent Márton-napi sokadalomkor.⁶⁹ (Az 1835-ös leltárból körvonalazódó berendezés szerényebb. Érdekesség, hogy ekkor már saját portréja is ott függött szobája falán.⁷⁰)

Bodor elfogásával a ház és a mulatókert körüli munkálatok félbemaradhattak, udvarán 1820-ban 5000 téglát és 2000 zsendelyt vettek számba.⁷¹ Ezt követően bérebeadták, jövedelme növelése céljából körhinta („*Ringel-Spiel*”) épült benne (Kálki György közreműködésével), valamint kuglipálya; a kertben természetesen borkimérés is zajlott.⁷² Benkő tudomása szerint a „*csinos szép ízléssel készült kertje, félhold formára törökös mecset fedelű nyári mulató kis faházzal, élő fasorokkal*” azonban még Bodor rabsága idején elpusztult.⁷³ Vélekedésünk szerint ez a ház és kert a Rózsa

A Rózsa utca környéke 1824–1825-ben, középen Bodor feltételezett mulatókertjével
(Nagy Sámuel metszete Mikolai Tóth István rajza alapján)

utca déli sorának közepe táján állt. Ezt a feltevést Mikolai Tóth István 1824–1825-ben rajzolt látképre alapozzuk. A mulató ekkoriban élte virágkorát, építményei kuriózumnak számítottak, kézenfekvő tehát a feltételezés, hogy Mikolai valamilyen formában ábrázolta. A Rózsa utca környékét szemlélve a metszeten nem is kell sokat keresgelnünk: a déli sor közepe táján egy gondosan megjelenített cserépfedeles ház, mögötte pedig egy esetlenül megrajzolt, szokatlan idomú építmény ötlük szembe, melyre a forrásokban használt „*csigafedelű*” jelző nyugodtan ráillik. A telek hosszában öt jegenyefával érzékeltetett fasor még inkább megerősíti feltevésünket, hogy Bodor kertjének ábrázolásáról lehet szó.⁷⁴ A források szerint a kert hátsó, a kuglizót tartalmazó részének „*a Rózsa utcára járó közre rúgó*” bejárója volt:⁷⁵ eszerint a hajdani⁷⁶ Csillag köz és Rózsa utca által közrefogott szakaszon kell keresnünk, vélhetően ennek keleti (a később nyitott Knöpfler Vilmos utcával egyesített, valóban a Rózsa utcába vezető) végéhez közel, az ötödik telek táján, talán az 1905–1906-ban épült polgári elemi fiúiskola helyén.⁷⁷ Sajnos a metszet sematikus jellege és a környék történeti helyrajzának tisztázatlansága pontosabb azonosítást egyelőre nem tesz lehetővé.

„...orgonacsinálás, vízi mesterségem, mechanikai, musikai és földmérési mesterségeim...”⁷⁸

■ Bodor szakmai ismeretei, valamint azok megszerzésének útja az életút kulcskérdései közé tartoznak. Milyen arányban keveredett benne a született zseni, a szorgalmas autodidakta és a tanult szakember, vetődik fel a kérdés, a történeti valóság pedig nehezen körvonalazódik, hiszen a ma ismert források szinte semmit nem árulnak el felkészültségével kapcsolatban. Jobb híján elfogadhatjuk a Bodor-ügyben rendre hitelesnek bizonyuló Benkő Károly állítását, mely szerint három évig a marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, ám ennek egyelőre nincs levéltári nyoma.⁷⁹ A Fodor Istvánra visszavezethető⁸⁰ s a szakirodalomban is elfogadott⁸¹ feltételezést, mely szerint a Zeyk család támogatásával Bécsben egyetemi szinten géptant tanult volna, jelenleg nem tudjuk alátámasztani,⁸² mint ahogy más irányú műszaki végzettségére sem utalnak hiteles adatok. Valamiféle strukturált matematikai tudása talán mégiscsak lehetett, ha Berkenyesen arra vállalkozott, hogy a „*contesst*” geometriára tanítja.⁸³ Az egyetlen ma ismert hiteles adat marosvásárhelyi asztalos tanonckodásáról szól: ezt már Benkő említi,⁸⁴ de vallomásában Bodor is egyértelműen megerősíti.⁸⁵ Ebből kiindulva sokkal valószínűbb, hogy inkább céhes vándorút során vetődhetett el Európa nagyvárosaiba, bár forrásaink erre vonatkozóan sincsenek. Bodor felkészülésének kérdését újabb adatok felbukkanásáig nyitva kell hagynunk, alább inkább azt próbáljuk meg körvonalazni, amit a levéltári források lehetővé tesznek: a tudásszerzés más útjait.

Érdeklődési körét, szellemi habitusát két igen értékes forrás, 1820-ban kótyavetyére bocsátott javainak lajstroma,⁸⁶ valamint az ingóságairól 1835-ben felvett leltár⁸⁷ körvonalazza bizonyos mértékben. Ezekben barométer, hőmérő, iránytűk, mikroszkóp, szintezőlibella,⁸⁸ egy „*geometricum instrumentum*” darabjai árulkodnak tulajdonosuk gyakorlati érdeklődéséről a műszaki tudományok terén. Az 1820-as leltárban a Bodor által fejlesztett, sokat vitatott önjáró szekér is szerepel.⁸⁹ De az is teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy ezermesterünk író-olvasó ember volt: 1835-ben egyetemesai között több tucat cím nélkül említett könyv és néhány rajz mellett százasaival számolták össze a kéziratokat, leveleket. 1820-ban vázlatosan ugyan, de szerencsére tételenként felsorolták az ingóságokkal elvegyült 29 könyv címét – azonosításuk révén betekintést nyerhetünk olvasmányaiba, érdeklődési körébe. Egy csoportjuk Bodor elméleti kíváncsiságát jelzi a reáliák iránt: sok egyéb mellett *Penther Praxis*

Geometriaeja,⁹⁰ Maróthi György *Arithmeticája*,⁹¹ Pethe Ferenc *Mathesis*,⁹² valamint egy „*technológiai könyv*” is helyet kapott polcán. Kuriózumnak számít Andrea Pozzo *Perspectiva pictorum*ának⁹³ felbukkanása: a szinte százharminc éves traktátus ismét arra figyelmeztet, hogy a sokoldalú pénzhamisító életműve művészettörténeti értékelésekor a régi szakírók közvetlen hatásával folyamatosan számolni kell. Ugyanis nem Pozzo az egyetlen 17. századi szerző Bodor olvasmányai között: Georg Andreas Böckler 1664-ben Nürnbergben kiadott *Architectura Curiosa Nová*jának Bodor tulajdonából származó, mindmáig fennmaradt példányáról már volt alkalmunk szólni; a mű éppen a szökőkútépítés és a hidrodinamika kérdéseit tárgyalja, emellett szemléltető rajzokkal, kivitelezett kutak, csodás díszkertek, kerti építmények, paloták pompás metszeteivel kápráztatta el a lapokat bizonyára mohó érdeklődéssel forgató hajdani ezermestert.⁹⁴ Könyveinek száma nem nagy, ám ennél sokkal fontosabb, hogy ragaszkodott hozzájuk, és munkája során valóban használta őket: letartóztatása után kérte „*mesterségéhez és tudományához tartozó eszközeit és könyveit kezében adattatni*”,⁹⁵ elkótyavetyélt könyvei egy részét Bedő Sámuellel megvásároltatta magának.⁹⁶

Figyelemre méltó, hogy nem hiányoznak Bodor könyvtárából a magyar szépirodalom kortárs művei és a helyi könyvtermés legfontosabb újdonságai sem: Csokonai munkáit,⁹⁷ Köteles Sámuel *Erköltsi filozofiáját*,⁹⁸ Bolyai Farkas nemrég megjelent két drámáját s egy műfordítását⁹⁹ szintén ott találjuk könyvtárában a *Téli estvél*¹⁰⁰ egy darabjával együtt. Szép számban fordulnak elő gazdálkodással kapcsolatos kézikönyvek is Csondor János, Pethe Ferenc, Kaló Péter tollából.¹⁰¹ Több, a korban népszerű földrajzi munka és útleírás jelzi a csavargó hajlamú mester nagyvilág iránti kíváncsiságát,¹⁰² egy szótár és egy grammatika pedig a német nyelv ismeretére, tanulására utal.¹⁰³

De a könyvek mellett más úton is bővíthette tudását. „*Az újabb időben Vásárhelyi genialis fők természéért is említendő; főleg mechanikus művészeivel az erőművek szigetország is büszke lehetne*” – írja épp Bodorra, Bolyaira és Rajka Péterre célozva Kővári László 1841-ben, a világ végére szakadt zsenik számkivetettségét fájlválva.¹⁰⁴ Tény, hogy a 19. század első felében több jeles műszaki elme élt a városban, legkiválóbbjuk maga Bolyai Farkas. Bodor és Bolyai kapcsolatát illetően óvatosan fogalmaz ugyan a Bolyai-kutatás, de az ismeretségüket alátámasztó adatokról is tud.¹⁰⁵ Vallomásaiban Bodor mindenesetre teljes egyértelműséggel utal a Bolyainál tett látogatására,¹⁰⁶ és sokatmondó, hogy könyvtárában is szerepel 1820-ban az összes frissen kiadott Bolyai-mű. Szembeötlő érdeklődési körük nagyfokú egyezése is: a Bolyai-életműben körvonalazható kertészeti, technikai, hidrológiai, sőt festészeti, zenei érdeklődés¹⁰⁷ Bodornak is mind-mind sajátja. A kapcsolataikra vonatkozó adatok egyelőre szegényesek, de nehéz elképzelni az ugyanabban a kisvárosban élő, gyakorlati kérdések iránt egyformán fogékony, kísérletező kedvű rokonlelkek közeli ismeretségének elmaradását – ezermesterünk tehát jó eséllyel kora egyik legkiválóbb lángelméjével való közvetlen tapasztalatcsere révén is fejlesztette ismereteit.

A Bodor-irodalomban elő-előbukkan az állítás – majd annak cáfolata –, hogy mesterünk mérnök („*inzsiner*”, „*geometra*”) lett volna.¹⁰⁸ Mint tudjuk, a *geometra* a 19. század első felében főként egy jól körülhatárolható hivatali tisztséget jelölt: a Birodalom közigazgatási egységei – az Erdélyi Nagyfejedelemség esetében vármegyék, székek, kerületek – mellé beosztott műszaki szakembereket nevezték így, akiknek munkaköre messze túlterjedt az elsődleges jelentés által sugallt „*földmérő*” fogalmán. Ebben az összefüggésben fontos új adat, hogy 1828 májusában a marosvásárhelyi magisztrátus megpróbálta Bodort városi geometraként alkalmazni évi 200 rajnai forint fizetéssel, fő feladataként az utcák kövezését és igazítását, a kutak karbantartását, a középítkezések irányítását, a folyószabályozást és a földmérést jelölve meg. A Gubernium azonban elutasította a tartomány hivatalnoki struktúrájában

nem létező tisztség létrehozását, úgy ítélve meg, hogy a városban felmerülő geometriai feladatok mennyisége sem indokolja azt.¹⁰⁹ (Városi geometrákat az előző évtizedekben valóban nemigen ismerünk a Nagyfejedelemség mérnökarában, ámde tény, hogy 1830-ban Brassóban Carl Meissnert, Medgyesen pedig Simon Józsefet ezzel a titullussal említik,¹¹⁰ a funkció tehát nem egészen példátlan.) Bodor kinevezésének terve ugyan szertefoszlott, de világos, hogy a magisztrátus alkalmasnak tartotta a munkakör betöltésére. Ebből is nyilvánvaló, hogy ha végzettsége nem is, de gyakorlati ismeretei voltak mérnöki téren: „földmérési” és „vizi” mesterségeit maga is öntudatosan számon tartotta, ingóságai között mérnöki műszereket találunk, a mindennapokban pedig szükség esetén mocsarat csapolt, malmot, hidat épített, utcát burkolt, vagyis otthonosan mozgott minden területen, amit egy korabeli geometranak ismernie illett. Nem meglepő tehát, ha a források néha „inzsinér”-ként, „geometra”-ként utalnak rá, hiszen kortársai tudatában műszaki ismereteinek körét nagyrészt ezek a fogalmak fedték.

Bodort már 1806-ban „*musika Meister*”-nek titulálják, ingóságai 1820-as leltárában pedig egy „*musicális*” szekreter és két zeneautomata¹¹¹ jelzi, néhány tárgyalt munkája mellett,¹¹² hogy mesterünk az empire és biedermeier lakáskultúrában oly népszerű, a bécsi és pesti asztalosműhelyekben igen kelendő, zeneautomatákkal kiegészített bútordarabok (fuvolaműves szekreterek?), órák szerkezeteivel is szívesen bajlódott. A leltárban emellett egy-egy hegedű, gitár és két fuvola¹¹³ utal arra az egyébként kézenfekvő tényre, hogy a sokoldalú mester jártas lehetett a zene világában. Javai 1835-ös leltárában is felbukkannak tönkrement hangszerek és két rossz verkli, de látványos a házban szanaszét számba vett, hatszáznál is több kotta („*musikai darabok ábrázolattjai*”) – talán ezek valamelyikéből álmodta a máig ismeretlen dallamot a főtéri kút rézfedelébe.¹¹⁴ Ugyanitt a kasztenje alsó fiókjában tárolt 124 darab ón orgonasíp, valamint a három, ónsípok készítéséhez való eszköz *orgonakészítő tevékenységére* utal,¹¹⁵ melyet maga is büszkén sorol 1819-ben mesterségei között (világosan megkülönböztetve a „*musikai*” mesterségtől). Ez egész életét végigkísérte: már 1806-ban a nagyernyei reformátusok orgonáját vizsgálta,¹¹⁶ első fogsága idején szintén javított orgonát a szamosújvári Szent Ferenc-templomban,¹¹⁷ de főként idős korában került előtérbe, Benkő Károly szerint öregségére egyenesen orgonaeépítő műhelyt alakított.¹¹⁸ 1830 táján vélhetően a vámosgálfalvi reformátusok orgonáján dolgozott.¹¹⁹ Második szabadulása után, 1845–1846-ban Mezőbodon református templomába épített orgonát,¹²⁰ 1846–1847-ben a kibédieknek 2400 rajnai forintért, mely „*megpróbáltatván, egy tökéletes mesterműnek találtatott*”.¹²¹ A szabédi unitárius templomba 1848-ban készített hangszer Orbán Balázs szerint közvetve még a polgárháború eseményeit is befolyásolta.¹²² Bodor neve 1847-ben a marosvásárhelyi Kis-templomba tervezett orgona megrendelése kapcsán is felmerült, 1500 ezüst forintért készített volna a gyülekezet számára „*egy oly orgonát mint a kibédi, 10 mutatóval, 49 clavissal és lábítóval*”.¹²³ Emellett persze élete végéig izgatták a legagyafúrta zenei szerkezetek – így került kapcsolatba a sáromberki kastély mord urával, a műszaki kérdések iránt szintén érdeklődő Teleki Ferencsel is.¹²⁴ 1831. január 25-én átvett a gróftól „*egy üvegharangokból álló úgynevezett harmoniát egy mahoni kasztenbe, melynek minden üvegei épségben vagynak, oly kötelezéssel, hogy azon harmoniát az én találmányom szerint claviatúrával játszhatóvá tégyem*”, vállalva, hogy 80 rajnai forintért tavaszra a munkát elvégzi. Nem tudjuk, hogy a különös hangszer végül megszólalt-e, mindenesetre három év múltán, 1833 decemberében a türelmét vesztett Teleki perre vitte a dolgot, Bodor pedig makacsul bizonygatta, hogy az átalakítás igenis sikerülni fog, hiszen annak módja általa ki van találva, a többéves késés okaként jobb híján az ihlet hiányát hozva fel.¹²⁵

■ Bár Bodor Péter 20. századi monográfusai előszeretettel állították középpontba a „székely ezermester” (Fodor István), a székely néplélekből fakadó facsaratos észjárással megáldott, furfangos góbé (Gulyás Károly), a népi származású zseni romantikus irodalmi toposzokra épülő alakját, láthattuk, hogy a történeti valóság sokkal összetettebb. Kivételes tehetségéhez szemernyi kétség sem fér, ám legalább ennyire fontos az, hogy ismereteit ő is kora bejáratott csatornáin keresztül szerezte: forgatta a rendelkezésére álló szakirodalmat, kapcsolatban állt környezete műszaki érdeklődésű tagjaival, és vélhetően világlátott ember volt – tudása tehát az újkori Európa tudományos ismereteivel kölcsönhatásban fejlődött, aligha értékelhető valamiféle eredendő őstehetség felszínre töréseként. Zsenialitása nehezen fakadhat abból, hogy történetesen egy maroszéki székely faluban – Erdőszentgyörgyön – látta meg a napvilágot, sokkal lényegesebb lenne tisztázni, hogy annak főúri patrónusai játszottak-e esetleg szerepet további pályájában. A jelek szerint fogyatékos szülők szerelemgyermekként világra jött,¹²⁶ tehát a valóban rendkívüli mélységekből induló tehetség életútja jóval összetettebb értelmezést kíván a szegény család sarjának nehéz sorsa ihlette közhelyek egyszerűségénél. A 19. század első felének bőséges forrásanyaga bizonyára segít majd pontosabban látni ezt is, akárcsak az izgalmas, sokarcú személyiséget, melynek értelmezési lehetőségei a „tekerkő korhel, rossz characterű, csalárd ember”¹²⁷ torzított végletétől a Benkő által megismert „jellemére csendes, jó szívű, tanúságos beszédű”¹²⁸ öreg alakjáig terjedő skálán igen szélesek.

■ JEGYZETEK

1. Élete utolsó évtizedeiben Bodor egyre gyakrabban titulálta magát *művésznek*. „*Szerentsétlen művész*”-ként a Guberniumhoz intézett folyamodványát írja alá 1837-ben. Lásd Bodor Péter a Guberniumhoz. Szamosújvár, 1837. jan. 4. Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya – Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj. Marosvásárhely város levéltára. Nr. 12, 35–40. (A továbbiakban Guberniumi folyamodvány.)
2. Gergelyffy Gábor: *Bodor Péter, a székely ezermester*. Stádium, Bp., 1941; Dávid Antal: *Muzsikáló kút*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1969; Szócs István: *Rovarcapda*. Ifjúsági Könyvkiadó, Buk., 1969; Sütő András: *Az ugató madár*. In: *Színművek*. S. a. r. Ablonczy László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. Lásd még Németh László: *Előszó Fodor István könyvéhez*. In: *Sajkódi esték*. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1974. 176–181.
3. A leghitelesebb, gyakorlatilag forrásértékű életrajz a Bodort személyesen is ismerő kiváló történészé, Benkő Károlyé. (*Maroszek ismertetése*. Kvár, 1868–1869. 42–43.) Ezenkívül értékelhető még: Bías István: *A marosvásárhelyi zenélő kút mestere*. Mvhely, 1900. (Különlenyomat a *Marosvásárhely 1900. évi folyamából*); Gulyás Károly: *A vásárhelyi zenélőkút*. In: *Marosvásárhely és Vártemploma*. Szerk. Medvigy Endre. Bp., 1990. 166–168. [Eredetileg: *Pásztorláz* 1929. jún. 30.]; Fodor István: *Bodor Péter, a székely ezermester*. Mvhely, 1936. (Kronikás füzetek 9–10. szám); Lévai Lajos: *Bodor Péter, a székely ezermester*. Élet és Tudomány 18. 1963. 26. 811–813; Szócs István: *Bodor Péter*. In: *Erdélyi pantheon. Művelődéstörténeti vázlatok*. II. Szerk. János házy György. Mentor Kiadó, Mvhely, 1999. 68–74. (Szócs levéltári kutatások nyomán, láthatóan több Bodorra vonatkozó kulcsforrás ismeretében vetette papírra lényeges meglátásokat tartalmazó írását egy terjedelmesebb kézírata alapján, mely épp a *Korunkban* nem jelenhetett meg a hatvanas években.) A jegyzetapparátust sajnos mindenik mellőzi.
4. Pál-Antal Sándor: *Bodor Péter (1778?–1849)*. In: *Teremtő életek. Marosvásárhelyi személyiségek*. Szerk. Uő. Mentor, Mvhely, 2011. 125–156.
5. A marosvásárhelyi köztéri kutak és a Bodorét megelőző főtéri szökőkút történetét 2010–2011-ben kutattuk. (Orbán János: *Hasznosság és szépség határán. Közutak Marosvásárhelyen a 19. század első felében*. In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zsolt – Sarkadi Emese – Weisz Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2011. 285–307. A továbbiakban Orbán: *Hasznosság*.) A Bodor-kútra vonatkozó eredményekről 2013. nov. 16-án számoltunk be Kolozsváron, az EME által a Magyar Tudomány Napja alkalmából szervezett művészettörténeti konferencián. Az ezeket összegző tanulmány szándékaink szerint „*E forrással Bodor Mu' sikáltatott is.*” *A marosvásárhelyi Bodor-kút története* címmel jelenik meg a közeljövőben, itt csak kivonatolt összegzést adjuk a *Mesterek a kút körül* c. fejezetben. Jelen írás a Bodor személye és tevékenysége kapcsán a kutatás közben felmerült meglátásokat foglalja össze.
6. B. Nagy Margit: *Mesterek és művészek a mindennapok útvesztőiben*. In: Uő: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977. 113–119. (A továbbiakban B. Nagy: *Stílusok*); Kelemen Lajos: *A magyarfenesi Jósika-kastély*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*, II. S. a. r. B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1982. 227–235; Uő: *A fiatalfalvi kastély és régi gazdája*. Uo. 223–226.
7. Tehát nem Márton! Vö. Pál-Antal: i. m. 145.

8. Mindhárman keresett mesterek a korabeli Kolozsváron. Lásd B. Nagy Margit: *Művészek és mesterek Kolozsvárt 1700–1850*. In: *Új Stílusok* 211–212, 185, 231.
9. Erre utal büszkén Bodor évek múlva: „*úgy alkottam művem, hogy a minden szempillantásban fenyegető gyúladás hamarabb lehetővé tegye a megoldására egy félminut alatt, egyszerre három felől, három szekeren lévő vízedénybe 180 veder víz legkevesebb mértékbe is önkénytelen munkával nélkülözhető, ott, hol azelőtt annyi idő alatt egy veder vizet sem lehetett kivenni.*” Guberniumi folyamodvány. 36^F.
10. Pál-Antal: i. m. 140–144.
11. A magisztrátus 1819. dec. 6-án jelentette az ügyet a Guberniumhoz (Magyar Nemzeti Levéltárak Országos Levéltára. Kormányhatósági levéltárak. Erdélyi Gubernium levéltára. F 46, 12512/1819, a teljes tanúvallatási jegyzőkönyvet pedig 1820. febr. 9-én küldték fel. Lásd uo. 1871/1820. (A továbbiakban: Guberniumi lvt.)
12. Peielle Vencel a Guberniumhoz. 1819. dec. 6. (Uo. 12512/1819.)
13. A magisztrátus a szamosújvári börtönparancsnokhoz. 1823. máj. 28. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Osztálya – Arhivele Naționale. Serviciul Județean Mureș. Marosvásárhely város levéltára. Acta politica (A továbbiakban AP). 298/1820, 146; Josinczy elismervénye a vásárhelyi magisztrátushoz. Szamosújvár, 1823. júl. 10. Uo. 9.
14. 1837-ben említi, hogy fogsága első hónapjaiban étkezését altorjai Apor Lázár biztosította, a későbbiekben, vasárnapokon Borosnyai Lukás László szenátorhoz, „*bátyjához*” járt ebédelni, hétköznapi napokon gyakran volt „*más szíves jó embereinél*”, őrei is maguknál tették. Fogsága utolsó vásárhelyi hónapjaiban a nekik végzett munka fejében Teleki Mihály kollégiumi főkurátor és Szotyorai József orvos biztosította ellátását. Guberniumi folyamodvány 35–40.
15. Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Osztálya. Marosvásárhely város levéltára. Magisztrátusi jegyzőkönyvek nr. 57. 1821. 180^V, 198^F, 383^V. (A továbbiakban Magisztrátusi jegyzőkönyv.)
16. Egy az itteni körülményeket vizsgáló guberniumi bizottság jelentése szerint. Itt is megemlíti, hogy Bodort a kényelmesebbnek számító porkolábházban őrizték. Jegyzőkönyv 1823. márc. 28. Guberniumi lvt. F 46, 7426/1823.
17. A flaszterezésben való részvételéről a magisztrátusi jegyzőkönyvek is tanúsítanak. A munkában való 1819-es részvételét vallomásában is említi. B. Nagy: *Stílusok* 118.
18. Guberniumi folyamodvány 36^V.
19. Orbán: *Hasznosság* 295–296, 301.
20. Rupert 1822 januárjától a város „*hídmestereként*” játszott fontos szerepet az építkezésben.
21. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 57–59. 1821–1822. passim. A jegyzőkönyv hídra vonatkozó adataira már a kiváló történész, Benkő Károly is felfigyelt. Lásd Benkő Károly: *Marosvásárhely szabad királyi város leírása 1862-ben*. S. a. r. Pál-Antal Sándor. Mentor Kiadó, Mvhely, 2001. 100. Vö. Pál-Antal: i. m. 147.
22. Guberniumi folyamodvány 36^V.
23. Benkő: i. m. 43; Farczady Elek: *A marosvásárhelyi református egyházközség élete 1556–1948*. Mvhely, 2000. 16; Oláh Anna: „*A harang nehéz járása okának megvizsgálása.*” *Bolyai Farkas tanulmánya a harangszó fizikájáról*. In: *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*. Szerk. Gazda István. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002. 431–440.
24. „*A harangok széküleaseinek a régiség miatt a kötéseik erősen kiapadtanak, az azokban levő szeggek megromladoztak, amely miatt a szék ülés merőben úgy lóg, hogy lehet félni a következő romlásoktól, továbbá az órát úgy rúzza, hogy lehetetlen annak is nem hibáznia*” – állapítja meg Nagy József óras az 1820. júl. 22-én tett helyszíni szemlét követően. Lásd Az Erdélyi Református Egyházkerület Marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltára. Marosvásárhelyi Református Egyházközség levéltára. Ügyiratok (a továbbiakban: Ügyiratok). 1063/1820.
25. Presbitériumi jegyzőkönyv 1819–1826. Az Erdélyi Református Egyházkerület Marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltára. Marosvásárhelyi Református Egyházközség levéltára. Protocollumok. I/6 88–89. (A továbbiakban: Presbitériumi jegyzőkönyv.)
26. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 56. 1820. 207^{F-V}, 222^F.
27. Medgyesfalvi László első egyházi számadása 1820. Ügyiratok 1079F/1820.
28. Presbitériumi jegyzőkönyv 131, 136. A források főként Farkas András ács hozzájárulását hangsúlyozzák.
29. Uo. 148, 151. Nagy József az óra megindítását is ígérte, valamint azt, hogy egy „*fertályt*” készít hozzá. Bodor az év végén az óra „*házának*” újrakészítését irányította (Nyugta: 1821. dec. 31. Ügyiratok 1087B/1821).
30. Tehát először a harangszék készült el, a harangok nehéz járásának emiatt ezután jelentkezett. Vö. Oláh: i. m. 439.
31. „*...a harang székülease megkésztetésére nézve véghezvitt felvigyázatjárt.*” Nyugták: 1821. máj. 28. – 1821. júl. 9. – 1821. nov. 11. – 1821. dec. 19. Református levéltár 1087A/1821.
32. Sombori István egyházi számadása 1821. Uo. 1087B/1821. A lépcső alsó részét 1822-ben is folytatták. Presbitériumi jegyzőkönyv 186.
33. Sófalvi József maroszséki geometrával közösen javasolták azt, hogy bár a falak és a fedél megbírnák a cseppet, érdemesebb újrászindelyeztetni, oly módon, hogy először jó lenne „*béfesteni, azután fővénnyel behinteni és esmét olajos festékekkel béfesteni, mivel aszerint sokáig eltartana*”; augusztusban úgy döntenek, hogy csak „*fimáttzal*” festik; a munkálatokra végül összel került sor. Uo. 176–177, 186, 190.
34. Uo. 176–177.
35. Uo. 186.
36. Uo. 177, 182. A Brandecker Simontól a festéshez vett terpentintolajat is neki adták át. (Sombori István egyházi számadása 1822. Ügyiratok 1111D/1822.) Nincs adat arról, hogy Bodor végül az óraszerkezetet is javította volna. Mindenesetre Nagy József óras 1823 márciusától rendszeresen igazgatta éves díj fejében. (Presbitériumi jegyzőkönyv 205, 207, 212.) Az óra „*igaz jártatásáért*” év végén 15 rajnai forintot kapott (Nyugta: 1823. dec. 31. Ügyiratok 1138D/1823), felügyeletével Kassai Márton lakatos készített alkatrészeket (Nyugta: 1823. aug. 18. Uo. 1138D/1823.)

37. Október elején sürgették, hogy az esők beállta előtt helyezze a gombot vissza, erre a toronygombirat szerint október 15-én sor is került. Presbitériumi jegyzőkönyv 187, 189, 194.
38. „A közelébb eltölt augusztus hónapnak 10-ik napján vétetett volt le igazítás végett és tizen-egy lyukai földosztattanak bé rézzel, minthogy maga a gomb is egészen veress réz. Azután bé gyantároztatott fejjér színre, a mely ismét arany levelekkel Bodor Péter által megborítottatott. A levételkor és feltételkor jó mester volt Bodor Péter, természeti hajlandósággal magát sok szép mesterségekre tökéletesített Mechanicus [kihúzza: Hydraulicus], ki a két szökőkutakat fényes és mesterséges állapotban helyhezette, és musikus, aki a piatz közepén lévő kút felett álló vízi musikát készítette; az ő directióját követő elsőbb ácsmester Farkas András...” (Értse a maradék! Székely Márton lelkész toronygombirata 1822. Ügyiratok 1110/1822.) A lyukakat Rosenbaum Ferenc rézműves földözta 12 rajnai forintért. (Nyugta: 1822. aug. 26. Uo. 1111D/1822.) Végül „a torony mellett készített munkák körül tett sok fáradozásai jutalmában” Bodor is kapott 30 rajnai forintot. (Nyugta: 1822. okt. 1. Uo. 1111C/1822. 45.)
39. Guberniumi folyamodvány, passim.
40. Pál-Antal: i. m. 150–152.
41. Bodor kálváriájának bőséges forrásanyaga a marosvásárhelyi, budapesti és kolozsvári levéltárakban körültekintő értelmezésre vár. Ez csakis a teljes körű feldolgozást követően valósulhat meg.
42. Benkő: i. m. 43.
43. „az alperes egy terkérő korhel, maga mesterségét nem folytató irresidentiatus, és securitas nélkült való személy legyen, sőt ad utrum ^{5um} kijön az is, hogy rossz characterű, csalárd ember.” Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Osztálya. Marosvásárhely város levéltára. Acta iudicialia (a továbbiakban: AI). 400/1815.
44. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 55. 1820. 363^F.
45. „...ekkor pedig [1819-ben, pünkösöd után 5-6 héttel – OJ] Mikesről a m(é)l(tós)ágos L(iber) B(ar)o Jósika János úr eő ex[cellenci]ája munkájából jöven hazafelé, s utamban esvén Torda, elhozta magammal, de nem használhattam, mivel tüstént mentem Görgeybe a B(ar)o Bornemiszsza Leopold úr eő n(agy)ága munkájába, s abba fogtam, s más munkákba is, u.m. m(é)l(tós)ágos Czobel Lajos úrba is, s magannak is sok dolgom, építéssel bajaim lévén, tellyességgel azon machinát nem használtam, nem lévén különben is szükségem, mivel azon méltóságoktól, kik(ne)k dolgoztam, elegendő jutalmat kaptam.” A pénzhamisítási per vallatási jegyzőkönyve. AP 298/1820 57. (A továbbiakban Investigatio.)
46. B. Nagy: Stílusok 117.
47. Benkő: i. m. 42.
48. Ezeket már Benkő Károly is hangsúlyozza Bodor kapcsán. (Benkő: i. m. 43.) Kerlési tartózkodását vásárhelyi források is igazolják: 1815-ben ott keresteti Doboka vármegyével egy adósságerper miatt a vásárhelyi magisztrátus, de mint kiderül, októberre már átköltözött a Kolozs vármegyei Berkenyesre. (AP 168/1815; vö. Pál-Antal: i. m. 134.) Itteni kertí munkáit Bíró is méltatja. (Bíró József: *Erdélyi kastélyok*. Új Idők Kiadó, Bp., 1943. 113.) Talán nem érdektelen, hogy a kastélyban falfestmények is voltak „nem a legrosszabbul festve”. (Kővári László: *Erdély földje ritkaságai*. Kvár, 1853. 244.) A kerlési létesítményekről Bethlen Lajos önéletírása első kézből tájékoztat (*Bethlen Lajos önéletírása*. S.a.r. Szádeczky Lajos. Kvár, 1908. Passim, 113–117.)
49. Baráti viszonyukra utal, hogy az idős mester 1845-ben üdvözlőverset írt a 63 éves „kertész gróf” születésnapjára. (Uo. 119.) Szócs levelezésükről is tud. (Szócs: i. m. 72.) Kerlésen 1819-ben is megfordult. (B. Nagy: Stílusok 118.)
50. Investigatio 20–21; vö. a 48. jegyzettel.
51. Tehát nem Batizon! Vö. Pál-Antal: i. m. 134.
52. Kelemen Lajos itt találkozott vele egy forrásban mint a kastély külső épületében lakó „udvari mechanikussal”. Kelemen Lajos: *A magyarfenesi Jósika-kastély*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. S. a. r. B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1982. 231.
53. Bodor vallomásának több változata is fennmaradt, melyeknek adatgazdagsága eltér. Tanulmányunkban a teljes vallatási anyagot tartalmazó, végleges – összemásolt és lefűzött – jegyzőkönyv adatait vetettük össze a B. Nagy Margit által közölt változattal. Investigatio 52–53, 249; vö. B. Nagy: Stílusok 117.
54. Investigatio 57; vö. B. Nagy: Stílusok 118.
55. Pál Sámuelné Nemes Erzsébet vallja, hogy Bodor a férjével vásároltatott velinpapírra a Bornemiszanak készítenő „*Vasser-Spiegel*”-t – bizonyára *Wasserspiel* – szerette volna lerajzolni. Lásd Investigatio 104.
56. Uo. 39–40.
57. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 56. 1820. 45^F; Licitationis instrumentum Bodor javairól. 1820. márc. 24. Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya. Marosvásárhely város levéltára. Nr. 12. 1–5. (A továbbiakban: Licitationis instrumentum 1820); Bodor Péter felkelhető javainak összeírása. 1835. febr. 27. Uo. (a továbbiakban: Leltár 1835). 26^V.
58. Kelemen Lajos: *A fiatfalvi kastély és régi gazdája*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. S. a. r. B. Nagy Margit. Kriterion, Buk., 1982. 226. Az adatot Bíró József is átveszi, és a falképeket az 1820-as évek végére datálja. Bíró: i. m. 95.
59. Lévai: i. m. 813; Pál-Antal: i. m. 149–150. Ekkortájt fogoly itt a festőként szintén aktív Pietro Rivetti is.
60. Bíró: i. m. 113–114. Bíró Bodor koronkai kertészkedéséről is tud, talán Benkőtől, bár a koronkai levéltárát is jól ismerte. Vö. Benkő: i. m. 42.
61. Licitationis instrumentum 1820. 5^F; vö. Orbán: *Hasznosság* 299., 87. lábjegyzet.
62. A kert létrehozására: Investigatio 142–143. A kertí építményekre többek között: Hajnal József és Virág Dániel szenátorok jelentése a magisztrátushoz. 1824. okt. (Másolat 1836-ból). AP 298/1820, 35–37.
63. Szerződés Bodor Péter és Petelei Márton fogadás között. Marosvásárhely, 1821. máj. 30. AP 520B/1821.
64. Uo.
65. Investigatio 131, 223–226.
66. Uo. 27.
67. Uo. 13–14.
68. Licitationis Instrumentum 1820. Passim.

69. Investigatio 43, 236.
70. „Mechanikus Bodor Péternek üveg és ráma nélkül való képe, 4 Rft.” Leltár 1835. 26^f.
71. Licitationis Instrumentum 1820. 1^f.
72. Szerződés Bodor Péter és Petelei Márton fogadás között. Marosvásárhely, 1821. május 30. AP 520B/1821; vö. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 58. 1822, passim. 1824 augusztusában a Bodor-kertben garázdálkodó, a körhinta üléseit feltépő legényekről hallunk: AI 396/1824.
73. Benkő: i. m. 43.
74. A közismert madártávlati képet 1824–1825-ben rajzolta Mikolai, majd 1827-ben metszette rézbe Nagy Sámuel.
75. Hajnal József és Soós György szenátorok jelentése a magisztrátushoz. [1830-as évek]. A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya. Marosvásárhely város levéltára (nr. 197). Nr. 12, 31^v.
76. A két utcánév ma is létezik, de nem ugyanazokat az utcákat jelöli. A régi Csillag köz C alakban a Rózsa (ma Eminescu) utcából indult és oda is tért vissza a mai Beszterce–Csillag–Rózsa–Brâila utcák bizonyos szakaszain.
77. Jelenleg Eminescu utca 29. szám. Az iskola építése előtt a telek állítólag a város tulajdonában volt. Lásd Ioan Eugen Man: *Târgu Mureș, istorie urbană din anul 1850 până la primul război mondial*. II. Editura Nico, Târgu-Mureș, 2009. 370.
78. A városba érkezések birtokában lévő 5300 rajnai forint eredetét firtató kérdésekre válaszolja 1819-ben: „...kaptam pedig elsöben orgona csinálásért, azután vízi mesterségemért, mechanikai, musikai és földmérési mesterségeimből.” Investigatio 14.
79. Benkő: i. m. 42.
80. „Állítólag a Zeyk család pártfogása révén Bécsben a Polytechnikumot látogatta, ahol a géptanban képezette magát” – veti fel, sajnos forrásmegjelölés nélkül. Fodor: i. m. 3.
81. Lévai: i. m. 811; *Művészeti lexikon*. I. Szerk. Zádor Anna – Genthon István. Harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. S.v. *Bodor Péter*.
82. Szócs: i. m. 69; Pál-Antal: i. m. 132.
83. Investigatio 20–21.
84. „Tanulását Léczfalván kezdte meg a falusi iskolában, honnan a m.-vásárhelyi reformált tanodába ment, a három első osztályon keresztül folytatta is, midőn ugyan M.-Vásárhelyen asztalos inassá lett, s már ekkor vasárnapi szünőráit egy fali óra készítésére fordította, mit mestere megnévezvén és kedvelvén, keveset rajzolni is taníttatta.” Benkő: i. m. 42.
85. „Néhai Böszörményi Ádámmal [a bankóprést Bodornak ajándékozó puskaműves – O.] pedig még gyermek koromba esmérkedtem meg, mikor asztaloslegény voltam, úgy pedig, hogy Böszörményi Ádámnak szüksége lévén puszka agyakat vagdaltatni, én nem messze lakván tőle engem által hívott és énvelem fűrészeltetett, s akkor megismert emberséges embernek lenni, s azoltától fogva az esmérrettségünk megvolt, mikor jelen voltam itt a városon, de különös barátságba sohasem voltam [vele].” Investigatio 44–45.
86. Licitationis instrumentum 1820. 1–5.
87. Leltár 1835. 25–27.
88. „Egy nagy Nievelir Váge, stativijával, keresztyével és tokjával edgyütt, 50 Rft.” Licitationis instrumentum 1820. 2^f. Bizonyára *Nivellierwaage* [ném.: szintezőlibella].
89. „Egy zöld szekér frictions rollakkal, amelynek a tengelye a kerékekkel edgyütt forog, 300 Rft.” Licitationis instrumentum 1820. 1^f. A vállalási jegyzőkönyvből kiderül, hogy a „híres” szekérhez Pál Sámuel óras is készített alkatrészeket, „holmi eszközöket a szekéréhez, kocsijához, úgy egy thermometerot is vélem készített” – vallja (Investigatio 17.), ám ebből nem egyértelmű, hogy az ingóságok között egyébként külön is számba vett hőmérő kifejezetten a szekérhez készült volna (ez azért nem mindegy, mert erre is alapozva kezdtek egyesek a gőzgép második atyjaként tisztelni Bodort, lásd Lévai: i. m. 811. Vö. Szócs: i. m. 71; Pál-Antal: i. m. 137).
90. Johann Fr. Penther: *Praxis Geometriae, worinnen nicht nur alle bey dem Feld-messen...* Augsburg, ¹1732.
91. Maróthi György: *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége...* Debrecen, ¹1743.
92. Pethe Ferencz: *Mathesis*. Béts, 1812.
93. Andreas Puteus: *Perspectiva pictorum et architectorum...* I. Romae, ¹1693, II. Romae, ¹1700.
94. Orbán: Hasznosság 298–300.
95. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 56, 1820. 40^f. Fogvatartói is vigyáztak arra – épp a kút körüli munkái miatt – hogy ingóságait „a festés- és méréshez megkívántató javain, ugyan ezekhez tartozó könyvein kívül” licitálják el. Uo. 45^f.
96. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 58, 1822. 79^v.
97. „Csokonai munkái 2 dar(abban)”. A Márton-féle kétkötetes kiadás lehet: *Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb poétai munkái*. I–II. Kiadja Márton József. Béts, 1816.
98. „Erköltsi Phylosophia, 2 dar(abban)” In: Köteles Sámuel: *Az erköltsi filosofjának eleji*, I–II. Mvhely, 1817.
99. [Bolyai Farkas]: *Öt szomorú játék*. Szeben, 1817; *A párisi per*. Mvhely, 1818; *Pope próbatétele az emberről*. Mvhely, 1819.
100. Kolozsváron megjelenő szépirodalmi sorozat az 1810-es években.
101. „Gazdaságbéli utasítások” In: Csondor János: *Gazdaságbéli számadó és számvevő tisztii utasítások...* Keszthely, 1819; „Pethe Ferentz Gazdaság, 2 dar(abban)” illetve „Pethe Ferentz Házi majorság, lötenyésztetés, szarvasmarha és juh baromvoros könyv” In: Pethe Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság...* I. Sopron, 1805; II. Pozsony, 1808–1813; III. Bécs, 1814. (A munka első két kötetéről, illetve a harmadik kötet különféle „szakaszairól” van szó.); „Kalló Péter Méh tartás”. In: Kaló Péter: *A méhartásnak külömbféle tartományokra, környékekre, és esztendőkre alkalmaztatott igen könnyű, hasznos, és gyönyörűsége módgya*. Eger, 1816.
102. „A Föld matematika leírása”. In: Katona Mihály: *A Föld mathematica leírása a világ alkotmányával együtt*. Révkomárom, 1814; „Utazások tárháza”. In: Kis János: *Nevezetes utazások tárháza*. Pest, 1816–1819. I–VIII; „Közönséges Geographia, 2 dar(abban)” in: talán Ferenczy János: *Közönséges Geographia, melylyben a*

- Földnek matematikai, természeti és leg inkább politikai állapotja a leg újabb változások után előadatik.* Pest, 1809; „*Allgemeine Weltkunde*” in: talán Johann Georg August Galletti: *Allegemeine Weltkunde, oder Geographisch-statistisch-historische Übersichtsbblätter...* Lepizig-Pest, 1810; „*Hübner Lexiconja 5 dar(abban)*”. In: Hübner János: *Mostani, és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat [...] esmérítő Lexikon...* I–V. Pest, 1816–1817.
103. „*Márton német–magyar–deák és magyar–német–deák lexiconja, 2 dar[abba]*” In: Márton József: *Három nyelvből készült oskolai lexicon, vagyis szókönyv...* I–II. Bécs, 1816; „*Marton németh Grammatica*”. In: Márton József: *Német grammatika...* (Kassa, 1799) című műve 19 kiadásának valamelyike.
104. Kővári László: *Székelyhonról.* Kvár, 1842. 37. A kötet Marosvásárhelyről szóló III. fejezetét részben vagy egészben több ízben újraközölték: Kővári László: *Tájképek utazási rajzokban.* S. a. r. Bálint József. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1984. 97–99; Gazda: i. m. 63–64.
105. Oláh Anna egy Bolyai által Bodor Péterhez írt levélről tud, ám itt nyilvánvaló elírásról van szó: a szóban forgó levelet nem az ezermesterhez, hanem Bodor Pálhoz címezte a matematikus 1816. nov. 3-án. (Oláh Anna: „...oltóskolák, plántálás sok évet elvevő szenvedelembé vittek...” *A gazdálkodó Bolyai Farkas.* In: Gazda: i. m. 486. Vö. *Bolyai levelek.* S.a.r. Benkő Samu. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1975. 86–89.) Lásd még Oláh Anna: „*A harang nehéz járása okának megvizsgálása.*” *Bolyai Farkas tanulmánya a harangszó fizikájáról.* In: Gazda: i. m. 431–440.
106. B. Nagy: *Stílusok* 118; *Investigatio* 9, 225.
107. Gazda: i. m. passim.
108. Lévai: i.m. 811; Szócs: i. m. 69; Pál-Antal: i. m. 132.
109. Orbán János: *A marosvásárhelyi barokk mesterkör kutatásának újabb eredményei.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtarából 3–5. 2008–2010. 205.
110. *Calendarium novum, et vetus ad annum vulgarem MDCCCXXX...* Claudiopoli, 1830.
111. „*Egy musicalis Secreter bronzírozva Mahuni fából a külső része, a lenyíló ajtónak pedig a belső része ebanum fából, 8 külömb-külobm féle Valtzerekkel. Egy asztali óra. Két antik fő*” – a három tétel ára együtt 700 rajnai forint, bizonyára összetartoztak tehát, ami gyakori hasonló korabeli bútorok esetében; „*Egy új laufwerk melynek nincs musikája, 20 Rft; Egy musicale Instrumentum 5 cilinderrel, laufverekkel edgyütt, elbontva ugyan, hanem különben egészbe, hiba nélkül 50 Rft.*” Utóbbi kettőt megvásárolta Simény Elek. Lásd *Licitationis instumentum* 1820. 1^V, 4^F.
112. Mint láttuk, Koronkán Toldalagi zenélő óráját javította, Tordán Mezei Lázár „*Musikalis Secreter*”-ét fogadta fel.
113. *Licitationis instumentum* 1820. 4^F.
114. Amennyiben a dallamhengert is ő készítette.
115. Leltár 1835. 26^F.
116. Nagy Lajos – Nemes Gyula: *Nagyvernye.* Nagyvernye, 2007. 126. A forrás szerint Koronkán is készített egyet, ez egybevág az őt 1806-ban a koronkai Toldalagi-udvarban említő adatokkal.
117. Pál-Antal: i. m. 149, Szongott városmonográfiája alapján.
118. Benkő: i. m. 43.
119. Pál-Antal: i. m. 150; *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, IV. 1648–1800. Maroscapó–Vámosgálfalva.* S. a. r. Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Sipos Dávid. Koinónia Kiadó, Kvár, 2012. 820.
120. Uo. 808; vö. Sipos Dávid: *Orgonák a Küküllői Református Egyházmegyében.* In: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, I. 1648–1800. Ádámos–Dányán.* S. a. r. Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid. Koinónia Kiadó, Kvár, 2011. 555.
121. Péterfy László: *Bodor Péter orgonája.* Kibéd, 1984. aug. 26. 5–7. Sokszorosított kézirat.
122. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása, IV.* Marosszék. Pest, 1870. 197; Pál-Antal: i. m. 153.
123. Református levéltár 2020b/1847, passim.
124. Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* EME, Kvár, 1997. 103. jegyzet.
125. „...ezen mester mű elkészítésében a léleknek annyi foglalatossága van, mint a mesterségnek, és a művészségnek itt oly mezeje nyílt fel, hol is a lélek munkálkodásának létét szoros meghatározott időre szorítani nem lehet”, ettől függetlenül a perfelvétel 1834-ben megtörtént. A Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Osztálya. A széki Teleki család levéltára. Varia. Nr. 245.
126. Benkő: i. m. 42; Szócs: i. m. 70.
127. Lásd a 43. jegyzetet.
128. „*Termetére nézve magas, szőke piros, ép és illedelmes alkatu, jellemére csendes, jó szívű, tanuságos beszédű, jól ismertem én is...*” Benkő: i. m. 43.

LADÓ ÁGOTA

ALPÁR IGNÁC CSÍKSZEREDÁBAN

Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának tervezéséről

A csíkszeredai gimnázium épületegyüttesének homlokzata, különösképpen pedig a főhomlokzat központi részének három, két szintet átfogó, íves keretelésű, díszes ablaknyílással áttört kialakítása nem állítható egykönnyen párhuzamba Albert Ignácnak az ezekben az években készült más munkáival.

A kiegyezést követően, Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztersége alatt az 1868-as népoktatási törvénnyel bevezetett általános tankötelezettség, a közigazgatásban a képzettebb személyzet szükségessége, valamint a modernizálódó egészség-, illetve oktatásügyi igények és követelmények különböző típusú iskolaépítkezések és -bővítések, korszerűsítések sorát nyitották meg. A 20. század elején az Erdélyi Római Katolikus Státus is több új gimnáziumot építtetett, például Kézdivásárhelyen, Székelyudvarhelyen – és Csíkszeredában. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy ezen épületek közül mind méretét, mind pedig megjelenését tekintve éppen a csíkszeredai a legjelentősebb, legimpozánsabb alkotás. Vitathatatlan jelentősége ellenére a csíkszeredai gimnáziumépület mindedig nem képezte művészettörténeti kutatás tárgyát, mi több, tervezésének kulcsfontosságú kérdéseit is bizonytalanság övezte.

A neves pesti építésznek, Alpár Ignácnak (1855–1928), akit egyebek között főleg a Budapesten, a Városligetben álló Vajdahunyad várának tervezése miatt tartunk számon, meglehetősen gazdag életművében kolozsvári tevékenysége is közismert. 1896–1897 között az ő tervei alapján épült például Kolozs vármegye egykori székháza, emellett azonban a Szentegyház/Iuliu Maniu utca Főtér felőli sarkain 1898–1900 között épült Státus-házak, valamint az egykori Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem 1900 tavaszától

Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumával kapcsolatos kutatást, valamint jelen forrásközlés létrejöttét a Babeş-Bolyai Tudományegyetem kutatási ösztöndíja segítette.

épített központi épülettömbjének tervezése szintén az ő nevéhez fűződik. Világos tehát, hogy Alpár Ignác ezekhez az évekhez köthető tervezői tevékenysége egyrészt az Erdélyi Római Katolikus Státus megbízásából, másrészt mindenképpen annak tudomásával folyt, mindeddig tisztázatlan volt azonban a neves építész közreműködése a csíkszeredai gimnázium épületegyüttesének tervezésében – annak ellenére, hogy a vonatkozó szakirodalom évtizedek óta következetesen és határozottan az ő alkotásaként tartja számon.¹ Az itt közölt forrással² e bizonytalanságot kívánjuk eloszlatni, valamint némileg pontosítani Alpár Ignác szerepét a csíkszeredai épületegyüttes tervezésében.

Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának – a mai Márton Áron Gimnáziumnak, valamint a Segítő Mária Római Katolikus Teológiai Líceumnak – az építése 1909-ben kezdődött, teljes átadására pedig 1913-ban került sor. Az intézmény elődje – melyet a Csíksomlyón meglepedett ferences szerzetesek alapítottak – a 17. század második felében kezdte meg működését. Az iskola viszonytagságos története, valamint később, az 1848-as forradalom és szabadságharc okozta nehézségek ellenére a 19. század második felében is egyre nőtt a környékbeli ifjúság érdeklődése az itt zajló oktatás és nevelés iránt, sőt a század végén egy újabb intézmény, a tanítóképző intézet is a csíksomlyói iskola falai között folytatta működését. Mivel azonban az internátus kérdését csak részlegesen sikerült megoldani, a csíksomlyói épület pedig idővel egyre szűkebbnek bizonyult, a 19. század utolsó évtizedében felmerült az intézmények Csíkszeredába költöztetésének, valamint ott egy új, tágas épület emelésének gondolata. Az áthelyezés eszméjét elsőként Kuncz Elek tankerületi királyi főigazgató vetette fel, javaslatát pedig azzal indokolta, hogy a régi épület tantermei kicsik, sötétek és levegőtlenek, egyes szertárai korszerűtlenek, mások egyáltalán nincsenek, továbbá megfelelő tornateremmel sem rendelkeznek. A tanárok és diákok szellemi fejlődésének szempontjából is több érv szólt a Csíkszeredába való költöztetés mellett, lévén, hogy *„a tanároknak az alig néhány száz lakóval bíró két kis község közt fekvő, s minden szellemi életet nélkülöző Csíksomlyón sem a művelt társadalmi elemekkel való érintkezésre, sem önképzésre alkalmuk nincs”*.³ Bár az eszmének ellenzői is akadtak, akik elsősorban a csíksomlyói természeti környezet jótékony hatásaira hivatkoztak, a felmerült problémákra mégis az áthelyezés mutatkozott a legmegfelelőbb megoldásnak, és indokoltnak tűnt a nagy hírű iskolának immár Csík vármegye új székhelyén, Csíkszeredában való működtetése.

A gimnázium ügyeiben egyaránt érdekelt felek, az állam, a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a vármegye, a város, az Erdélyi Római Katolikus Státus, valamint az intézmények igazgatótanácsa azonban mégis nehezen tudott egyezsége jutni az áthelyezés és építkezés körülményeit és anyagi feltételeit illetően, ezért a probléma megoldása 1895-től többször elakadt, majd újra és újra felmerült.

1900 táján, amikor a gimnázium ügye ismét fellendülni látszott, az igazgatótanács felkérte Alpár Ignácot, hogy a tervvázlatot és a költségvetést készítse el. 1900-ban és 1901-ben még folytak a tárgyalások és az áthelyezés előkészítő munkálatai, 1902-ben azonban a tervezés válságos helyzetbe jutott, és úgy tűnt, a probléma végleg megoldatlan marad.⁴ Csak jóval később, 1905. április 26–27-én született meg az első megegyezés, mely szerint a város a Barancs-dűlőben, a Szék útja és a Rákóczi út sarkán levő, Nagymart nevű területet gimnáziumépítés céljából örök időkre átengedte az Erdélyi Római Katolikus Státusnak, továbbá a felek kötelezték magukat egy-egy épületrész építtetésére és felszerelésére. Ezen megegyezés előzménye Pál Gábor gimnáziumi igazgató 1904 augusztusában előterjesztett indítványa volt, melyben az építendő iskola terveinek és részletes költségvetésének előkészítését az Erdélyi Római Katolikus Státusra bízta, mely ezeket az akkoriban legfoglalkoztatottabb építé-

szével, Pápai Sándorral készítette el⁵ – ezt támasztják alá azok az 1908-ból származó részletes tervrajzok, melyeken már ez utóbbi kézjegye látható.

Azt azonban, hogy Alpár Ignác valóban részt vett a csíkszeredai építkezés előkészítésében, az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatótanácsának 1901. június 14-én kelt, gr. Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspökhöz intézett levele – itt közölt forrásunk – igazolja. A kezdeti elképzelés – mely a szükséges helyiségek beosztására és méreteire való tekintettel vélhetően még a gimnázium igazgatóságától származott – az volt, hogy a gimnázium, a szeminárium és az internátus pavilonrendszerben épüljön.⁶ A Státus igazgatótanácsának az erdélyi püspökhöz intézett leveléből kiderül azonban, hogy Alpár Ignác a helyszínen arról győződött meg, hogy ezen elképzelés megvalósítása lehetetlen, így ő a három épületrész párhuzamosan összekapcsolt elrendezését javasolta.

A levél szövege a továbbiakban többek között arról tájékoztat, hogy az építész mindhárom épületrésznek külön bejáratot tervezett. Az ebédlőt és a szolgálakásokat az alagsori, illetve az alacsony földszinti helyiségekbe, a kápolnát a főgimnázium épületének második emeletére helyezte el. A tornatermet 25 méter hosszúságúra tervezte, megfelelő karzattal látta el, hogy az díszteremként is használható legyen. Mind a szeminárium, mind pedig az internátus épületébe egy-egy olyan helyiséget javasolt, mely egyfelől imaterem, másfelől zene- és „*társalkodóterem*” céljaira egyaránt megfelel. Mivel az Alpár Ignác által így tervezett építkezés és épületegyüttes összköltségvetése 656 098 korona 52 fillér lett volna – tehát olyan összeg, mely messze túlnőtt minden addigi hozzájáruláson és adományon –, az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatótanácsa utasította a tanári testületet, hogy „*a terv egyszerűsítése s a költségek apasztása szempontjából mindazon helyiségeket, amelyek nem okvetlenül szükségesek, törölje, illetve jelölje meg.*”

Alpár Ignác 1901-es tervvázlatainak leírását, valamint az 1908-ban keletkezett tervanyagot összehasonlítva láthatjuk, hogy az eredeti elképzelés szerinti pavilonrendszer helyett az épületegyüttesnek a neves budapesti építész által javasolt szerkezete köszön vissza a Pápai Sándor által kidolgozott alaprajzokon. Igaz, hogy az Alpár Ignác által ajánlott távolságnál néhány méterrel közelebb, de a szeminárium és az internátus épülete párhuzamosan a főgimnáziuméval, azzal szoros kapcsolatban van. Az 1901-es tervvázlatokhoz igazodva továbbá mindenik épületrésznek megvan a maga külön bejárata is. A helyiségek 1901-es elrendezése szerint az alagsorba, valamint a földszintre tervezett ebédlő és szolgálólakások az 1908-as alaprajzokon mind a földszintre kerültek.

Alpár Ignác a kápolnát a főgimnázium épületének második emeletére tervezte, ezt pedig gyakorlati megfontolásból, helynyerési és szerkezeti szempontokkal támasztotta alá. Az 1908-as homlokzati, metszet-, valamint alaprajzok azonban arra engednek következtetni, hogy az eltelt hosszú évek alatt a gimnázium építésében érdekelt felek egyetérthettek abban, hogy a korábbi praktikus indokoknál fontosabb a reprezentáció és a csíksomlyói hagyományok méltó tisztelete és követése, így a nagyszerűen díszített kápolna minden szempontból kiemelt helyre, a főgimnázium első emeletére került, ezen elhelyezése pedig a főhomlokzat kialakítását is befolyásolhatta. Alpár Ignácot a gyakorlatiasság vezethette abban is, hogy a gimnázium tornatermének méretét és karzatát úgy tervezze, hogy az egyúttal díszteremként is használható legyen. Bár az első emeleti karzat kialakítása 1908-ra is megmaradt, a tornaterem javasolt mérete nem, és az ekkorra már megérett reprezentációs igénynek megfelelően a dísztermi funkció is az első emeleti kápolnába került át. Az 1901-ben mind a szeminárium, mind pedig az internátus épületébe tervezett egy-egy imaterem, mely ugyanakkor zene- és társalgóteremként is szolgálhat, az 1908-as alaprajzokon megváltozott funkcióval, munka- és zeneteremként jelenik meg, ez pedig va-

A csíkszeredai gimnázium épületegyüttesének főhomlokzata

lamelyest szintén alátámaszthatja azt a feltételezést, mely szerint a 20. század elejére a csíksomlyói hagyományokhoz való ragaszkodás mellett a világi tevékenységek, a világiasabb oktatás-nevelés került előtérbe a gimnáziumban és az azzal kapcsolatban működő intézményekben.

Feltételezhetjük, hogy az iskolaépítésben gyakorlott és elismert Alpár Ignác munkásságára jellemző típusmegoldásainak némelyikét alkalmazta az Erdélyi Római Katolikus Státus új, csíkszeredai főgimnáziumának tervezésében. Ezt látszik alátámasztani többek között a szintén Alpár Ignác tervei alapján, valamivel később, 1910-ben emelt budapesti Báró Eötvös József Collegium (Ménesi út 11–13.) épületének beosztása is, melyben a tornaterem egyúttal aula.⁷ Valószínű, hogy mindezek alapján Pápai Sándornak, a Státus építészeinek hozzájárulása és érdeme abban áll, hogy a budapesti építész által 1901-ben készített tervvázlatokat, a bevált, megalkotott javaslatokat és megoldásokat a kimondottan helyi igényekhez igazította – ezt pedig leginkább éppen az első emeleten elhelyezett kápolna és díszterem kialakítása támasztja alá. Ilyen értelemben az is feltételezhető, hogy e helyiségnek a dekorációs programját is – a helyi igények és elképzelések figyelembevételével – Pápai Sándor dolgozta ki.

A csíkszeredai gimnázium épületegyüttesének homlokzata, különösképpen pedig a főhomlokzat központi részének három, két szintet átfogó, íves keretelésű, díszes ablaknyílással áttört kialakítása sem az Erdélyi Római Katolikus Státus által a korban építettett más gimnáziumokkal, sem pedig Alpár Ignácnak az ezekben az években készült más munkáival nem állítható egykönnyen párhuzamba. Utóbbi esetben az a tény szolgálhat magyarázatként, hogy a budapesti építész és irodája számos tanintézetet tervezett – polgáriakat és katonaiakat egyaránt, különböző, egyházi és világi megbízók felkérésére az ország legkülönbözőbb pontjain, ennek megfelelően pedig érthető a változatosság, a stílus- és díszítőelemek változtatása, szinte véletlenszerű felbukkanása az egyes épületeken. Ebbe a gondolatmenetbe illeszkedik a csíkszeredai főgimnázium, valamint a budapesti báró Eötvös József Collegium neoromán főbejáratának párhuzamba állítása is. Ha azonban arra gondolunk, hogy a ká-

polna és díszterem utólag, a helyi elképzelések értelmében kerülhetett mégis az első emeletre, és hogy ezen áthelyezés hatással lehetett a főhomlokzat kialakítására, valamint ha figyelembe vesszük azt is, hogy egyes homlokzati elemek hasonlóságot mutatnak a Pápai Sándor által készített kolozsvári lakóházterveken⁸ látható megoldásokkal, egy árnyaltabb következtetésre juthatunk.

Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának hosszú évekig elhúzódó tervezése bonyolult kérdéskör elé állította a kutatást. A szakirodalom érintőleges említései és egyértelműnek tekintett párhuzamai után az újabb források tükrében úgy tűnik, a csíkszeredai gimnázium épületegyüttesének szerkezeti megoldásai – például a tornaterem kialakítása és a tantermek utcafront felőli elhelyezése – többnyire Alpár Ignácnak köszönhetőek, mindezeket azonban Pápai Sándor, a Státus építész alakította a helyi igényekhez és elképzelésekhez, mégpedig olyan módon, hogy ez az épület teljes megjelenését befolyásolhatta.

A csíkszeredai gimnázium épületegyüttesének bonyolult tervezési folyamata ugyanakkor tanulsággal szolgálhat az Erdélyi Római Katolikus Státus további iskolaépületeinek kutatását illetően is. Bár egyelőre részleges adatokkal rendelkezünk ugyan, mégis okkal feltételezhetjük, hogy például a kézdivásárhely-kantai,⁹ illetve a marosvásárhelyi¹⁰ egykori katolikus gimnázium tervezése is hasonló fordulatokban bővelkedett.

Forrás

Az erdélyi római katolikus státus igazgatótanácsától¹¹

Sz. 984/1901

Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úr!

*Alpár Ignác építész a csíksomlyói főgymnasium, finövelde és internatus tervvázlatát elkészítvén, a helyszínen arról győződött meg, hogy teljes lehetetlenség a seminariu-
mot és internatus mint a főgymnasiumnak befelé nyúló szárnyait létesíteni, mi nagy földmunkával járna egyrészt, de meg nem is volna helyes, mivel mindig a hegy rétegeivel párhuzamosan kell állítani az épületeket. Azért ő a szeminariumot és internatus párhuzamosan a főgymnasium épületével, de attól 22 méterrel hátrább helyezte el, miáltal kedvező silhouettet nyert, s amellet a két intézet szoros kapcsolatban van a főgymnasium épületével. Az illetén elrendezés folytán az ebédlő és szolgálakások a souter-
rain, illetve az alacsony földszinti helyiségekben czélszerűen voltak elhelyezhetők.*

Minden egyes intézetnek megvan a maga külön bejárója is. A főgymnasium épületben a kápolnát a II-ik emeletre tervezte részben helynyerés, részben szerkezeti szempontból. A tornatermet a rendes méretektől eltérőleg 25 méter hosszúra tervezte, megfelelő karzattal, hogy a tornaterem mint egyúttal díszterem, rendeltetésének jobban megfeleljen.

A szeminarium épületében imatermet létesített, amely egyúttal zene- és társalkodó terem czéljaira is szolgálna. Ugyanígy az internatusban tervezett zene- és társalkodó terem, megfelelő méreteinél fogva egyúttal imaterem is lehet.

A főgymnasium, internatus és szeminarium együttes beépített köbtartalma 59.645,32 köbméter, egy köbmétert 11 koronával számítva az építési összköltség 656.098 korona 52 fillért tenne ki.

A vonatkozó vázlatterveket azon felkéréssel van szerencsénk Méltóságodhoz, kapcsolatosan 2025~900 sz. alatt kelt átiratunkkal, (...) alatt tiszteletteljesen áttenni, hogy méltóztassék azokat az igazgatónak azon utasítással kiadni, hogy a tanári testülettel vegye azonnal mindenre kiterjedő tüzetes vizsgálat alá, és jegyzőkönyvileg

mondjon véleményt arra nézve, hogy van-e a terv-vázlaton gondoskodva mindazon helyiségekről, amikre az intézetnek szüksége van? megfelelő-e minden helyiségnek a mérete? nincs-e fölösleges helyiség? célszerű-e minden helyiségnek elhelyezése?

Mivel az így tervezett építkezés 656.098 korona 52 fillérbe, tehát olyan összegbe kerülne, amelyre fedezetet találni legalább ma még lehetetlen: a tanári testületet utasítom, hogy a terv egyszerűsítése s a költségek apasztása szempontjából mindazon helyiségeket, amelyek nem okvetetlenül szükségesek, törölje, illetve jelölje meg.

Egyúttal az igazgatóságot arra is felhívom, hogy a tervvázlatot mutassa be a csík-megyei főispán úrnak, alispán úrnak, a főjegyző úrnak, a szeredai polgármester úrnak, Pap Domokos főmérnök úrnak, egyszóval a megye és város képviselőinek, és kérje ki az ők véleményét is.

Fogadja Méltóságod kiváló tiszteletünk nyilvánítását.

Kolozsvárt, 1901. június 14-én tartott ülésből.

Zárva: 1 csomag.

Méltóságos és Főtisztelendő Gr. Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök úrnak
Gyulafehérvárt.

Gr. Kornis Victor
alelnök

Balázs András
jegyző

■ JEGYZETEK

1. Magyar Vilmos: *Alpár Ignác élete és működése*. III. rész: *Mercur szolgálatában, 1897–1918*; IV. rész: *Az ünnepeit és az üldözött Alpár, 1889–1928*. Budapesti Építőmesterek Ipartestülete, Bp., 1935. 224; Rosch Gábor: *Alpár Ignác építészete*. Enciklopédia Kiadó, Bp., 2005. 115; Hajós György – Kubinszky Mihály – Vámosy Ferenc: *Alpár Ignác élete és munkássága*. Építészeti Tájékoztatói Központ Kft., Bp., 2005. 54.

2. Gyulafehérvári Érseki- és Főkapitányi Levéltár. Püspöki iratok. 1901. 1035-ös doboz, 2407/17.

3. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter az igazgatótanácsnak írott 1895. év végi levelének részlete. Közli Szlávik Ferenc: *Tizenöt év a csíksomlyói róm. kath. főgimnázium történetéből (1895/6–1909/10)*. Az új intézetek és felavatásuk. Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Csíkszeredai Főgimnáziumának Értesítője az 1910–1911-ik iskolai évről 1911. 7–8.

4. Uo. 12–13.

5. Uo. 14–18.

6. Uo. 13.

7. *Kimutató a Bátor Eötvös József Collegium részére tervezendő épületben szükségelt helyiségekről*. Lásd a Bátor Eötvös József Collegium honlapján, a De aedificio – a Collegium megalapítására és építésére vonatkozó iratok gyűjteményében. <http://honlap.eotvos.elte.hu/galeria/album/de-aedificio/31/?pageid=1&ipp=42> (Letöltve 2014. május 7.)

8. Római Katolikus Gyűjtőlevéltár. Kolozsvár. Rendezetlen iratok.

9. *Az Erd. Róm. Kath. Státus Kézdivásárhely-kantai Róm. Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1903–904-ik tanévről*. Közzéteszi Hassák Vidor igazgató. Turóczi István Könyvnyomdája, Kézdivásárhely, 1904. 17–19; Hassák Vidor: *A kézdivásárhely-kantai róm. kath. főgimnázium rövid története (1680–1906)*. In: *Emlékkönyv. A kézdivásárhely-kantai Róm. Kath. Főgimnázium új épületének 1906. évi november 4-én történt felszentelése alkalmából*. Összeáll. Biró Lajos. Turóczi István Könyvnyomdája, Kézdivásárhely, 1906. 21–27.

10. *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus marosvásárhelyi Főgimnáziumának Értesítője az 1905–1906-ik iskolai évről*. Közzéteszi Rettegé Géza igazgató. Grün Sámuel Könyvnyomdája, Mvhely, 1906. 1–38.

11. Forrásunk közlésénél a szöveg betűhív átírására törekedtünk, így csak a legszükségesebb változtatásokra kerítettünk sort: mai helyesírás szerint jelöltük és egységesítettük a szöveg írója által következetlenül használt rövid és hosszú magánhangzókat, szintén a mai nyelvtani szabályoknak megfelelően egybeírtuk az összetartozó szavakat ott, ahol ez indokolt volt, és nem zavarta a szöveg értelmezését, valamint kitettük a központosítási jeleket, ahol ezekre szükség mutatkozott. A régies alakban megjelenő szavakat érintetlenül hagytuk még akkor is, ha ugyanazoknak a szavaknak más írásmódja is előfordul a szövegben.

VÉCSEI HUNOR

„EZ AZ ÉLET, AMELY MŰVÉSZEKNEK VAN TEREMTVE EGYEDÜL”

Vida Árpád Párizsban (1910–1911)

Néha valóban olyan
ézésünk van egyes
párizsi munkáit
szemlélve, mintha Csók,
Rippl vagy Vaszary korai
munkáinak hatását
éreznénk.

■ „Tanulmányaimról kellene valamit írni és életemről. Mondhatom, hogy életem legszebb impresszióit itten szereztem Párizsban, de úgy gondolom, hogy ezek az enyémekek csupán. Nem vagyok íróiember, ki ezeket feltalálni tudjam, mert a benyomások színek alakjában az enyémekek, és így csak ezeken keresztül beszélhetnék másoknak. [...] Ez a halvány rózsaszínű, ezüsttel áttört kis emlék – az enyém egyedül.”¹

Vida Árpád 1910–1911-re tehető párizsi tartózkodásáról és tanulmányairól máig nincsenek adataink, és néhány szűkszavú levél kivételével személyes feljegyzések sem állnak rendelkezésünkre. Jelen tanulmány főként a kortársak élménybeszámolóinak, visszaemlékezéseinek felhasználásával, valamint a művész fennmaradt vagy épp fényképen rögzített párizsi munkáin keresztül próbál meg élesebb képet adni az erdélyi művész „halvány rózsaszínű, ezüsttel áttört” Párizsáról, hogy így módon az életműnek ezt a kimagasló, több szempontból is meghatározó állomását töredékesége ellenére is elhelyezze a korszak festészetének történetében.

Vida Árpád 1884. április 4-én született Marosvásárhelyen. Apja Vida Károly csizmadiamester, városi törvényhatósági bizottsági tag, anyja Kapás Bessenyei Mária, „határozottan intelligens vonású”² asszony. Az ifjú Vida 1895-ben, a helyi polgári iskola négy osztályának elvégzése után, a Marosvásárhelyi Református Kollégium diákjaként 1903-ban tett érettségi vizsgát.

Művészeti képzésben először a kollégiumi évek alatt részesült, amikor 1902-ben beiratkozott az akkor frissen megalakuló, Gulyás Károly által

vezetett marosvásárhelyi „szabadkézi rajzi tanfolyamra”. Itt heti két órában természet utáni akvarelleket készítettek, többnyire „virágot, gyümölcsöt”³ festettek. Gulyás 1930-ban így emlékezett vissza növendékére: „Első leckéjén még mosolygott az előtte szokatlan sajátos művészi kifejezéseken, de csakhamar a vérévé vált minden, ami ide vonatkozott.”⁴ A fiatal, lelkes diákról másutt meg így írt: „Ahány féltónus vagy színerő csak kellett, azt mind bátran rakta fel tanítványom a maga helyére; csak úgy égett, nőtt keze alatt a munka.”⁵

1903-ban hosszas kérés után szülei beleegyeztek a művészeti pályán való elindulásába, viszont a budapesti Mintarajziskolában tett felvételi vizsgán nem bizonyult elegendőnek tudása. Lándor Tivadar közbenjárásával azonban megismerkedett Székely Bertalannal, és ahogy Vida leveléből értesülhetünk, végül is sikerrel járt: „a nyári vázlataim bemutatása után egy újabb felvételin művésznövendék lettem.”⁶ Így 1903-tól már a rajztanárképző elsőéves hallgatói között szerepel a neve a főiskola értesítőjében.⁷

1907-ben megszerezte a középiskolai rajztanári oklevelét. Ugyanettől az évtől kezdődően egyéves katonai önkéntességi évet töltött Bécsben, ahol ez idő alatt sem csillapodott érdeklődése a művészetek iránt. Lyka Károlynak címzett levelében a következőket írta: „a gazdag múzeumok hatása alatt még inkább megerősödött bennem a vágy a művészi pályán továbbtanulni.”⁸

1908 és 1910 között a budapesti Képzőművészeti Főiskola rajztanár-továbbképzőjének növendéke volt. Ekkoriban kezd megjelenni a neve az újságok hasábjain, a *Pesti Hírlap* egy kiállítás kapcsán így írt a fiatal művészről: „Az aquarellt egyénien kezeli. Az akadémiákon tanított s az ezen a tárlaton is fölös arányban képviselt routinefestéssel szemben, melynek az aquarell éppúgy áldozatául esett, mint az olaj pik-túra – az ő dolgainak van valami komoly, eredeti zamatjuk, mely műveit a tömegtermelésnek fölébe emeli.”⁹

1908-ban festett akvarell *Önarcképét*¹⁰ a Képzőművészeti Társulat bizottsága 1909-ben megvásárolta a Szépművészeti Múzeum számára, amiről a *Budapesti Hírlap* egykori száma is tudósított.¹¹ 1909-től folyamatosan részt vett munkáival az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat (a továbbiakban OMKT) kiállításain, de képeit több, Magyarországot képviselő nemzetközi tárlaton is kiállították: 1909-ben a Drezdai Nagy Akvarell Kiállításon két munkája is szerepelt, valamint 1909 és 1910-ben alkotásaival a velencei nemzetközi kiállításokon vett részt.

1910. április 27-én Ambrozovics Dezső titkár levélben¹² értesítette Vidát, hogy a Múcsarnok tavaszi tárlatán kiállított plakátjéért 200 koronás díjjal tüntették ki. Sikerei tovább gyűrűztek: az OMKT 1910-es téli tárlatán kiállított, Palágyi Lajos íróról készített akvarell portréjával elnyerte a 600 koronás Esterházy-féle vízfestménydíjat, majd az év végén az OMKT által javasolt 1000 koronás állami ösztöndíjban részesült.¹³ Utóbbiról tanúskodik Várdai Szilárdhoz írt 1910. december 29-én kelt levele, melynek egy részletét M. Kiss Pál közölte: „A folyó hó 21-én kelt s az ösztöndíj tárgyában hozzám intézett köszönőlevelében megnyilatkozó szíves figyelmét köszönöm. Megjegyzem azonban, hogy úgy az eddigi, mint a mostani ösztöndíjat csak szorgalmának és előhaladásának köszönheti.”¹⁴

Ez az ösztöndíj hozza el azt a pontot a művész életében, amikor elhatározza, hogy tanulmányútra utazik – Párizsba. Azt, hogy pontosan mikor érkezett Vida a francia fővárosba, nem tudhatjuk. Annyi bizonyos, hogy 1910. december 22-én kelt, Lyka Károlynak címzett levelét¹⁵ már a párizsi címéről küldi, melyben meg is jegyzi – sajnálatos módon igen szűkszavúan: „Jelenleg Párizsban vagyok, tanulmányaimat továbbfolytatandó.”¹⁶ Így igen valószínűnek tűnik, hogy a Várdai Szilárd által említett, december 21-én kelt köszönőlevél már szintén Párizsban foganhatott. Mindezek tükrében Vidának az 1000 koronás ösztöndíjat megköszönő levele felte-

hetően nem sokkal annak odaítélése után születhetett – így elutazását is 1910 decemberére keltezhetjük.

Megérkezése után nem sokkal, 1911. január 5-én Gulyás Károlynak írt szavai mély elszántságot tükröznek: „*Nagyon boldog vagyok. Oda jutottam, ahol már nem elég megállni, járni kell tudnom, és én megyek a magam útján, érzek magamban erőt az önállóságra.*”¹⁷

Párizsi tartózkodása alatt egy francia családnál szállt meg, hogy a nyelvet minél jobban elsajátíthassa. A Montparnasse északi felében található szűk kis utcának az egyik többszintes lakóházában lakott a Passage Stanislas (napjainkban Rue Jules Chaplain) 15. szám alatt. A Párizsba *gravitáló* magyar művésznemzedéknek már a század elejétől kedvelt környéke a Montparnasse, melyről Bölöni György 1906-ban így írt: „*A párizsi magyar negyed, a Montparnasse gyarapszik. Boulevard-jain magyar szó üti meg a fülünket.*”¹⁸

*Párizsi szobám*¹⁹ című, 1911-ben készült akvarellje ottani lakását örökíti meg. A halvány tónusokkal megfestett, vázlatos frissességgel ható képen csendéletszerű részletekkel jelenik meg szobájának egyik szeglete: a vetetlen ág mellett kis fekete toilette-asztal, rajta díszes asztali óra, valamint két kisebb kép, az asztal mögött pedig egy magas, aranyozott keretű tükör látható. Az ág előtt, fehér abrosszal borított alacsony kerek asztalkán kék gyertyatartóban aprócska gyertya, mellette egy félig megevett alma és egy kagyló.

Nem csak Vidát ihlette alkotásra párizsi otthona, így volt ezzel Bálint Rezső is. Bálint Rezső (1885–1945) magániskolai tanulmányait követően, nagybányai tanulmányait félbeszakítva 1909 őszén utazott először rövid időre Párizsba, majd az év végén visszatérve, egy 1911-es nagybányai megszakítással 1912 elejéig tartózkodott ott. Annak ellenére, hogy ekkor készült műveinek többsége máig ismeretlen, mégis találunk írásában erre való utalást: „*Kis hotelszobám csendéleteit festettem. A kandelón álló üvegburás régi órát, mosdóasztalt. Hetekig festettem ilyeneket.*”²⁰

Hogy mit jelenthetett Vidának a kapott 1000 korona ösztöndíj, azt egy másik párizsi magyar ösztöndíjas esetét vizsgálva világosabban láthatjuk. Márffy Ödön (1878–1959), noha tanulmányútja néhány évvel korábbra tehető (1902–1906), 1200 koronával érkezett meg Párizsba. Az ösztöndíj csupán 200 koronával maradt el az aktuális éves hivatalnoki fizetésétől, így a megközelítőleg 1200 franknak megfelelő összeg a tanulmányokra és a havi 25 frankos lakbérre is elegendő volt.²¹

Vida ösztöndíja, az év végén kapott 600 koronás Esterházy-féle vízfestmény díjjal együtt, minden bizonnyal fedezte a hasonló kiadásokat, és mint az ekkor készült, a város mondén szórakozásait megörökítő képei is bizonyítják, ott lehetett a kávézók, café-concertek, színházak multságain is.

A század eleji Párizs Montparnasse környéki kávéházainak gyakori jelensége volt, hogy a környék magániskoláit (Julian, Colarossi, Grande-Chaumière) látogató művésznövendékek a frissen szerzett tapasztalataikat ezeken a helyeken vitatták meg, vagy épp ott alkottak, mint ahogy azt az 1911-ben először Párizsba látogató Herman Lipót is tette művészbárátja, Jules Pascin társaságában.²² Adolphe Brasler, Párizsban élő kritikus eme kávéházakat a művészeti életre gyakorolt hatásuk miatt egyenesen „*doktrínák és penzumok nélküli egyetemlátogatásnak*” tekintette.²³

Vida Árpád, az *Ellenőr* című marosvásárhelyi napilap szerkesztőségébe írt, 1911. április 9-én kelt levelében épp az egyik ilyen művészkávéházba nyújt betekintést: „*A Taverne du Pantheon – éjjeli kávéház. Legfestőibb nők helye, kiket valaha láthat életében az ember. Egyik asztalnál festők ülnek (tanulmányozzák ők is az életet), cigarettáznak, abszintot isznak.*”²⁴

Több olyan művét is a párizsi időszakához köthetjük, mely csak fényképes reprodukciókon marad fenn. M. Kiss Pál 1943-ban felvételeket készített a művész báty-

jának tulajdonát képező alkotásokról. Két évvel később, a tábournoki rangot viselő Vida Gyula Marosvásárhely katonai parancsnokaként a helyi múzeum gyűjteményében lévő Vida-munkák kiszolgáltatásáról intézkedett, az ezeket szállító vonatszerelvény azonban 1945. március 29-én egy bombatalálat következtében porrá égett.²⁵

Vida számos, fényképről ismert képén elevenedik meg a kávéházak világa. Ezek szénrel, pasztellel expresszív módon, kitűnő rajzossággal kivitelezett alkotások, melyek az ábrázolt jelenet pillanatszerűségével hatnak. Kalapos hölgyek és urak, kis asztaloknál folyó beszélgetések és italozások. Képi, vázlatos feljegyzései által számunkra ismeretlen *művészasztalok* társaságának részesei lehetünk. Az egyik rajzon asztalnál ülő, keménykalapos urak meghitt beszélgetése elevenedik meg. A kép jobb alsó sarkában Vida feljegyezte a kávézó nevét, s bár a felirat csak töredékesen olvasható, feltételezhetően a Café l'Avenue a szóban forgó lokál.

Varieték, zenés-táncos előadások szereplői tűnnek fel több, szintén elpusztult munkáján. Technikai kivitelezésük változatos, vannak köztük pasztellek, akvarellek és olajképek is. Színpadon, rivaldafényben ábrázolt énekesnők, álarcot viselő táncosnők, Degas-ra emlékeztető merengő balerinák vagy éppen szerepükből kiszakított, pöttyös kosztümű harlekinék foglalkoztatták igazán művészi fantáziáját. Az egyik ilyen munkán egy színészpáros látható: széles, fodros szoknyájú

Kávéházi jelenet (Pasztell, papír; m.n. J.j.l. Café Laven [...]. Elpusztult)

hölgy, mellette frakkban egy fiatal férfi. A nő arckifejezése s karjának tartása arra utal, hogy épp énekével szórakoztatja a közönséget. A publikumot Vida a kompozíció alsó regiszterében, a színpad előtt ülő néhány hátból ábrázolt alakkal érzékelteti. A kép jobb alsó sarkában szereplő feliratból kiderül, hogy az ábrázolt színpadi jelenet a kor egyik népszerű színházában, a Gaîte-Montparnasse-ban játszódik. A század eleji párizsi színházak olcsó belépőinek köszönhetően a kevésbé tehetősek is megengedhették maguknak az ilyen szórakozást. A különböző színházak repertoárja nem sokban különbözött egymástól. A Gaîte-Montparnasse-ban az előadás rövid bohózatok és énekes betétek füzéréből állt, melyek közé – akár a Montmartre nagy café-concertjeiben – varietések, utcai énekesnők, dizőzök, különcök, hazafiaskodó katonák, tehetéstelen sanzonénekesek produkciói ékelődtek.²⁶

Színpadai jelenet (Pasztell, papír; 24 x 16,5 cm., J.j.l. Gaïté Montparnasse. Elpusztult)

tott az utcákon, kikkel találkozhatott a kávéházakban, nincs tudomásunk. A művésztársaságokhoz való viszonyulásához az M. Kiss Pál által közölt adatok adhatnak támpontot: „Gulyás nem győzi biztatni levelében arra, hogy a művész boldogulásához más művészekkel és kritikusokkal való barátkozás is hozzátartozik. Testvére szemérmes, töprengő, vívódó embernek írja le, aki nagyon lelkiismeretes az alkotómunkában.”²⁸ Mindezek mellett abban biztosak lehetünk, hogy párizsi tartózkodása alatt rendszeresen találkozott Lakatos Imrével és Vályi Félix hírlapíróval. Az 1907-től Párizsban élő, szintén marosvásárhelyi születésű Lakatos Imrét két fennmaradt munkája is megőrökíti, Vályiról pedig tudjuk, hogy nem volt ismeretlen a korszak művészkörében. Csók István visszaemlékezésében, az 1903–1910 közötti párizsi időszakát tárgyalva említi meg, hogy Márffy Ödön és Lavotta Rezső elmaradhatatlan barátja volt az akkor a Sorbonne-ra járó Vályi Félix, kivel maga is kapcsolatban állt.²⁹ Vida Párizs után is tarthatta a kapcsolatot Vályival, erről tanúskodik az újságírónak az 1914. október 12-én kelt levele, melyben biztatja az akkor már tuberkulózissal kezelt művészt, hogy ne csüggedjen, mert fiatal, erős szervezete legyőzi majd a súlyos betegséget.³⁰

Párizsban elért sikerét bizonyítja, hogy Vida 1911-ben részt vett a Société Nationale des Beaux-arts éves kiállításán (Mars-mezei Szalon). A *L'Art et les Artistes* párizsi, félévente megjelenő művészeti folyóirat 1911-es számában az említett tárlatot bemutató cikkében a festészeti részlegben kiállító művészek, mint Emile-Bastien Lepage, Pierre Braquemond, André Dauchez, Francis Jourdain, René Seyssaud mellett Vida Árpádot is a mindenképpen említésre méltók közé sorolta.³¹ 1911-ben a Société Nationale des Beaux-arts arról értesítette Vidát, hogy munkáit elfogadták, s az 1200-as szám alatt jegyezték be.³²

Csak néhány szabadban játszó jelenetét ismerjük, amelyekről elmondható, hogy az előbb ismertetett munkáktól a helyszínből adódóan egy valamiben hangsúlyosan eltérnek: a természetes megvilágítás és a plein air-hatások változatos megnyilvánulásait mutatják.

Fennmaradt Vida több kisméretű, lendületes vonalvezetésű szénrajza is, melyek néhány hangsúlyos vonallal ragadják meg a színházban fellépő vagy éppen az utcán sétáló alakok karakterét, mozdulatait. Ezek a szellemes, finom kis rajzok kiválóan megelévenítik azt a képet, melyről Vida 1911-ben a következőképp írt: „*Itt [a] Boulevard St. Michel – a Quartier-Latin öröm-utcája. Legexotikusabb művészalakok, nők és cocotte-ok vegyesen. Ölelkezve mennek az utcán, énekelve és csókolózva. Senki sem botránkozik meg ezen, mert ő is ezt teszi, vagy éppen most hagyta abba.*”²⁷

Arról, hogy Vida Párizsban kiknek a társaságát élvezhette, kivel sétálhatott az utcákon, kikkel találkozhatott a kávéházakban, nincs tudomásunk.

Rippl-Rónai emlékezésében a következőképpen szól a Mars-mezei Szalonról, ahol ő maga is kiállított: „*Mi fiatalok, sokan, akik a régi Szalon kottériáival éppúgy elégedetlenek voltunk, mint a nálunknál sokkal jelentősebb francia művészek egész sora – melyből a Puvis de Chavannes, Besnard, Dagnan-Bouveret, Carolus-Duran, Roll, Helleu, Boldini, Cazin, Dalou, Bourdelle neveket talán elég említenem – Meissonier elnöksége alatt ebben az elhelyezésénél fogva Mars-mezei Szalonnak nevezett újabb kiállítási helyiségben igyekeztünk érvényesülni.*”³³ Az 1900-as évek elején, annak ellenére, hogy néhányan – így Czóbel Béla 1906-ban és Rippl-Rónai József 1907-ben – kiállítottak az akkor már hideg és kimért légkörűnek számító Mars-mezei Szalonban, a fiatal párizsi magyar művészek többsége inkább a Salon d’Automne és a Salon des Indépendants újító, modern szemléletű tárlatain képviselte magát.³⁴ Vida 1911-es Mars-mezei Szalonon való részvételéből így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hagyományosabb, konzervatívabb (Salon de la Société Nationale des Beaux-Arts, Salon des Artistes Français) és a modernebb szemléletű (Salon d’Automne, Salon des Indépendants) szalonok között lavírozó művészetével inkább a visszafogottabb stílust képviselő művészek sorába tartozott.

Vida párizsi tevékenységének még egyetlen mozzanatáról kell megemlékeznünk. Ottani tartózkodása alatt a múzeumokban régi mesterek munkáit másolta. Tudomásunk van arról, hogy Velázquez portréiról készített másolatokat,³⁵ valamint az Ernst Múzeum 1925. évi aukcióján szereplő, Rembrandt után festett *Hendrickje Stoeffels képmása*³⁶ is feltehetően ebből az időszakából való. A régi mesterek másolása, melyre leginkább a Louvre hatalmas gyűjteménye nyújtott lehetőséget, szinte valamennyi század eleji párizsi magániskolában jelentős oktatási módszernek számított.³⁷ A Louvre-ban való másolásról Bálint Rezső is írt visszaemlékezésében: „*Egy kis Tintorettót másoltam a hosszú keresztfolyosón, Krisztus levételét a keresztről. [...] Egy hónapig másoltam a tenyérvnyi képet megfeszített igyekezettel, végül is kétségbeesetten, egyéni interpretálásban fejeztem be.*”³⁸

Párizsi tanulmányai után Vida Münchenbe látogatott, majd Itáliába utazott. Olaszországi útja alatt többoldalas, rajzokkal is illusztrált feljegyzéseket készített. Velence, Firenze, Róma, Nápoly és újra Velence volt az útvonala.³⁹ 1911 telén már nagy valószínűséggel Budapesten lehetett, hiszen az OMKT 1911-es jubiláris téli tárlatának katalógusában már Kun utcai műtermének a címe szerepelt.

Az 1912-es tavaszi tárlaton kiállított képeinek már a címei is elárulják, hogy azok Párizsban születtek.⁴⁰ Hasonlóan beszédesek az 1912-es téli társulati kiállításon,⁴¹ valamint a Magyar Akvarell- és Pasztellfestők Egyesületének és a Magyar Grafikusok Egyesületének 1912. évi kiállításán⁴² szereplő munkáinak képcímei.

Hazatérése után nemcsak a fővárosban örvendett népszerűségnek, szülővárosából is megbízásokkal halmozták el.⁴³ Budapesten és Marosvásárhelyen egyaránt dolgozott. A szülői hajlékban berendezett kis műterméről Gulyás Károly ad érzékletes leírást: „*Itt voltak felsorakoztatva külföldi tanulmányai százsámra, a párisi cirkusz, bretli bohóc világa, a színházak, páholyok publikumáról néhány odavetett színfolttal történt felvétel, – a szeparék népe, a villanyvilágítás özőnfényében balerinák, tömegábrázolások, fasorok, erdő, felhőtanulmányok, hangulatok, – egy áttekinthetetlen, khaotikus másfél esztendő párisi tartózkodás emlékei.*”⁴⁴

Az 1913-as évtől egészségi állapota azonban hirtelen romlani kezdett, gyógykezelésre járt, és fokozatosan visszavonult a tárlatokról is. Betegsége idején barátai, támogatói biztatták, mint arról a már említett Vályi-levél is tanúskodik. Egykori tanára, Edvi Illés Aladár 1913. október 13-án Vidához írt levelében a következő sorokkal fejezi ki bánatát, hogy művésztársa kényszerűen visszavonult a kiállításokról: „*Kiállításunk van a Nemzeti Szalonban, de én bizony nélkülözöm a kegyed szép, erőteljes*

*akvarelljeit és kívánom, hogy kezébe vehesse az oly régóta pihentetett ecsetet, és még sok szép képpel ajándékozhasssa meg a magyar piktúrát.*⁴⁵

1914-ben számos szanatóriumot végigjárt Bernády György és Soófalvy Illyés Sándor mecénása támogatásával: Davost, Arcót, Abbáziát, Gyalut.⁴⁶ Bernádyhoz fűződő kapcsolatáról egy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fennmaradt levél nyújt érzékletes képet.⁴⁷ Bernády György 1912. december 16-án levelet írt a sokoldalú, a művészetek iránt lázasan érdeklődő és értő, akkoriban a kultuszminisztériumban dolgozó Koronghi Lippich Eleknek. A levél felvezető sorából kiderül, hogy címzett *parancsának* engedelmeskedve írt Vida Árpádnak, s válaszlevelét, „*mely azonban nem nyújt teljes felvilágosítást*”⁴⁸, mellékelte. Az így fennmaradt Vida-levél egy izgalmas forrás a korszak műkedvelő közönségéről, a tárlatokon kiállított képek fogadtatásáról, az esztétikai élményeken túli „hatásokról”. Vida a levél elején megköszöni Bernády szíves érdeklődését, valamint jóakarató közbenjárását egy részletesen nem említett kérvénye ügyében, majd a tárgyra tér: „*A levélben szóba hozott akt modelljéről írhatom, hogy az nem volt a kérdéses úrinő, s így az alaptalan kételkedésnek semmi helye. Modellem egy volt nevelőnő, ki a Műcsarnokban kiállított párisi női arc-képeket látva – ismeretlenül eljött hozzám s felajánlotta magát a lefestésre. Az egész dolog hasonló arcok összetalálkozásán alapuló tévedés – semmi más.*”⁴⁹ Mindezek végén azt is megemlíti Vida, hogy a festmény Soófalvy Illyés Sándor, mecénása tulajdonában van, akinek nagylelkű anyagi segítségével hálából ajándékozta.

Utolsó hónapjait a budakeszi Erzsébet királyné szanatóriumában töltötte. 1915. február 21-én végzett a tüdőbaj az akkor mindössze 31 éves művésszel.

Vida Árpád Párizsban készült munkáit nehéz valamely nagy stílusirányzathoz kötni. Ugyanígy egyes művészeti hatását sem tudjuk egyértelműen kimutatni művein. Bár az bizonyos, hogy többen is hatottak rá, hiszen mint minden fiatal, útját kereső művész, maga is itatóspapírként szívta magába a rengeteg új impulzust. Ezeknek az elegye viszont nehezen szétszalazható, megfogható. Rabinovszky Máriusz, a *Magyar művészet a század elején* címet viselő gépelt jegyzetében a korszak festészetét tárgyalva a *szintetikus törekvések* által jellemzett csoportba, ezen belül a párizsi hatások alatt alkotó művészek közé sorolja Vidát, „*valószínűleg Rippl hatása alatt*”.⁵⁰ Ebbe a csoportba sorolja Vida mellett még Vaszary János 1900–1903 közötti és Csók István 1910 körüli időszakát, valamint Egry Józsefnek a szintén párizsi hatásokat tükröző munkáit.

Néha valóban olyan érzésünk van egyes párizsi munkáit szemlélve, mintha Csók, Rippl vagy Vaszary korai munkáinak hatását éreznénk. Elképzelhető e művészek közvetlen hatása is, de sokkal valószínűbb az, hogy a hasonlóságok csupán abból adódnak, hogy e korai, útkereső munkák szintén párizsi hatások alatt születtek.

Vida párizsi időszakára egyfajta oldott francia festőiség jellemző, mely az impresszionista hatásokat magukon viselő, szabadban vagy épp sötét éjszakai kávéházban játszódó jelenetekről a fauve-os jellegű rajzokig terjed, szemléletüket pedig leginkább a korszak francia szalonfestészetének irányja határozza meg.

■ JEGYZETEK

1. *Levél Párisból. Egy vásárhelyi művész tanulmányúton. Vida Árpád sikere.* Ellenőr 1911. április 16. 4. (a továbbiakban *Levél Párisból*).

2. *Gulyás Károly levele Lyka Károlynak.* Magyar Tudományos Akadémia. Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Művészettörténeti Intézet. Művészettörténeti Dokumentációs Központ (a továbbiakban MTA BTK MI, MDK) MDK-C-I-17/1880.

3. Uo.

4. *Útmutató a Gulyás Károly marosvásárhelyi ref. koll. rajztanár növendékeinek 1902–1930 évi kiállításán.* Szerk. Gulyás Károly. Mvhely, 1930. 5.

5. Uő: *Vida Árpád.* Zord Idő 1919. november 15. 212.

6. Uo.

7. Az Országos M. Kir. Mintarajziskola és Rajztanárképző Értesítője az 1903–1904. tanévről. Bp., 1904.
8. Vida Árpád levele Lyka Károlynak. MTA BTK MI, MDK-C-I-17/1880.
9. M. Kiss Pál: Emlékezés Vida Árpád festőművészre. Ellenzék 1944. április 8.
10. Akvarell, papír, 36,3 x 48,6 cm, j.j.l.: Vida 908. Magyar Nemzeti Galéria. Ltsz. 1909-2402.
11. Képzőművészet. Budapesti Hírlap 1909. március 19.
12. M. Kiss Pál: Vida Árpád. Művészettörténeti Értesítő 11. 1962. 2–3 sz. 183. (A továbbiakban M. Kiss: Vida).
13. Lyka Károly: Vida Árpád. Művészet 14. 1915. 3. sz. 165. (A továbbiakban Lyka: Vida).
14. M. Kiss: Vida 183.
15. Vida Árpád levele Lyka Károlynak. MTA BTK MI, MDK-C-I-17/1880.
16. Uo.
17. M. Kiss: Vida. 179.
18. Barki Gergely: A Juliantól Matisse akadémiajáig. A „Párizsba gravitáló művész-generáció” iskolái. In: Magyar Vadak Párizstól Nagybányáig. 1904–1914. Szerk. Passuth Krisztina – Szücs György – Gosztonyi Ferenc. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2006. (A továbbiakban Magyar Vadak). 85.
19. Akvarell, papír, 23 x 29,5 cm, j.j.l.: Vida 1911. Maros Megyei Múzeum. Ltsz. 248.
20. Bálint Rezső: Művészek Párizsban. Szerző kiadása, Bp., 1941. 12.
21. Rockenbauer Zoltán: Márffy Ödön tanulóvei. A párizsi ösztöndíj (1902–1906). Ars Hungarica 31. 2005. 1. sz. 110–112.
22. Herman Lipót: A művészasztal. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1958. 89–91.
23. Passuth Krisztina: A Dôme kávéház. In: Magyar Vadak 81.
24. Levél Párisból.
25. Murádin Jenő: Állandósult ideiglenes veszteségek – Az országos képtár gyűjteményéből vidékre kölcsönzött művek sorsa – II. rész: a marosvásárhelyi képtár a város kultúrpalotájában. Múzeumcafé 2013. 37. sz. 33–35.
26. Jean-Paul Crespelle: *Viața în Montparnasse*. Ed. Meridiane, Buc., 1980. 43.
27. Uo.
28. M. Kiss: Vida 179.
29. Csók István: Emlékezéseim. Officina képeskönyvek, Bp., 1945. 135, 149–151.
30. M. Kiss: Vida 183.
31. *L'Art et les Artistes. Tome XIII. (Avril–Septembre 1911)*. Paris, 1911. 122.
32. M. Kiss: Vida 183.
33. Rippl-Rónai József Emlékezései. Beck. Ö. Fülöp Emlékezései. Szerk. Farkas Zoltán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1957. 68.
34. Passuth Krisztina: A párizsi szalonok magyar művészei. In: Magyar Vadak 100.
35. M. Kiss: Vida 181.
36. Az Ernst Múzeum aukciói XXX. Bp., 1925.
37. Passuth Krisztina: Francia Vadak, magyar Fauve-ok. In: Magyar Vadak 22.
38. Bálint Rezső: i. m. 14.
39. M. Kiss: Vida 180.
40. *Au café Lila* (vízf., 187-es tétel), *Au Luxembourg* (olajf., 189-es tétel).
41. *Részlet a Luxembourg-kertből* (olajf., 216-os tétel), *Chansonette* (vízf., 632-es tétel).
42. *Au bar du Pantheon* (vízf., 440-es tétel), *Au café* (vízf., 451-es tétel).
43. Lyka: Vida 166.
44. Gulyás Károly: Vida Árpád. Zord Idő 1919. november 15. 215.
45. M. Kiss: Vida 182.
46. Uo.
47. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár: Bernády György levele K. Lippich Elekhez.
48. Uo.
49. Uo.
50. Rabinovszky Máriausz: Magyar művészet a század elején. (Jegyzet). MTA BTK MI, MDK-C-I-64/191/5.

KÁNTOR LAJOS

KORUNK-KÖZELBEN, TÖBBFRONTOSAN

■ Fél évszázaddal ezelőtti történésekhez, a hatvanas évekhez érkeztem az emlékidezésben,* azzal a feltételezéssel, hogy a nekem legfontosabb forráshoz, 1959 nyaratól életem megbízható tanújához, a *Korunk*hoz fordulhatok bizonyító anyagért. Persze ez így nem igaz. Kaphatok-e például érdemi információt a folyóiratban arra a traumára, amely a világ normalizálódásának reményét látszott megszakítani, mikor az ágyam mellett, a fejemen álló rádióban 1963 novemberében meghallottam a hírt: Dallasban megölték Kennedy elnököt? Amerika messze van tőlünk – a Szovjetunió sokkal közelebb –, mégis személyes veszteségemként éltem meg a Kennedy-gyilkosságot. Arra nem tudok visszaemlékezni, hogy a szerkesztőségben ez beszélgetéseink tárgyát képezte volna. Talán „az öregek” közt; Erdélyi Laci bácsi, a külpolitikusunk meg Gáll Ernő, esetleg Balogh Edgár vitakozhatott arról, hogy az enyhülés, illetve a hidegháború szempontjából ez mit jelent. 1968-ban teljesen másképp volt, már „felnőtt” *Korunk*-szerkesztőnek számítottam, vitaképesnek, aki nem hallgatja el a véleményét főbenjáró kérdésekben.

De még előbb vagyunk, a kemény ideológiai frontot épp csak igyekszünk népfreontosabbra venni, ahogy ez a Gaál Gábor-féle *Korunk* jobb éveiben történt. Azaz többfrontosra – ma így mondhatom. Ilyesmit nyíltan meghirdetni természetesen öngyilkossággal ért fel; nem a nyilatkozatok számítottak, hanem a csendes vagy hangosabb tettek. Előzetesként az irodalmi rovat vezetőjének és a képszerkesztőnek az emlékeiből utalok két, egyesek szerint mindmáig ellentétesnek vélt szemléletre, magatartásra: az addig háttérbe szorított vagy egyenesen elhallgatott idősebb értelmiségiek (polgáriak), írók, képzőművészek szerepeltetésére a lapban, ezzel párhuzamosan pedig a fiatal „rendbontók”, „modernnek” előtérbe állítására. Mindkét esetben a hivatalos irodalom- és művészetpolitikával mentünk szembe, hol rejtőzködve, hol látványosabban. Miközben meg kellett adni a császárnak, ami a császáré.

Kövek a tóba

■ 1965 márciusára terveztük a *Korunk* modernség-számát. A megőrzött lapterv, a szövegek címével és a szerzőkkel, a nyomdába kerülő rajzok, reprodukciók megnevezésével bizonyítja, hogy a belső ellenállást (ha volt vagy lett volna ilyen – nem raktároztam el az agyamban) nem volt nehéz legyőzni. A történelmi események döntöttek el – és a külső-felső pártvezetés –, hogy olvasóink nem a Földes László (*Gondolatok a művészet megújulásáról*), John Updike (*A kentaur*), Vermessy Péter (*Zene és zörej*), Bálint Tibor (*A képzelet önkéntes munkája*), Lászlóffy Aladár (*Ami a korszerű költészetet illeti*), Bajor Andor (*Oratórium üstdobra és saxofonra*), Szilágyi Júlia (*Divat vagy haladás?*) írásaival és Picasso, Mondrian, Henry Moore, Giacometti, Paul Klee, Pevsner, Soulages, Hartung, Kondor Béla, Román Viktor, Paulovics László, Kancsura István képeivel, szobraival, grafikáival találkozhattak az úttörőnek szánt *Korunk*-lapszámban, hanem Gheorghe Gheorghiu-

Dej elvtárs gyászkeretes fényképével és a Román Munkáspárt Központi Bizottsága által március 22-én kiadott közleménnyel, amely az egyhangúlag megválasztott új első titkár, Nicolae Ceaușescu elvtárs uralmának kezdetét jelentette be. Máig nem értem – tulajdonképpen szégyellnem kellene –, hogy a menetközben többször átalakított (és persze többször ellenőrzött), már nem modernség-, de nem is gyászszámba miért éppen az én tanulmányom (*Az epika felzárkózása*) engedtetett be az eredetileg tervezettek közül. Túlságosan is kiegyensúlyozottra sikerült volna (el-térően az előző, botrányt okozó, költészetünk új jelenségeit felmérőtől) a romániai magyar próza megújulását áttekintő összefoglalás, noha Panek Zoltán, Bálint Tibor, Szilágyi István, Pusztai János novellái hangsúlyt kaptak benne?

Egyszóval a *Korunknak* nem lett modernség-száma. Az elkészült tanulmányok, esszék, versek, prózai szövegek egy része lassan visszaszivárgott a folyóiratba; és ha nem is ilyen demonstratívan, de jó, újakat gondoló szerzőink továbbra is megnyilvánulhattak, jelen lehettek az évtized második felének *Korunkjában*. Sőt már 1965 áprilisában is. Ha onnan nézem, hogy a kolofonban a szerkesztőbizottság tagjai közt szerepelek (sosem volt benne minden szerkesztő neve), akár némi megnyugvással regisztrálhatom bizonyos irodalmi közléseinket. Nemzedékünk, a Forrás, Jancsik Pál versével (*Prága fölött*), az 1957-ben újraindult folyóirat 100. számában előkelő helyen képviselteti magát (mindjárt Balogh Edgár vezércikke, a *Béke és függetlenség* után), érthetően, hiszen a nemzetköziséget, a békét, a „vas-békét” hirdeti, a reményt, ráadásul dalát „e kort dicsérő büszke himnusz”-nak minősítve. Ami feltűnőbb, hogy a szokásos (megengedett) magyarországi („felszabadulási”) évfordulón Zelk Zoltán, Illyés Gyula, Nagy László és Kassák Lajos egy-egy verse a szolgálatos nálunk, ötven esztendővel később sem érdektelen válogatásban. (Újraközlésekről van szó.) A *Madarakból*, Illyéstől idézhetem:

*Szívembe üt
ma is a villámló betűk
minden sora
(„Vállald magad! Vállald magad!”)*

Nagy László pedig a *Tűz* című versével van jelen, amely nem csupán e nagy költői életművet példázza méltóképpen, hanem egy új erkölcsi-emberi-közösségi magatartásnak a kifejezője. Tiltakozás és vállalás egyidejűleg. (Annál is inkább egészeben idézem, mert a feledékeny és hálátlan utókor nem érdeme szerint tartja számon Nagy László költészetét.)

*Tűz
te gyönyörű,
dobogó, csillag-erejű,
te fűtsd be a mozdonyt halálra
hajszold, hogy fekete magánya
ne legyen néki teher,
tűz
te gyönyörű,
ihlet, mindenség-gyökerű,
virágozz a vérző madárban,
égesd, hogy a sorsot kimondja,
nem a hamuvá izzó csontja,
virrasztó igéje kell,
tűz
te gyönyörű,
jegeken győztes-örömmű,
ne tűrd, hogy vénhedjünk sorra*

*lélekben szakállasodva,
hülve latoló józanságban,
ahol áru és árulás van,
öltöztess tündér-pirosba,
röptess az örök tilosba,
jéghegyek fölé piros bálba,
ifjúság királya,
tűz!*

A versnek, úgy tűnik, 1965-ben is több volt szabad, mint az esszének, tanulmánynak (vezércikkről nem beszélek, az eleve más kategória). Az értelmezőnek az esetek jó (rossz!) részében taktikáznia kell, ahogy azt én is teszem ugyanebben a *Korunk*-számban, pár oldallal tovább. *Írói etika és egyetemesség* – tulajdonképp jól kezdődik a február végi bukaresti írószövetségi konferenciához fűzött fõlaptesti kommentár: „Az irodalmi fejlődés mérföldkövei – amelyek eligazítanak a mind szövevényesebb és sűrűbb, 100 kilométeren felüli sebességre képes áramvonalas kocsikkal és rozoga kordékkal zsúfolt úthálózatban – a művek.” (Az bevett fordulat volt, hogy minden, következésképp az irodalom is, fejlődik.) Aztán sok mindenről szó esik, mindenekelőtt a közéleti líra megvédéséről, a pusztán tematikai alapon osztogatott elismeréssel szemben, ez utóbbiban másod-harmadrangú poéták részesednek. A világirodalomba növény, kiemelkedő nemzeti hagyományok művelőjeként Tudor Arghezi példáját említem, a konferencia valamelyik jelentésteveőjét visszhangozva. A román líra új nemzedéke, a Nicolae Labişé viszont előtérbe kerül. És: „Öröm számunkra, hogy Nichita Stănescu, Cezar Baltag, Ion Alexandru, Ana Blandiana verseivel együtt idézhetjük Lászlóffy Aladárt, aki e hetekben megjelent, *Színhelyek* című kötetével bizonyította nem-mindennapi tehetségesen haza és egyetemesség szintézisét; Szilágyi Domokost, a kitűnő Bartók-ciklus szerzőjét; s a náluk is fiatalabbakat, Szócs Kálmánt, Kádár Jánost, Király Lászlót, Farkas Árpádot, akiknek könyvvvel-bemutatókozását most várjuk.” Hasonló példasor következik a fiatal román és romániai magyar próza legjobbjaival. Dicsérem, dicsérhettem is, mert reális alapja volt, a *Secolul 20* szerkesztésében érvényesülő irodalompolitikát és a világirodalmi könyvkiadást, Kafka, Joyce, Musil, Sartre, Camus, Salinger, Updike hozzáférhetővé tételét, a színházban Dürrenmatt, Ionescu (Ionescu), Tennessee Williams megszólaltatását. A cikk utolsó mondata – visszatérve házunk tájára – a megszokott, az elvárt, azt jelentem ki, hogy az ígéreteket azok fogják beváltani, „akik tehetségüket a szocialista emberség szolgálatában teljesítik művekké”.

Valami ilyesmit jelentett 1965-ben a „többfrontosság”.

És tovább? Talán ennél jobbat. Legalábbis abban a tudatban éltem. És megerősödni véltem ebben, amikor összegyűjtöttem a *Nagyelefánt nyomában* cím alatt saját „köveimet” (2005-ben, a csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadó számára), a *Korunkban* 1967. január és 1971. október közt futó egyéni rovatom írásából. 1967-ben ugyanis az irodalompolitizálásnak jobb, önállóbb lehetőségei mutatkoztak, én pedig megpróbáltam ezt összekötni a művek kritikájával. Fontosnak gondoltam a végre nyíltan vállalt személyes véleménymondás hangsúlyait a lapban, a hónapról hónapra történő megszólalást. Ezt a kivételezettséget egy évig tűrte a szerkesztőség, mert úgy gondolta (jogosan), hogy a saját rovat működtetése más belső embereket is megillet, ne csak az irodalom-művészet kapjon ilyen kiemelt teret. Gáll Ernő csatlakozott elsőként a műfaji kezdeményhez, „A dialógus jegyében” a filozófia, a szociológia kortársi jelenségeire koncentrálna.

Jó időszak volt ez a néhány év, az erdélyi magyar irodalom felfutásának lehet, hogy a legjobb periódusa, nem kellett nagyon keresni, hogy kiról-miről érdemes kritikát írni, mire kell az olvasó figyelmét felhívni. Ráadásul már nem tiltották,

hogy a közelmúlt magyar klasszikusait, Babbitól Gelléri Andor Endréig és Szabó Lőrincig, az erdélyi Bánffy Miklóstól Makkai Sándorig, a kortárs világirodalomból pedig Eliotot, Faulkner, Salinger, Buzzattit, Andrzejewskit bevonja az ember az asszociációláncba. Természetessé vált, hogy együtt emlegessük Szilágyi Domokost Nagy Lászlóval, Juhász Ferencet Lászlóffy Aladárral, Palocsay Zsigát Székely Jánossal, Páskándi Gézátt Mrožekkel, Marin Sorescuval. Kiindulópontul mindehhez találtam egy verset az újrörög lírából, Jannisz Ritszosztól, a *Kövekben*:

*kövek áznak a fényben, emlékezetben
párnául választ egyet valaki a feje alá,
más meg a ruháját teszi kő alá, hogy el ne vigye a szél,
míg úszik egyet. Van, aki ülőkének szánja,
vagy jelzőkének a szántóföldjén, sövény mentén, a
temetőben, erdőn.*

Lehet, hogy ez a három és fél év volt a legjobb, legnormálisabb szakasza kritikai működésnek? Nemzedékek, irodalmak, korok látszottak összeérni...

A valóság és az idő (vaskalapja)

■ Valószínűleg igaza volt ideológiai rovatvezetőnknek, Szabó Sándornak, amikor 1962-ben az engem nacionalizmus és kozmopolitizmus bűnében elmarasztaló gyűlésen hangsúlyozta, érvként: jellemző, hogy magyarországi folyóiratokat viszik haza rendszeresen a szerkesztőségéből. A *Kortárs*, az *Új Írás*, a *Valóság* biztosan a bűnjelek közt említhető – bár az utóbbi inkább csak 1964-től, amikor már Sükösd Mihály is a szerkesztői közt volt. Balogh Edgár és Gáll Ernő ez irányú tevékenységemet aligha nehezményezte – legfeljebb sürgethették az olvasásra elvitt lapok visszaszámraztatását –, hiszen maguk is onnan (is) tájékozódtak. A *Valóság*-ból inkább Ernő. Egykori főszerkesztőm 1994 márciusában tanulmányt közölt *A Valóság és a Korunk* címmel (a *Valóságban*), amelyben szellemi összetartozásunkat, a pesti barátainkat (így a főszerkesztő Kőrösi Józsefet) megillető köszönetet fejezte ki, teljes joggal. Gáll Ernő levélhagyatékában 1976-ból származó Sükösd-levél található, Kőrösi József itt 1980-ban tűnik fel.

Összekerestem a *Valóság*-fejléces borítékokat itthoni fiókjaimból – hetvenhárom találtam Sükösd Mihálytól –, mert úgy gondoltam, érdemes ezekre és nyilván az emlékekre alapozva írni-szerkeszteni könyvet arról a negyed évszázadról, amely az 1964 és 1988 közti időt magyarázza. Címet Mihály egyik leveléből választottam: *Az idő vaskalapja*. (2007-ben a pozsonyi Kalligram vállalta a kiadását. A várt, a remélt visszhang sajnos elmaradt, noha a kiadó számított rá, hogy a bemutatásba, népszerűsítésébe Konrád Györgyöt is be tudja vonni. Rá kellett döbbsenni, hogy a Belvárosi Kávéház egykori ifjú értelmiségi, író, művész baráti társaságának tagjai már nem vállalják az összetartozást Sükösddel. Hogy valójában mi is történt ott, illetve a Berlin Kávéházban, próbálok reálisan értelmezni Szőnyi Tamás *Titkos írása*, az Állambiztonsági Szolgálat és az irodalmi élet összefonódásait feldolgozó, 2012-es két óriás-kötet alapján. Részben sikerült. Mindenesetre úgy értesültem, hogy a budapesti Történelmi Levéltárban S. M. beszerzésére vonatkozó adat nem található.)

Az én Sükösd-történetem, ami mindvégig *Korunk*-történet is, a levélbeli kapcsolatfelvétel előtti évre vezethető vissza. És egyáltalán nem kapcsolható egyes magyarországi kortársak gyanújával. Ellenkezőleg. *Közéletiség a magyarországi fiatalok prózájában* témáját járva körül (még 1963-ban), Sükösd egyik elbeszéléséből idéztem: „...aki sohasem fogta a zászlónyelet, az nem érdemli meg, hogy végighallgasson bennünket, akinek fogalma sincs, hogy zászló is van a világon, annak nincs joga, hogy koccintson velünk, hogy hallgassa a vitát arról, van-e még

zászló...” Nem sokkal később pedig levélben szólítottam meg a személyesen még nem ismert Sükösd Mihályt, fölfedeztem ugyanis az *Új Írásban*, amit „Kafka ürügyén” írt. (Recenzáltam is lapunkban.) Mihály hosszan válaszolt, lengyel meg Zág-rárból érkezett visszhangokat említett, a témafelvetés időszerűségének tudva be a válaszokat. „Bizonyos dolgokat úgy látszik, ki kellett végre mondani.”

Nem próbálom itt összefoglalni a következő negyed század levélváltásait – nyugodt szívvel ajánlom ma is *Az idő vaskalapját* történelem- és irodalomértelmező olvasásra –, változatlan meggyőződésemet viszont ideírom: a *Valóság* és egyik meghatározó embere, Sükösd Mihály nagyon sokat tett a magyar értelmiség gondolkodásának modernizálásáért. Tanulmányai, esszéi hatottak. (Az 1985-ös *Beat-hippi-punk* című, Tettamanti Béla borítójával megjelentetett kötetét fiainknak, Lacinak és Istvánnak dedikálta.) Prózaíróként sem sorolható a feledhető, feledendő közé. Titkosszolgálatok ide vagy oda, Aczél György okos mesterkedéseinek kortársi és utókorai megítélésétől persze nem függetlenül, Sükösd életművének újraolvasása igenis szükséges. Pozitív elfogultságot ismételtelen bejelentem.

Azt nem hallgathatom el, bár a nyomasztó emlék tudomásom szerint nem Sükösd Mihály barátom rovására írható, hogy a *Valóság* körüli szerkesztőségébe belépve, többször ott láttam, olvasni, egy szerintem oda nem illő idős férfit: Marosán Györgyöt. Ahogy annak idején közszájon forgott: „a magyar munkásosztály példapékek”. (Eredeti foglalkozására utalt a gúnyos minősítés.) Mihálynak kifejeztem csodálkozásomat, ő elnézőn legyintett. Szót Marosán elvtársal persze sosem váltottunk, ezt a bűnt én nem követtem el.

Ilia Tiszatája

■ A vidék természetesen igen – a folyóirat nem volt mindig az Ilia Mihályé, de bátran állítom, hogy a két név már összetartozik, jó emlékekkel, a mások okozta rosszak ellenére. Ha valaki, hát Ilia Miska nem tehetné fel a kérdést, Adyval: „A Tisza-parton mit keresek?” Ő Juhász Gyulával kérdezett fiatal korában, Adytól persze nem idegenül. És aztán sokakkal együtt tudott kérdezni, jó válaszokat adni, tanárként és szerkesztőként, a mindenfelől érkező munkatársaknak. Már rovatszerkesztői minőségében, 1965-től, 1971-től helyettes, illetve '72-től főszerkesztőként, 1975-ig.

Levelezésünkre nem hivatkozom, azt a több száz híradást, kérdést, alkalmi köszöntést, melyeket Tőle kaptam és kapok (újabbán elektronikusan), nem rendeztem össze (bár igyekszem vigyázni rájuk), a *Tiszatáj*-lapszámok azonban, az Ilia-félék, szerencsére itt vannak kézközelben. Mindjárt egy 1965-ös, a decemberi, benne a Kilátóval, az oltyánból kolozsvári prózaíróvá lett D. R. Popescut méltató bemutatással és két novellafordítással. A személyességet nem tagadó bevezetőt én jegyzem, a fordító Kántor Erzsébet. Ilyeneket írok az akkor (és még jó két évtizedig) barátunknak számító Déréről: a novellásköteteiben, regényeiben és drámáiban nyíló távlat „még közelebb hozza az olvasóhoz ezt az emberileg is rendkívül rokonszenves, közvetlen fiatal író, aki az oltyánok vidám természetességét (hisz közülük származik) egy tágabb, európai szemlélettel tudja összeötvözni legjobb műveiben”. (Meg nem állom, hogy Madáchot hirtelen, furcsa asszociációval be ne idézzem; ő, azaz Lucifer az újszülöttről mondja: „...csak későbbben fejlik szokott pimasszá...”) A Kilátónak, új nevén a „Most Punte – Híd”-nak ismétlődően közreműködői lettünk; Erzsike Nicolae Veleától és Marin Sorescutól küld prózafordításokat, én a szervezésben segíték Miskának, felkérésre. Ő pedig folyamatosan figyelt Erdélyre, Kolozsvárra – és (jólesően) rám. A *Vallomásos Móricz Zsigmond* kis irodalomtörténeti kötetet beleérező szakmaisággal bírálja, és felhasználja az alkalmat, hogy egyéb friss megjelenéseket is számba vegyen, előszavakat, folyóiratközléseket (a Kövek rovatomat), készülő művekről jelezen előre. Szintén 1969 júliusá-

ban Páskándi elbeszéléseiről ír olvasónaplót, kiemelve, hogy „Páskándi Géza sokkal jobb és jelentősebb író, mint azt hazai irodalmi köztudatunk tudja”. A következő lapszám élére Balogh Edgár publicisztikája kerül, Móricz Zsigmond öröksége és a szülőföldszeretet a cikk tárgya. Az már csak természetes, hogy amikor Láng Gusztávval a romániai magyar irodalom 1945 utáni történetének megírására készülünk, a már megszületett portrékból válogat a *Tiszatáj*: Bartalis János, Horváth Imre, Asztalos István és Balogh Edgár jellemzése érdekli a szegedi szerkesztőt. Engem még inkább megtisztel Miska azzal, hogy Budapesten megjelent fontos új kötetekről kér kritikát a lap számára: Juhász Ferenc verskötetéről (*A halottak királya*), Déry Tiborról (*Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról*), 1971-ben és 1972-ben.

Nem folytatom az újraolvasást, a személyes és Erdély- meg *Korunk*-közeli számbavétel, könyvnyi volna a puszta regisztráció. De idézem 1972 májusából az Ilia Mihály József Attila-díját és főszerkesztői kinevezését hírül adó belső köszöntés egy anekdotikus utalását, miszerint Bukarestben az őt vendégül látó írószövetségi titkárt románul igazította ki, az illető a saját regénye eredetiben és magyar fordításban történt kiadásának évét tévesztette el, mire a román prózaíró megjegyezte: – Ilia úr, a maga fejében ott van egész Közép-Európa.

Míndez nem mentesítette Ilia Mihályt a nacionalizmus vádjától, a besúgói környezettől, a „Subások” megfigyelésének kellemetlenségeitől – olyan helyzet kialakulásától, amelynek következtében 1975-ben lemondott főszerkesztői megbízatásáról. Mi pedig, barátai közül többen, újabban találkozhatunk egyrészt a gyanúsításokkal valamiféle „rendszerellenes” kapcsolatok, közös nacionalizmusunk regisztrálásában, a „Subások” magyarországi dossziéjában, no meg személyes találkozásaink tényeinek felsorolásával. (Ne felejtjük, e baráti kapcsolatok Balogh Edgárt és Gáll Ernőt ugyancsak „kompromittálták”, itteni és túli hivatalosságok szemében!)

...és Kiss Feri tábora

■ De ki az a Kiss Ferenc? Mi köze a *Korunk*hoz, a *Valóság*hoz, a *Tiszatáj*hoz? Sükösd Mihályhoz? Ilia Mihályhoz? (Majd újra látjuk: a vajdaságiakhoz, Bori Imréhez.) Aki az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (1994) neki szánt, a lexikonszerkesztő Péter László által írt hét és fél (plusz a bibliográfiára áldozott négy és háromnegyed) sorából akar tájékozódni, aligha érti, miért kap K. F. (1928–1999) jelen emlékezőtől külön alfejezetet. Mikor a *Magyar Nagylexikon* (2000) 11. kötete, a Kir-Lem nem is tudja, hogy egy ilyen nevű irodalomtörténész létezett... (A Wikipédia szerencsére tájékozottabb, a 2013-ban kiadott *Emlékkönyv*nek is köszönhetően.)

Nekem szerencsére nem másodlagos forrásokból kell Kiss Ferit megidézni, hiszen már *A beérkezés küszöbén* (Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátságának dokumentumait, illetve egész történetét) 1962-ben olvashattam – persze nem 1952-ben, ahogy P. L. közli az Irodalomtörténeti Füzetek-beli megjelenés dátumát! –; a nagy monográfia pedig, *Az érett Kosztolányi* baráti dedikációval jutott el hozzánk, 1979 karácsonyára. Személyes, egyben azonban közösségi érintettséggel a budapesti *Hitel*-ben (2011 márciusában) 29 Kiss Ferenc-levelet (és szimpla üdvözlőnél fontosabb levelezőlapot) mutattam be, a levélíró erdélyi elkötelezettségének, gondolom, elég fontos bizonyítékait. Köztük sok (a legtöbb?) *Korunk*-közeli, ahogy ez Ilia és Sükösd küldeményeiben hasonlóan ellenőrizhető. Főként Illyés Gyula nógatásával segítette a kéziratokat távolabbról nehezen begyűjtő szerkesztőt, miközben persze Feri mint szerző is a megszólítottjaink közt volt.

De hát most a táborról akarok szólni, ha „többfrontos” a kijelölt téma. Egy pesti asztaltársaság történetét kellene az ilyen részletekbe be nem avatott olvasók számára ismertetnem; a mongol parlament után viccesen Nagy Népi Hurálnak nevezték el, 1968-ban, baráti-eszmetársi találkozóikat, a vezetőjük Kiss Ferenc kritikus

és irodalomtörténész volt; a jeles író, irodalmár, történész, néprajzos tagok – Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Kormos István, Nagy Gáspár, Nagy László, Sánta Ferenc, Utassy József például – hetente találkoztak kocsmában, éttermekben, megbeszélték kultúra és politika friss eseményeit, kitérve az Erdélyből érkezett hírekre is. Olyanokra, hogy épp mi van Kallós Zoltánnal, vagy hogy miért támadta ki a pesti *Kritika*, Pándi Pál a *Korunkat*. A Hurálon belül vagy kívül, többek közt az erdélyi ügyekben járatos másik irodalomtörténész barátunkkal, Czine Mihállyal, Csoórral nemegyszer felkeresték Illyés Gyulát, tájékoztatták, tanácsát kérték „az Öregnek”, elsősorban persze a maguk irodalompolitikai gondjaikban. Minderről a Kiss Ferenc-émlékkönyv, az itt közölt *Napló* (1964–1985) hihetetlenül érdekes, őszinte leírást nyújt, csöppet sem kímélve az állandó és változó ellenfeleket, köztük tegnapi barátokat, legalábbis „társutasokat”. Fekete Sándor (*az Új Tükör szerkesztője*) és Sükösd Mihály is bekerül a krédóba, a Kiss Ferenc felállította bűnlajstromba. Ahogy olvasom a *Naplót*, csak kapkodom a fejem. Hiszen az is benne van, hogy amikor Nagy László temetésére hívják Sütő Andrást, a nyilván táborukhoz tartozót gyászbeszédet mondani, ő nem tud jönni, mert a párt Központi Bizottságában kell felszólalnia Bukarestben, hitet tesz Ceaușescu mellett. A másik oldalon pedig Kiss Feriék sűrű tanácskozásairól szerezhetünk tudomást, Aczél György a hivatalos (ilyenkor félhivatalos) tárgyaló partner, engedményeket remélnék, kényes ügyek elsimítását várják tőle.

Akiről csak pozitív mondatokat olvasok e nagy kitérülködésben, az: Ilia Mihály. Egy 1974. november 9-i naplóbejegyzés, az Illyésnél tett korábbi látogatásról: „...legutóbb, mikor nála voltunk, ismét nagy vehemenciával érvelt, hogy nem szabad feladni. Iliát vigyük el hozzá, majd neki is megmondja, hogy amit a Tiszatáj csinál, történelmi jelentőségű.” Természetesen bekerül a naplóba Kiss Ferenc kemény vitája Bori Imrével és Imre alighanem legjobb tanítványával (ezt én mondom!), a kritikus-irodalomtörténész (és prózaíró) Bányai Jánossal.

Szóval kapkodom a fejem, a mai szembenállások évtizedekkel ezelőtti tényeivel szembesülve. Különböző székértáborokhoz tartozó, oda sorolt barátaim kölcsönös vádjaival, néha gyűlölködéseivel találkozom. Én meg azt gondolom (Iliával), hogy a barátságot nem lehet, nem volna szabad székértáborokra bontani. Az értéket – az esztétikait, az etikait – eszerint mérni.

Már-már megnyugvással olvasom hozzá Kiss Feri naplójához az én megfigyelési dossziémat. A románait és kiegészítésként a „Subásokról” készült túloldali jelentéseket. Népi-nemzeti közelben arról, hogy „1974 júliusában turistaként több napot töltött Budapesten Kántor Lajos író, kolozsvári lakos. Megbeszélést folytatott dr. Czine Mihállyal, Csoóri Sándorral, Pomogáts Bélával és Kiss Ferencsel, valamint Kósa Lászlóval és Sánta Ferencsel.” A „kozmpolita” oldalam másutt, Sükösd Mihállyal, Bori Imrével történt találkozások „szégyenfoltjaként” jelenik meg. És van egy Aczél-vonatkozású bejegyzés is valahol (1976-ban): állítólag Aczél György bízta meg a Kolozsvárra utazót (számomra ismeretlen név), tudja meg a helyi informátortól: „Kántor Lajos kolozsvári író megbízható ember-e vagy sem.”

Kinek a szempontjából?

Újvidék alkuszik, nem alkuszik?

■ Boriék, nincs kétségem, megbízhatónak tudtak. Valószínűleg nem azt mondták egymás közt, rólam meg Erzsikéről (majdnem mindig együtt voltunk náluk, ők is ketten jöttek, férj-feleség, néha több barát), „jó magyar emberek”. Jelzők nélkül fogadtak el barátnak. És ami különös – régen kevésbé volt az, mint ahogy ma történnek ezek a dolgok (viták, szakítások) –, az egymással szembekerült barátaink nekünk valahogy elnézték a másikkal megőrzött jó kapcsolatot. Volt viszont egy bánatóan nagy kivétel, 1982–83-ban, amikor Bori Imre, jugoszláv állampolgárként, éle-

sen visszavágott Illyés Gyula (Jugoszláviát érintő) nemzetiségpolitikai kritikájáért; ezt én erdélyiként (Romániában élő erdélyiként) nem tudtam elfogadni, elviselni, Újvidékre küldött dák kultikus műemléket ábrázoló képeslapon tiltakoztam, Imre pedig szerb kultikus képeslapon küldött gyors választ. Egy évig nem beszéltünk egymással, aztán 1983. december 1-jén érkezett címemre egy Bori-levél. Kibékülésünk, normalizálódásunk történetét elég részletesen leírtam könyvemben, *A kapuban* (2004). Innen másolom át Bori Imre váratlan örömet hozó levelének első mondatait. (Az én hasonló, barátságunkat visszaállító válaszmot nem idézem.) Tehát Imre: „Kedves Lajos, gondoltad-e, hogy milyen törekenyek, bizonytalanok, könnyen megszakíthatók az emberi kapcsolatok? Én nem, s ma sem akarom elhinni, hogy mi annyi éven át azért tudtuk egymást barátnak, mert egy bizonyos költőt egyformán szeretünk, s mert én felmondtam, hát Te rám haragudtál meg. Holott nem így volt – a költőt Te szeretted, én csak távolból tiszteltem, de nem rajongtam. Nem is értem hát, miért volt az a tavaszi gesztusod...” (Innentől kezdve B. I. haláláig, jó negyed századon át megkerestük egymást, személyesen, levélben, tanulmányban.)

A szigorú, nem alkuvó Bori Imrével – és a vele együtt Kolozsvárra érkező Bányai Jancsival és Tolnai Ottóval (meg a feleségekkel) egy május eleji hajnalon, 1969-ben ismerkedtem meg, autókkal érkeztek Dónát-negyedi lakásunkhoz; éjszakan át vártuk őket Láng Gusztiékkal és Lászlóffy Aliékkal. (Valahol ezt is részletesebben elmeséltem.) A lényeg: ez a megismerkedés ráerősített érdeklődésünkre a jugoszláviai (vajdasági) magyar avantgárd művelői, magyarázói, költők, prózaírók, elméleti emberek munkája iránt. *A Híd*, az *Új Symposion* s a könyveik most már élő kapcsolatot jelentettek, az ő nem-alkuvásuk a konzervatív művészet- és irodalomszemlélettel szemben erőteljesen hatni kezdett, mint ahogy hatott (persze elég szűk körben) magyarországi alkotói körökben is. Újvidék, Boriék hungarológiai tanszéke (intézet) messze többet adott, mint a hagyományosságba rekedt Szabadka, ahol már rég nem élt egy Kosztolányi, egy Csáth Géza. Miközben a „gyökerek” nem váltak érdektelenné számunkra. (A többes számba beleértem a Dónát úti fogadóbizottságot – Aladár már nem tiltakozhat, de fölteszem, Láng Guszti egyetért ebben velem, mármint ebben a „többfrontosságban”.) Ha nem így lett volna, nem születik meg az *Utazás a gyökerek körül az Adriától a Balti-tengerig* (1972). Milyen különös, milyen furcsa, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján nekünk, szerencsés utazóknak Jugoszlávia a Nyugatot hozta be az életünkbe (ahová nehéz, még szinte lehetetlen volt kijutni); sőt akkor úgy véltem, ahol a terjedelmében, nyitottságában legnagyobb magyar napilap, a *Magyar Szó* megjelenhet, ott a magyarságukban sem korlátozottak az emberek.

Nem sokkal később mindez másképp mutatkozott. Ezt az „úgy és másképp” kérdést be jó volna megbeszélhetni Bori Imrével és Kiss Ferivel. Nem alkuvókkal, alkuvókkal? A régi barátokkal.

Milyen jó, hogy Ilia Miska, mint legfőbb közvetítő, tanú, ma is megszólítható. Ő igazán tudja, hogy mit jelentett (jelent!) nekünk Bori Imre, az avantgárd próféta. És a vörösbort a Mikes Kelemen utcai damasztabroszunkra öntő, nem kevésbé heves vitázó „subás”, Kiss Ferenc.

IRODALOM, FELELŐSSÉG, IDENTITÁS

Irodalmi nemzet

■ Az irodalom, mondhatom, minden európai kultúrában, de bizvást állíthatjuk, minden kultúrában közösségi identitást kifejező és alakító szellemi és morális, mi több, történelmi és közéleti (azaz politikai) tényező. Még a leginkább fejletlen (vagy éppen fejlődésében tragikus módon megrekedt) etnikai és nyelvi közösségeknek is van irodalmuk, és a történelmi emlékezet, a vallási hitelvek és az egyéb művészeti ágazatok (például a zene, az énekművészet, a népművészet, a képzőművészet, a tánc) mellett az irodalom fejezi ki bizonyára leginkább átfogó módon és leghitelesebben (és az imént felsoroltakhoz képest egyértelműbben és hangsúlyosabban) a nemzeti-népi-nemzetiségi, azaz közösségi identitást. Még nagyhatalmi helyzetben élő nemzetek sem engedhetik meg maguknak azt, hogy erről megfeledkezzenek: a katonai vagy a gazdasági erő sohasem pótolja és nem is pótolhatja a kultúra és mindenekelőtt az irodalom nemzetfenntartó, nemzetépítő, identitást képviselő, illetve identitást alkotó szerepét. Vörösmarty Mihálytól Ady Endréig és Babits Mihálytól Illyés Gyuláig számtalan klasszikus írónk érvelését idézhetném ennek bizonyosságául.

Mégis azt az író, tudniillik Szabó Zoltánt citálok ide, akinek több évtizedes nyugat-európai emigrációja során több alkalommal is el kellett gondolkoznia azon, hogy mit jelent ez: „magyarnak lenni”. A politikai emigráns számára ez mindig megújuló kérdést és szellemi vizsgát jelent. Nos, 1974-ben keltezett *Hungarica varietas* című, ahogy ő megjelölte: „korképében”, pontosabban ennek zárószakaszában olvasom azt, hogy a nemzet tulajdonképpen „irodalmi nemzetet” jelent. A jeles író a következőket állapítja meg: „Az irodalmi nemzetet – mint minden nemzetet – az a bizonyos, »mindennapi népszavazás« tartja össze. Vagyis egyéni döntések az együvértartozás mellett. Mihelyt az összetartozás-tudat az írókban, kifejezése a szellemi életben elhalványul, vagy elnémul, az irodalmi nemzet gyöngül, a minőség rokkant, a tehetség elbátortalanodik, az értelem eleven erői elszikadnak, a szellemi élet vérkeringése elakad. A nemzet megszenved. Megsemmisíteni birodalmakat lehet. Nem irodalmakat. A Római Birodalom megsemmisült. A latin irodalom megmaradt. A Római Birodalomból a romjai maradtak meg. A Római Birodalomról az maradt meg, ami latinul kifejeződött.”

Szabó Zoltán (és előtte és utána mások, így Babits Mihály, Németh László, Illyés Gyula, majd Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, Kányádi Sándor, csupán néhány példa ez a számtalan közül!) helyesen tapintott rá arra, hogy a nemzeti identitás és a nemzeti irodalom fogalma nem csupán összefügg egymással, szorosan egymáshoz is tartozik, mondhatni: egymást feltételezi. Az „irodalmi nemzet” víziója, pontosabban, meggyőződése áthatja irodalmi kultúránk sok évszázados történetét. Azok között a fogalmak között, amelyeket a magyar történelem szentesített és a közmegegyezést elfogadott, a nemzet és az irodalom fogalma mindig egymással szoros kapcsolatban állt. Teremtő kölcsönösség jött létre közöttük, egyfelől a nemzeti történelem, és azok a törekvések, amelyek e történelem során érvényesülni kívántak, és igen gyakran vereséget szenvedtek, mindig meghatározták irodalmunk vállalt feladatait, küldetésstudatát, többnyire abban az értelemben, hogy nem egyszer magának az irodalomnak kellett helyreállítania a nemzet megbomlott szellemi egyensúlyát vagy megtört politikai és kulturális egységét (gondolok 1849-re, 1920-ra, 1945-re, 1956-ra és 1989-re), másfelől hagyományosan az irodalomban

Az irodalom Janus-arca

■ Ez a fogalompáros valóságos Janus-arccal néz ránk a múltból és bizonyára a jelenből: ami az egyik oldalról szemlélve egy történelmi emberközösség küzdelme a megmaradásért, az a másik oldalról magasrendű művészi értékek történeti folytonossága és rendszere, s ami az egyik nézetben gondolat, költői kép és versforma, az a másik nézetben emésztő küzdelem és győtrelem avégett, hogy tizenhárom-tizennégyemillió ember otthont találjon a népek közösségében, és képes legyen kibontakoztatni a maga szellemi és erkölcsi értékeit.

Innen ered a magyar irodalom mindmáig ható tudatos elkötelezettségvállalása a nemzeti történelem, a nemzeti élet sokak (például Illyés Gyula, Németh László, Sütő András) szótára szerint „sorskérdéseinek” megoldása iránt, innen ered az a közösségi és közéleti éthosz, amely ennek az irodalomnak még formateremtő erőfeszítéseit, merész kísérleteit, akár önfeledt játékait is áthatja. Az írott szó mögött ugyanis szinte mindig történelmi és közösségi tapasztalat és felelősségtudat áll. Nem kell feltétlenül politikus írónak, írónak lenni ahhoz, hogy valakinek a műveiben erősebb visszhangot verjenek ezek a „sorskérdések”. Nemcsak Zrínyi Miklós, Petőfi Sándor, Ady Endre, József Attila és Illyés Gyula ad számot a nemzeti történelem tapasztalatairól, törekvéseiről és fájdalomairól. Mint titkos vízjel, ott rejlik ez a történelmi és közösségi érdeklődés, küldetéstudat és felelősségvállalás az Istenhez forduló Balassi Bálint, az elmúlás hatalmán merengő Berzsenyi Dániel, a szerelmi évődésbe feledkező Csokonai Vitéz Mihály, a romantikus végtelennel küzdő Vörösmarty, a köznapi józanságot hirdető Arany, az európai szellem értékeit mentő Babits, az emberi személyiség huszadik századi válságával küzdő Szabó Lőrinc, az európai és keresztény humanista kultúrát védelmező Radnóti Miklós vagy az ősi mítoszok tanításán okuló Weöres Sándor műveiben is. Valóban, nincs magyar író, aki függetleníteni tudta vagy akarta volna magát a közös tapasztalatoktól, gondoktól és tennivalóktól, s ha a magyar irodalmat a történelem alkotásának és szellemi intézményének tekintjük, meg kell bizonyosodnunk arról, hogy ez az irodalom mindenekelőtt a nemzeti élet alakítója, a nemzeti tudat őre és letéteményese.

Kompország irodalma

■ A példák folytathatók, de talán feleslegesek is, minthogy a nemzeti múlt, a közös történelmi sors és a több évszázad alatt kialakult, nemegyszer változó, mégis lényegében állandónak tekinthető nemzeti identitásvállalás és a magyar irodalom egymásra ható folyamatai, lényegi kölcsönössége azok közé a stratégiai tényezők közé tartozik, amelyeket a nemzeti közösség Budapeستől Nagyváradig, Kolozsvárig, Pozsonyig, Újvidékig általánosan elfogadott. Természetesen magam is osztozom Szabó Zoltán imént idézett megállapításában, annál inkább, minthogy fel kell idéznem egy másik, bizonyára még jobban a klasszikusok magaslati pontján elhelyezkedő magyar írástudó, tudniillik Ady Endre figyelmeztetését. Nagy költőnk ugyanis a magyar történelemnek és persze az ő korának meghatározó konfliktusait azzal magyarázta, hogy a magyarság, amióta csak Európában, az európai nemzetek között elhelyezkedett, mindig valamiképpen egy úgynevezett „kompország” bizonytalan helyzetében élt. A költőnek a budapesti *Figyelő* című folyóiratban 1905-ben közre adott *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című, talán így mondanám, „történelembölcseleti” és/vagy „nemzetkarakterológiai” esszéjére gondolok, pontosabban a „kompország” itt található metaforájára. „Kompország, Kompor-

szág, Kompország – olvasom Adynál –: legképességesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.”

Adyhoz hasonlóan mások is ebben az ingadozó: történelmi létében, kulturális identitásában és nemzeti stratégiájában egyformán bizonytalan, és választani szinte képtelen „kompországi” állapotban és mentalitásban látták a magyarság tragikus útvesztéseinek magyarázatát, akkor is, ha történetesen nem éltek is a költő metaforájával. Valójában kimutatható, hogy olyan írók, történetírók és nemzetpolitikusok, mint Babits Mihály, Szekfű Gyula, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szabó Dezső, Németh László, Illyés Gyula vagy Bibó István, valamennyien szóba hozták azt az orientációs bizonytalanságot, azt a nem egyszer tapasztalt nemzeti identitás-zavart, amely a magyar történelemből, a magyar kultúrából kiolvasható. Ebben a tekintetben szinte az egész huszadik századi magyar gondolkodás Ady Endre követőjének, tanítványának bizonyult.

Irodalmunk ezekkel a fejtegetésekkel valóban meghatározó szerepet vállalt abban a nem mindig könnyű szellemi és morális küzdelemben, amely a nemzeti identitás fenntartását, nem egyszer új pályára terelését vagy éppen eredeti karakterének helyreállítását vállalta magára. Talán azt is megállapíthatjuk, hogy az irodalmunkban (irodalomtörténet-írásunkban) kialakított-kialakult értékrend, hogy „korszerűbb” fogalmat használjak: „irodalomtörténeti kánon” is azt bizonyítja, hogy nemzeti identitásunk (ennek védelmezése vagy éppen helyreállítása) folyamatosan milyen tartós és hatékony szellemi és morális rendező elvet jelent. Ez az értékrend szinte állandó jelleggel határozta meg nem csak a magyar irodalomról kialakított képünket, hanem nemzeti önismeretünket is. Az irodalmi gondolkodásnak, az irodalomtörténeti értékstratégiának ez a meghatározó karaktere szinte állandónak és folyamatosnak bizonyult. Irodalmi gondolkodásunk és irodalomtörténet-írásunk olyan klasszikus egyéniségei alakították ki, mint Kazinczy Ferenc, Toldy Ferenc, Arany János, Gyulai Pál, Péterfy Jenő, Horváth János, Babits Mihály, vagy éppen az én nemzedékem mesterei közül Komlós Aladár, Sőtér István, Bóka László, Németh G. Béla és a többiek, Erdélyben pedig Jancsó Elemér, Balogh Edgár, Gáll Ernő, Benkő Samu és ugyancsak mások. Ez az értékrend, vagyis mögöttes terében az irodalom identitása mindazonáltal több alkalommal is megrendült a mögöttünk maradt évszázadban.

Az értékrend megingása

■ Az elmúlt egy-két évtized magyar irodalmának közérzetét ugyanakkor pontosan jelzi az irodalmi értékrendnek az a bizonytalanná válása, amely mostanában tapasztalható. Meggyőződésem ugyanis, hogy nemcsak az értékrend állandóságáról kell beszélni, hanem megingásának zavart keltő tapasztalatairól is. Ez az érték-hierarchiában tapasztalható zavarodottság egymással szembeforduló vagy éppen séggel egymásról tudomást sem vevő irodalmi kánonok kialakulását eredményezte. A hivatalos vagy éppen a nem hivatalos tudományosság ebben az évszázadban több alkalommal is átértékelte nemzeti irodalmunkat. Valójában az irodalmi „kánonképzés” állandósult „forradalmaival” találkozunk, és ezek a „forradalmak” nem mindig szolgálják azt a talán kívánatos célt, hogy egységes és biztonságos képünk legyen irodalmunk múltjáról, közelmúltjáról, és valamiféle szerves rendszerbe tudjuk foglalni a jelen törekvéseit. Erre az egységes és biztonságos képre ugyanakkor szükség volna, már csak az iskolai oktatásban is, nem beszélve arról, hogy egy megalapozott és nem az állandó szellemi perpatvarok célkeresztjében elhelyezkedő irodalmi kánon jótékonyan hathatna a nemzeti közösség kulturális tudatára, történelmi önismeretére, következőképp önazonosságának alakulására.

A második világháború előtt érvényben volt egy „akadémiai” és/vagy „egyete-
mi” értékrend, ebben elsősorban a nemzeti hagyományok irodalmi képviselői töl-

tölttek be központi szerepet, és például háttérbe szorultak azok az értékek, amelyeket a Nyugat körül szerveződő modern irodalom hozott létre. Ennek az értékrendnek különösen a kortárs irodalom megítélésében voltak kedvezőtlen, sőt elfogadhatatlan következményei, minthogy a konzervatív „akadémiai” értékrend nem Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz és Krúdy munkásságát tekintette kánonképző tényezőnek, hanem a máskülönben színvonalas, de mégsem elsőrendű Herczeg Ferencét, Tormay Cecilét, Komáromi Jánosét, Harsányi Zsoltét, vagy éppen Pekár Gyulát, akinek könyveit azóta végképp feledésre ítélte az idő.

A Horthy-rendszer „hivatalos” íróinak munkássága 1945 után egyszeriben tabu alá került, közülük többen menekülni kényszerültek, holott voltak közöttük igen jeles és tehetséges mesterek is. Az érvényben maradt „nyugatos” és „népi” hierarchia mellé viszont – elsősorban Lukács György elméleti és Révai József mindenképpen erőszakos (hogy így mondjam: rendőri eszközökkel érvényesített) irodalompolitikai tevékenysége következtében – felzárkózott egy baloldali, „szocialistának” nevezett értékrend, amely nemcsak kiváló írók, mint József Attila, Nagy Lajos, Déry Tibor, Zek Zoltán és mások pozitív újraértékelését hozta, hanem igen sok másod- és harmadrangú tollforgatót, sőt nyilvántartott dilettánsokat és közönséges politikai törtetőket, ügynököket is a hierarchiába emelt. Voltak ennek a hármas értékrendnek áldozatai is, például Kassák Lajos, akinek igazi nagyságát valójában egyik hierarchia sem ismerte el, holott, ha irodalmunknak volt világszínvonalú szocialista költője, az József Attila mellett természetesen Kassák lehetett.

Küzdelmek a hiteles értékrendért

■ Mindeközben küzdelmek folytak egy hiteles irodalmi kánon kialakítása érdekében is. Ez a csendes és szívós küzdelem igazából a nyolcvanas években érte el eredményeit, midőn a magyar irodalom – most elsősorban a huszadik századi magyar irodalom – hiteles értékrendje helyreállt. Ez az értékrend mindenekelőtt irodalmi, vagyis esztétikai és erkölcsi kritériumokra épült, és alakulásába jelentős mértékben már nem szólt bele a politika. Egyszersmind, mint minden kulturális jellegű hierarchia, pluralisztikus tulajdonságokat mutatott, tehát az irányzatok vagy mozgalmak belső értékrendje nem nyomhatta rá bélyegét arra a virtuális értékrendre, amely a huszadik századi magyar irodalom igazán nagy szellemi teljesítményei révén jött létre, és amelyet fokozatosan elismert az irodalmi élet, a szellemi köztudat, sőt utóbb az iskolai oktatás.

Ez a virtuális értékrend kétségkívül teret nyert a hetvenes és a nyolcvanas években, és, legalábbis igényesebb kritikusok, nem zárták ki az irodalom felsőbb régióiból, mondjuk, Kassákot, csak azért, mert avantgárdista, Füst Milánt, mert zsidó, Déryt, mert baloldali, Verest, mert paraszt, Szentkuthyt, mert művelt, Pilinszkyt, mert katolikus, Mészölyt, mert liberális, Sütő Andrást, mert Marosvásárhelyen, Határ Győzöt, mert Londonban él, Juhász Ferencet, mert terjedelmesek a költeményei, Nagy Lászlót, mert a népköltészettől tanult. Türelmetlenséggel és elfogultságokkal persze az értékkiegyenlítő évtizedekben is találkozhattunk – Magyarország határain kívül és belül egyaránt. Az irodalomnak – általában a szellemnek – azonban lényegéből fakadóan az értékek pluralizmusát kellett vállalnia, és az egymástól különböző értékek szabad köztársaságát kellett létrehoznia.

A nyolcvanas évek során – az irodalomtörténészek és kritikusok, általában az irodalmi közélet erőfeszítései nyomán – létrejött értékrendnek, sokáig úgy tetszett, lényeges pontokon továbbra sem kell változnia. Valójában ezt a konszenzusos értékrendet érvényesítette (nagyrészt Béládi Miklós erőfeszítéseinek következtében) az 1945 és 1975 közötti korszak irodalmának történetét feldolgozó hatkötetes akadémiai kézikönyv. Az ilyen módon létrejött konszenzusos értékrendet (irodalomtörténeti kánont) valójában a nyolcvanas évek végén bekövetkezett történelmi

átalakulások sem forgatták fel, annak ellenére, hogy ezek az átalakulások szinte minden téren, a kultúra körében vagy a nemzet történelmi önismerete körében is felvetették a radikális átértékelések igényét és szükségét. A hetvenes és nyolcvanas években kialakult, összegző és kiegyenlítő jellegűnek mondható értékrend, legalábbis az én véleményem szerint, mégsem szorult radikálisabb átformálásra, legfeljebb (az újabb értékekkel történő) kiegészítésre. Az irodalmi tudatban és értékelésben ugyanis az úgynevezett „rendszerváltás” már korábban végbement. (Sőt, egyike volt ez azoknak a szellemi tényezőknek, amelyek az általánosabb „gondolkodásváltást” következőképp a politikai „rendszerváltást” készítették el.) Ennek az irodalmi, mondhatnám így is: kanonizációs „rendszerváltásnak” a következménye volt az, hogy például a nyugati emigráció irodalma végre elfoglalhatta méltó helyét a magyar irodalmi kultúrában: Márai Sándor, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Kovács Imre és Határ Győző műveinek hazatérésére gondolok, a többi között.

A rendszerváltozáshoz vezető időszak irodalomtörténeti és kritikai erőfeszítései nyomán, úgy tetszett, valamilyen: az értékek egyensúlyára alapozott „respublica letteraria” jött létre, amely méltányosságot tanúsított minden múlt- és jelenbeli érték iránt, és kész volt befogadni az újonnan fellépő törekvéseket, így a posztmodern irodalom törekvéseit, valóban értékes eredményeit is. Az értékeknek ez a szabad köztársasága látszik megrendülni az ezredfordulót követő szellemi viharok között. Mára több értékrend is létrejött, többnyire egymás ellenében, és például a „konzervatív” jelzővel illetett irodalomtörténet-írás, irodalomkritika egészen más kánonnal lép fel, mint az úgynevezett posztmodern. A, mondjuk így: hagyományos irodalomkritika nemegyszer valóban jogosan kívánta, hogy irodalmunk olyan hagyományai és értékei is előtérbe kerüljenek, amelyek például Illyés Gyula és Németh László, Juhász Ferenc és Nagy László vagy az erdélyi Sütő András és Kányádi Sándor nevéhez köthetők. Másrészt a posztmodern irodalomkritika is némi joggal hivatkozott arra, hogy a nyugati világban ma Kosztolányi, Márai Sándor és Ottlik Géza vagy a kortárs irodalom táborából Konrád György, Kertész Imre, Nádas Péter, Esterházy Péter és Krasznahorkai László munkásságával lehet az irodalmi közvéleményt megszólítani. Ugyanakkor nem hinném, hogy ennek a vitának azzal kellene együtt járnia, hogy a „kanonizációs” rendszer legmagasabb helyére tegyék a két világháború közötti hivatalos konzervatív irodalom máskülönbben figyelemreméltó alkotó egyéniségeit. Tehát nem lehet Babits, Németh és Illyés helyére állítani például Tormay Cecilt, jóllehet tapasztalok ilyen törekvéseket.

Az egymástól elűtő értékrendek versengését és küzdelmét érinti az irodalmi kánonokat, illetve a kánonképzést övező vita. A posztmodern irodalomteoretikusok véleménye szerint a jelenkor irodalmi kánonja azokat az alkotásokat állítja előtérbe, amelyek az emberi személyiség válságát, esetleg felbomlását és megsemmisülését mutatják be, illetve azokat, amelyek szövegszerűségükben hoznak létre esztétikai értékeket. (A két törekvés különben egymással szorosan összefügg: amidőn az alkotó személyiség kérdésessé válik, marad a pusztá nyelvi textúra: a szöveg.) Velük szemben (és ez nem jelent okvetlenül konzervativizmust vagy maradiságot) többen is állítják, hogy azok a törekvések és művek is részei a jelen irodalmi kánonjának, amelyek éppenséggel a személyiség fenntartását, a személyiség közösségi erőterének védelmét kívánják szolgálni.

Visszatekintés és összegzés

■ Visszatekintve mindarra, amit itt fejtegetni igyekeztem, két végső tanulságban próbálnám összegezni mondandómat. Először is abban, hogy meggyőződésem szerint a magyar irodalom érdeklődésének és erkölcsiségének centrális terében mindig ott volt a nemzet történelmi megpróbáltatásaival vívott küzdelem, annak a szándéka, hogy ezeken a megpróbáltatásokon miként lehetne átsegíteni a nem-

zetet. Olyan általánosnak mondható törekvésekre hivatkozhatom, mint a húszas években kibontakozó, mondjuk így: „trianoni” irodalom (Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László, Kós Károly, Nyírő József, Tamási Áron, Dsida Jenő írásaira gondolok). És olyan történelmi szerepvállalásra, amely irodalmunkat az ötvenhatos magyar forradalom idején állította a nemzet élére. (Hogy ismét írókra hivatkozzam, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Kassák Lajos, Márai Sándor, Faludy György, Déry Tibor, Vas István, Örkény István, Nagy László, Juhász Ferenc és persze több erdélyi író, így Páskándi Géza, Lászlóffy Aladár műveire gondolok.) Irodalmunk, ahogy korábban, hosszú történelmi évszázadok folyamán, mindig hűséges krónikása és felelős alakítója volt nemzeti életünknek és identitásunknak, meggyőződésem, hogy ilyen marad a nemrég kezdett huszonegyedik évszázadban is.

Pomogáts Béla

KERESKES PÁL

JERSZE, ELEKTRONIKUSAN IS: KÖNYVTENDENCIÁK, E-BOOK DIMENZIÓK

E-könyv – misztifikáció nélkül

■ Csongor és Tünde híres „hármás út” jelenetében a kalmár így szól: „Itt van zsebemben a tündér világ, / Itt láthatod meg, jersze, légy bűvár.” Vörösmarty örök érvényű versdrámájában a zsebet mutogató pénzember emlékezetes figura. Mára úgy alakult, hogy a gazdagságával kérkedő kalmár mellett a következő utazó, a tudós is csapkodhatja a zsebet, ő is viszi magával a teljes tündérhont, feltéve, ha rendelkezik egy elektronikus könyvvel. Ilyen gépre – konfigurációtól és művektől függően – nagyságrendileg ezer kötet fér el és válik gombnyomásra olvashatóvá. Ez szellemi tündérhon, a keresett „üdlak”, és nem jelképes, mint a pénzember zsebet fitogtató gesztusa. A ruha belső rekeszében rejlő műszerből valóban elérhetők a könyvek százai. Jól olvashatóan, betűfüggőknek is élvezhetően. „Jersze, légy bűvár”: ez a felhívás egészen konkrétá vált az e-bookkal közelebbi ismeretséget kötő olvasók számára.

Az elektronikus könyv – nem értve bele a fogalomba a webes szövegtartományokat, mint például blog, fórum, intézményi honlap, személyi site stb. – kulturális médiummá vált. A művelődés, a tudáselsajátítás a szövegre épített aktív időtöltés kerettechnikájává fejlődött. A digitális irodalom a kezdeti extrémizmusból igényes élménygyűjtő és élményszállító instrumentummá finomodott.

Az elektronikus ábécé felszívta az e-könyv eszközrendszerébe a betűtől távol eső információhordozókat is. A tartalom kibővült a videóval, hangbetétek-

kel, animációkkal, mozgó grafikonokkal, dinamikus ábrákkal. A szótárak, a szöveganyaghoz kapcsolódó kézikönyvek egy kattintásra elérhetők. Ha pusztán a megsokszorozódott lehetőségeket tekintjük, és nem vesszük figyelembe az érzelmi-tradicionális kötődéseket, némileg túlozva, óvatosan előre bocsáthatjuk: eljőhet az idő, mikor az e-book világából úgy tekintünk vissza a nyomtatott könyv évszázadokat felölelő periódusára, mint az olvasás naiv középkorára.

Az e-book-készítés sajátos mechanizmusa évek alatt fokozatosan beledinamizálta a hagyományos könyvfelépítmény rendszerébe, megváltoztatva sok öröknek hitt szöveggondozási eljárást. Ezen túl, tehát a konvencionális struktúrák átalakítása mellett a digitális irodalom környezetében kiépültek gyökeresen új könyvmenedzsment szisztémák is. A digitális könyvevolúció nyomán most kezdik csak vizsgálni több tudományág művelői (nyelvészet, információtudomány, filozófia) az elektronikus könyv inspirativitását, innovációs tartalékait.

Am egyidejűleg a nagy változásokkal azt is látni kell: miközben forrong minden a könyv környezetében, maga az e-book – természetéből direkt levelezhetően – nem formálja át gyökeresen a megszokott szövegstruktúrákat. A digitális irodalmiság nem jelent közvetlenül és egyértelműen új könyvalakítást. A könyvtestet alkotó szövegtömbök súlya és ereje a mai technomediális korban sem váltható ki varázsütésre a néha mindenhatónak tűnő interaktivitással. A virtuális közlésmatéria jelenleg többnyire még a textdramaturgia

alapján áll. Az írásosság alkotói és befogadói módszertanának átalakulása – a jelenlegi infokommunikációs folyamatok alapján szinte bizonyos – még hosszú időt vesz igénybe.

Érdekességként és az e-könyv-folyamatok elementáris sodrásának szemléltetésére érdemes felidézni: a nemzetközi szakirodalomban megjelent az a gondolatosság, hogy néhány országban a nyomtatott könyv mint fejlődéstörténeti korszak akár egyszerűen ki is maradhat. Az írástudatlanságból vagy az elitkultúrából a tömegkultúra felé való kitérés nem a print könyv segítségével fog megtörténni, hanem az e-book támogatásával, digitális alapokon. Ide sorolják a máris e-könyv-nagy hatalomnak nevezett Indiát és Brazíliát.¹

A Gutenberg-galaxis és az olvasás világa megváltozik. A jövő olvasó emberének kulturális és tanulási igényeire az informatika döntő hatással lesz. Milyen technika hatása alá kerül a digitális műveltség? Milyen eszköz lesz a következő évtizedek e-bookja? Egyáltalán könyvnek vagy appnek (applikációnak) fogjuk nevezni a tartalmi és formai átélényegülést megélt digitálisszövegproduktumot? Biztosan talán jelenleg csak annyit állapíthatunk meg: az e-könyv egy új médium, amely print elődjéhez képest könnyebben elérhetővé teszi – a digitális tartalom útján – a szépirodalmi, tudományos, szórakoztató alkotásokat. Az e-könyv misztifikációja idegen magától az e-tartalom szellemiségétől. Kulcsár Szabó Ernő ezt így fogalmazza meg: „De a »fiziológiára és híradástechnikára redukált ember« technológizálása során újra mozgósított észlelésfiziológiai materializmus sem helyezte hatályon kívül annak tapasztalatát, hogy a kéz minden műve a gondolkodáson nyugszik, mely gondolkodás »hallva néz, és nézve hall«.”²

E-bookology

■ A nyomdai kiadványban a sorok megtartják, hordozzák a tartalmat, de nem szervezik. Az e-book menedzseli a szöveget. Ez az újítás az, ami végtelen

tartalékokkal rendelkezik. A betűk láncolatát megtöri a kép, a videó, a játék. A könyvlátásmódot felváltja a tartalomösszpontosítás, adatfókuszálás, a keresett témakör összefüggéseit feltáró dinamikus felületirányítás. A webhivatkozások, referenzáttételek, képi-zenei-filmes bemozgatások felbontják a megszokott szövegtömböket. Élményszerűvé válik az ismeretszerzés. Az „e-book-ology”-ként jegyzett ébredező szakma kutatja a digitálisan prezentált tartalom környezettanát, beleértve a tartalmi, formai és olvasásszociológiai változások követését, bölcsészettudományi elemzését.

A még alig néhány éves, de máris meglehetősen bonyolult és összetett digitális kultúra témakörében az e-könyvészet határainak kijelölését különösen fontosnak tartom. Fennáll a veszélye ugyanis annak, hogy a konvergáló műfajok fogyasztókért vívott harcában a könyvszerűség értékrendjét és tradicionális értékközvetítő szerepét a kép, videóval dúsított, gyors szövegekre alapozott mixek, médiahibridek, meghatározhatatlan identitású digicsomagok vehetik át. Ma mindent e-booknak minősítenek, ami letölthető, monitoron követhető. Úgy gondolom, meg kell kísérelni elkülöníteni a digitális műfajokat, még akkor is, ha nyilván lesznek vitatható határvonalak. A szövegkupecskedést, tartalom-nagykereskedést, szkennelt szövegtöredékek disztribúcióját, globális portálokra csempészett textverziók offshore forgalmazását nem vonhatjuk egy megítélés alá a hagyományos könyvkultúrából szervesen kifejlődött digitális könyvszármazékokkal.

Olvasási reneszánsz

■ Az e-könyv-használat hozadéka az lehet, hogy többet olvas az e-reader kézbentartója, illetve hogy tudatosabban olvas, hiszen módja van választani az elképzeltetlen méretű e-könyv-állományokból. Az amerikai olvasáskutatások egyértelműen jelzik is ezt a tendenciát.³ Az e-bookkal a zsebükben élők – az e-reader birtokbavétele után – összességében is többet olvasnak, mint

az átlagos felnőttek, és nemcsak e-könyvfogyasztási kedvük nő, de a printből is többet forgatnak. Az e-könyv az olvasás reneszánszát jelenti egyre több országban. Nem a betű rangjának elvesztését, hanem az irodalom minden ágának népszerűbbé válását hozta magával az elektronikus regény. A digitális irodalom helyet kapott a kultúra becsült csarnokaiban. Jason Epstein esszéíró, akinek alpműve magyarul is olvasható, így ír az olvasás új távlatairól, összefüggésbe hozva a jövő könyvjelenségeit a múlt tradícióival: „Ugyan Gutenberg találmánya alakította ki mai világunkat összes csodájával és kihívásaival, annak idején senki sem látta előre, maga Gutenberg sem, hogy a nyomtatás ilyen nagy hatással lesz életünkre. Most ugyanígy vagyunk – elnagyolt vázlatokat nem számítva –, aligha tudja bárki is megjósolni a digitalizáció hatásait jövőbeli életünkre.”⁴

Polcunkon az e-könyv

■ A print könyv megszokott helye a könyvespolc, az íróasztal vagy más személyes zugoly, felület: éjjeliszekrény, párna alatti süppedék, konyhaasztal sarka. De hova kerüljön az e-könyv-olvasó? A számítástechnikai eszközök közé, talán a várakozó mobilok akkufeltöltő kimeneteinek környékére? Nem ilyen műszaki környezetben landol az új eszköz. Árukladóak a Kindle reklámszpotok: nem sms-gombnyomogató, klaviatúrát nyújtó emberek veszik kezükbe az e-readert a marketingfelületeken, hanem mosolygó emberek, akiknek első dolga, hogy egy félreeső sarokba huppanjanak az új szerzeményükkel. Az e-book tere a könyvespolcon van kimerve, oda illik a szerkezet. A kötetek sorába helyezhető. Méretben stimmel is, ha bőrkötésében tároljuk (többnyire azzal szállítják), még nem is üt el más borítóktól, gerincektől. Az e-könyv elsősorban szöveg, tudás és érzelem, és csak másodsorban gépezet.

Az e-book nem különbözik elődjétől, a nyomtatott könyvtől, ami a használat egyszerűségét illeti. Mindig közel

van, nálunk lehet, mint a kedvenc vagy éppen olvasott kötet is. Ahogy kinyitjuk a papírkönyvet, és megkeressük a kívánt oldalszámot, ugyanúgy járunk el az e-könyvnél. Elővesszük a szerkezetet, és azonnal olvashatunk. Ha közben kiléptünk, semmi baj, az e-bookban is van könyvjelző, folytathatjuk zavartalanul. Akaratlanul tükröt is tart elénk a feljövő kezdőoldal: az utóbb olvasott műveket listázza. Akadnak e-book típusok – ilyen a Kobo –, amelyek olvasásra rebbentéskor, ahogy felébredszük az energiakímélő állapotból, a kijelző alsó sarkában olvasási időmérleget adnak a használoról: mikor, mennyit, mit és milyen napszakban, milyen időhosszúságban olvastunk. Lokalizációnkhoz képest változóan óv és int, ha túlságosan sokat olvastunk egyhuzamban vagy éjszakai órán. Már igazán a könyvnyenceknek való szolgáltatás, hogy ha több eszközzel olvasunk, ezek mindegyike szinkronizálható. Nem technikai bűvészkedés ez, hanem nagyon hasznos és értelmes lehetőség. Az otthoni számítógépen studiózott szakkönyv a városba tartó villamoson felütött okostelefonon éppen onnan folytatható, ahol előzőleg abbahagytuk. (Összes jegyzetével, kijelölésével együtt magától értetődően.) Egyes gépekhez könyvillatú matricákat árulnak, más gépeknél a lapozás zaja (alternatív zörejekkel) is beállítható, hogy teljes legyen a nyomtatott könyv illúziója. Az e-könyv-olvasó sok élmény, öröm forrása lehet. Ha rápillantunk némi használat után, nem egy gép hever az asztalunkon. Az ágy melletti asztalkához is odaengedjük. Helyet kap a bőröndben is.

E-könyv-pókok és etikett

■ Többnyire jár az e-könyv-masínához egy tok, egy mappa, amelybe a szerkezet rögzíthető. Van típus, amelynek árában nincs benne ez a kiegészítő. Sőt ridegesen eljutottunk oda – napjainkra ez már jellemző –, hogy a mive-sebb borítók gyakran többre kerülnek, mint maga az eszköz. Ez már jószerivel e-bibliofília. Magára a kötéshez való

rögzítésre sokféle megoldás ismert: mágnessel kapcsolódó, gumival lefogható, fóliába csúsztatható kivitel is lehetséges. Ezen beillesztések tartóssága hosszú távon kétséges, de a lényeg nem is ez. A kérdések kérdése: kötéstáblába fektetve vagy anélkül tartjuk kézben az e-könyv-olvasót? A válasz csak az lehet: kinek hogy kényelmesebb. Nem tagadom, a könyvszerűség miatt én először borítóval olvastam, végül legyőztem a gátlásokat, és a maga meztelen, műanyag valóságában léptem érintkezésbe a szerkezettel. Egy kézzel kényelmesebb tartani, beleértve a lapozás kezelését is. A borító már csak a védelmet szolgálja. Persze a tableteknél más a helyzet, az már súlyosabb, fél kézzel nehéz teher.

Az is gyakori kérdés: hol ajánlatos hordani az e-book mechanizmust? Ez a mobil telefonnál is probléma, ott is ezernyi megoldás lehetséges. Ízlés és kényelem határozza meg a digitális készség perszonális helyét. Én a zakó belső zsebébe rejtem, ha nincs nálam táská. Ha van, három cipzárral védett rekeszbe süllyesztem, de így is szemmel tartom a zárat: drága ez a szerkezet. Persze ez nőknél már nehezebb téma lehet: retikülben nemigen fér el, oldaltáskába már jobban illik, de a zűrzavar – mint az néha táskabelső dolgában tapasztalható – nem tesz jót az e-booknak.

Elfogadott, hogy a könyvolvasás aktausa mindenütt szalonképes. Ez érvényes az e-bookra is. Nincs akadálya tehát az e-könyv folyamatos közelben tartásának, szűkség szerinti használatának. Mivel az akku csak több száz órányi használat után merül le, nem kell attól tartani, hogy elhalványul a kijelző. Nem kell takarékoskodni a géppel, sőt ki sem kell kapcsolni, hiszen, ha nem végzünk vele műveleteket (pl. lapozás), nem fogyaszt energiát. Azaz bármikor elővehető, olvasható. Csak-hogy mégsem egészen: kicsit ugyanis feltűnő. Nem is annyira a gépezet – látak már sok csodát az emberek –, inkább az, hogy valaki ennyire határozottan mered egy kis felületre. Az olvasás már csak ilyen. Ha a tévét vagy a note-

bookot használja az ember, a tekintet sokféle pászta. E-könyv-olvasónál ez nem így van, és az összpontosítás odavonzza más emberek figyelmét is. Kínos pillanat, amikor az ember föltekint, s maga körül hirtelen félreszegezett pillantásokat észlel. Sokan említik, globális cégek vezetői is megerősítették, akik gyakran utaznak, hogy a repülők utasterében a legáltalánosabb és a legkevésbé feltűnő az e-reader. Földi járműveken – pedig ott is eltöltünk napi egy-két órát – még esetlennék érzi magát az ember az olvasó műszerrel. Otthon viszont már felveszi a versenyt az e-book: ágyban, fotelben, konyhában, kávézással összekötve, sőt akár falatozás közben is abszolút elfogadható. Zenehallgatással is kombinálható, fülhallgató és jó minőségű hanginstalláció minden gépen van. Persze kialakul majd ennek is a maga etikettje. Nyilván szokatlan helyzet, ha egy asztalnál ülve – például könyvtárban, de akár otthon is – az egyik személy könyvet lapoz, a másik e-könyv-olvasó gombokat nyomogat. Ha csak nem ülnek össze végül egy médiumhoz, jó ízlés és udvariasság kérdése: az eszközhasználat adott pillanatban nem zavarja-e mások életét? Mint a mobiltelefonnál vagy a notebook és a tablet estében is, gyakran előjön ez a probléma. Külön gond, hogy a táblagépekre készült könyv-applikációk zörejekkel, az eszköz mozgatását igénylő effektekkel is el vannak látva. Itt még a fülhallgató sem segít, a csönd és némaság elveszni látszik. Az olvasás stabil testhelyzetét a tablet rázása, fölé alá riszálása válthatja fel. Megegyik, hogy bele kell fújni a mikrofonba, hogy beinduljon egy dinamikus infografika. Ujjakkal kell koppintani hatások eléréséhez, videók indításához. Ha így halad a tartalomkészítés, rövidesen nem üléskalkulációkat, hanem olvasófülkéket kell biztosítani a lelkes könyvbarátoknak.

Az e-könyv jövője

■ „A nyomtatott könyvet csak akkor engedem el, ha a hideg, összekulcsolt

kezeim fölött a halottnak szóló imát mormolják” – vallja az informatikai szakújságíró Michael Grothaus.⁵ Mint kiderül, ezt persze ironikusan érti. Olyankor szokta ezt mondani, amikor megkérdezik tőle mint bennfentestől, hogy szerinte melyik e-könyv-olvasó eszköz a legalkalmasabb vásárlásra. Említi, hogy azt érzi: tőle mint infoszurnalistától mindenki elvárja, hogy minimum két Kindle-verzióval a zsebében mázskáljon. Pedig neki egy e-reader sincs, imádja a papírkönyvet.

Ettől függetlenül persze tudja, hogy az e-könyv „szeretem – nem szeretem” játéka néhány év múlva már nem lesz napirenden. El kell fogadni ezt az új médiumot, ez nem kérdés. Meg kell szokni a gondolatot, hogy az e-book életünk részévé válik. Közéleg ez az idő végérvényesen – éppen ezért úgy vélte, a legokosabb felkészülés az elkerülhetetlenre az lehet, ha megkérdezz egy e-könyves innovátort arról, hogyan is kell elképzelnünk a következő évek elektronikus olvasását. A választása Henrik Berggrenre esett, a Readmill olvasóközösség létrehozójára.

Berggren azzal kezdte, hogy nem lehet kitérni a fő változás elől, ki kell mondani: a könyv fogalmának keretei kitágulnak. A szövegmű nemcsak egy történetet jelent majd, hanem egy networköt, hálózatot, amely kommunikációt indít el az olvasók között. A hálózat részeivé válnak a kiadók és szerzők is. Módjuk lesz adatokat gyűjteni az olvasókról, a betűfogyasztási szokásokról. A kapott információkat feldolgozva készülnek az újabb alkotások.

Könyvéletciklus – kiadványból hálózati termék

■ Berggren három alapvető megállapítást tesz.

A közeli jövőben minden könyvnek meglesz a saját hálózati életciklusa. A mű a neten kapja meg funkcióját, az alkotás varázsa a közös olvasásban bontakozik ki. A két nagy újító, az Amazon és az Apple egy több ezer éves könyvmegjelenítési formát utánozt le

az e-reader eszközeivel. De nem vette figyelembe, hogy időközben más olvasókkal találja szemben magát, mint a régi időkben. Olyannal, aki nemcsak betűfaló, hanem megosztó is. A Facebook-nemzedéknek az élménye csak akkor teljes, ha nemcsak befelé, hanem kifelé is nyithat a kapott információkkal, művészi benyomásokkal. Ezt a hiányt az Amazon már érzékelte is, és felvásárolta a legnépszerűbb olvasásmegosztó oldalt, a Goodreadst. Az új Kindle Paperwhite verzióban már integráltan jelenik meg a megosztási felület.

Az e-book-analitika részévé válik a könyvkiadásnak. Az e-könyvek használatát a kiadók precízen és adatolhatóan követhetik. A nyomtatott művek esetében a boltból való távozás után semmit sem tudunk az adott könyv további sorsáról. Lehet, hogy egy polc mélyére kerül, évtizedekig feléje se néz senki, de az is lehetséges, hogy esetleg heteken belül rongyosra olvassák. Az e-book azt nyújtja, hogy a megfelelő informatikai háttér esetén pontosan naplózható minden fejezet, minden sor felhasználtsága. Tudható, milyen gyakran húzza szeme elé az olvasó a művet (közben az is érdekes, milyen más művek vannak a gépen, ahonnan választott), hányszor hagyja abba az olvasást, melyik résznél. Hova lapoz vissza, mit szótárazott ki, mert nem értette a kifejezést. Mindezek olyan adatok, amelyek segíthetik a további művek formai és tartalmi eszköztárának gazdagítását, finomítását.

Az e-book olvasási eszköze a telefon lesz. Berggren elmondja, először nem hitt az e-readerekben, majd később azt gondolta, a táblagépek lehetnek azok a multifunkciós eszközök, amelyek az e-könyv-olvasás szupergépezetei lesznek. És ma azt látja, az adataik ezt egyértelműen jelzik, hogy az okostelefon az, amin leginkább olvasnak. Mindig kéznél van a kis műszer, gyorsan át lehet hangolódni a villamoson, metrón a barátságos, kézre álló telefon szolgáltatásaira, köztük a zenehallgatásra, könyvolvasásra. „Vegyük csak az én esetemet” – meséli Berggren.

„Miközben a HÉV-en rövid percek alatt átfutottam az újságok főcímeit, félreteszem a lapokat, és a telefonom után nyúlok. Bulgakov *Mester és Margarita* című regényébe kezdek. Megelevenedik előttem a hajdani Szovjetunió, varázslatos, eleven képiségben. Elmerülök a történetben. Félek, hogy vége, mindjárt le kell szállnom a vonatról. Ahogy kikászálódok a vagonból, végigfut rajtam, nem is olyan rossz ez a kis telefonos olvasás. Van jövője az e-booknak.”

A Kindle-konstruktőr naplójából

■ Az alábbi feljegyzések Jason Merkoski, a Kindle alkotócsoportja vezetőjének könyvéből valók. A visszaemlékezés – amely sok érdekes és eddig nem ismert tényt ismertet a Kindle-eszköz keletkezéséről – a következő címmel jelent meg: „Égő könyvlapok. Az e-book-forradalom és az olvasás jövője” (Burning the Page: The eBook Revolution and the Future of Reading).

„Olvasás nélkül alig lennének többek, mint majmok, amelyek megtanultak drága karórát viselni és a legutolsó divat szerinti napszemüveget hordani.”

„A szerzőknek közvetlen kapcsolatra lesz szükségük a következő években magukkal az olvasókkal. Könyveik weboldalán követhetik műveik kedvelőinek reakcióit, táblázatokat állíthatnak össze a site látogatottságának adataiból. A jövőendő íróinak amatőr statisztikussá kell válniuk.”

„Az írók a jövő e-book-világában képesek lesznek műveik több verzióját egyszerre közzétenni. Az A és a B változat különböző lehet a keresők és közösségi oldalak analízise alapján. Az e-könyv, ami a barátod kezében van, bár ugyanaz a szerzője és címe, mint amit te éppen olvasol, lehet más tartalmú és összeállítású.”

„Az írók ezentúl ne tollal a kezében egy könyvtárszobába képzeljük. Tekintsük őt úgy, mint az optikusnál egy páciens, akinek a szemére különböző

lencsákat helyeznek a marketingesek, közösségi médiaszakértők.”

„A digitális irodalmi alkotómunka gyökeresen megváltozik. A szerzőnek egyrészt mérnöknek kell lennie, egyben marketingesnek is, nem kevésbé statisztikusnak és igen, egy részben írónak is.”

„Eljött az e-könyv-készítő mechanika kora. Ez az eszköz olyan, mint a kenyérpírító. Reggel elsuhanok a nyomtatott kötetek szekrényesora előtt, megragadok egyet, és beleteszem a kenyérpírítószerű szerkezetbe. Néhány perc múlva a teljes tartalom a Kindle-emben, asztali számítógépemen, telefonomon van. Bárhol olvashatom, hozzáférhetek a szöveghez. Kísér a könyv mindenfelé, nem én viszem a könyvet magammal.”

Volt egyszer a könyv... Olvasás az elektronikus időkben

■ Ezzel a címmel jelent meg nemrég Andrew Piper, a Chicagói Egyetem professzorának könyve (*Book Was There: Reading in Electronic Times*).

A mű tele van originális megállapításokkal. Szemléletében ugyan amerikai, de a témakör tárgyalásmódján érzékelhető, hogy a szerző a német és európai irodalom oktatója. A könyvet nem mint múzeumba való régiséget tárgyalja, hanem éppen arra élezi ki a mondanivalóját, hogy a könyv történetében könnyen találunk párhuzamokat a mai helyzetre is, a digitális átalakulás problémáira. Nem érdemes tehát az elektronikus olvasás megértéséhez más hol keresgélünk, mint éppen a print könyv történetének fordulópontjai környékén. Ami a könyvvel most, a digitalizáció korában történik, már bizonyára megtörtént egyszer a leírt szó történetében. Csak kutakodni kell a nagy írásprezentációk váltásainak korszakában. Felidézi, hogy bizony nem volt gördülékeny a tekercekből a kódexekre kapcsolni vagy a nyomtatottra a kéziratos művekből...

„El tudom képzelni a világot könyv nélkül. De nem tudom elképzelni olvasás nélkül.”

„Időről időre félretehetjük a könyvet, de ez nem jelentheti azt, hogy kizárólag a számítógép válik az olvasás eszkövé, hogy a komputer lesz az új könyv. Az univerzális, mindenre használható médium csakúgy, mint a generálkönyvtár álma megvalósíthatatlan, rossz eszmény: erről beszélni csak kárt okoz, haszonnal nem jár.”

„Minél inkább kijelzőre vált a világ, minél átfogóbban érintőképernyőre helyeződik az olvasás, annál teljesebben tér vissza a tapintásérzék a szövegkezelés folyamatába.”

Kulturális víziók

■ Az első e-könyv-alkotó, Michael Hart víziója: „Gutenberg előtt az átlagember hány könyvet birtokolt? A szám: 0.

A Gutenberg Project előtt az átlagembernek hány könyvtára volt? A szám: 0.

Gutenberg előtt egy könyv értéke megfelelt körülbelül egy közepes földbirtok árának.

A Gutenberg Project előtt egy könyvtár állományának értéke megfelelt egy átlagos birtok árának.

1970-ben megalkottuk a Personal Computert, a PC-t. A nyolcvanas évekre miért ne teremtsük meg a Personal Library-t, a PL-t?”⁶

Horváth Iván, az e-textológia első magyar összegzője hasonló gondolokat fejteget. Úgy véli, a nem is túl távoli jövőben mindenki zsebében ott lapul majd egy „kulturális örökséggép”. Mint kiszámolta, a magyar könyvek száma a 2010-es évig nem lehet több 1,2 milliónál. A képzeletbeli teljes magyar nemzeti könyvtár – könyvenként egy megabájtot véve – nem lehet több 1,2 petabájtjánál. Nem olyan nagyon sok ez, rövidesen központi vagy magánszerverek könnyedén tárolhatják. Lényegében a teljes nemzeti szövegkincs gombnyomásra elérhető lesz. Ez egyben felelősséget is jelent: „A mi dolgunk – és a jövő iskolájának dolga – az, hogy ez az anyag – nemzeti művelődésünk tel-

jessége – se reménytelen kásahegy ne legyen, se pedig a kiválasztottakat jutalmazó, az átlagos képességűeket megbüntető útvesztő” – írja Horváth Iván.⁷

Biblioszaurusz?

■ A szövegre konstruált alkotásokat – regényeket, tankönyveket, verseket – noszogatóssal, fölényeskedéssel néhányan a digitális világba számúznék végérvényesen. Az elektronikus könyv radikális szemléletű technicistái – jóakarataikat akár nem is lehet vitatni – ártanak az olvasáskultúrának. Az e-book gépi képességeit szembeállítják a papírkönyv kiforrottságával, egyszerűségével.

Nem szabad kiverni a könyvet azok kezéből, akik még nem tértek át valamilyen elektronikus kijelző használatára. Ám az sem tartható szemlélet, hogy olvasási tevékenységnek – a tiszta szándékot itt sem vitatva – csak a nyomtatott szöveg böngészését tekintsék. Ez printfetisizmus, amelynek gyengébb-erősebb változataival betűfalóknál és ritkán lapozgatóknál egyaránt találkozunk.

Umberto Eco így fejezi ki magát: „A könyv olyan, mint a kanál, a kalapács, a kerék, vagy a véső. Ha egyszer feltalálták, nincs mit tökéletesíteni rajta.”⁸ Ki vitatkozna ezzel? Világos és igaz szavak. De mit tegyünk: a csupán kalapáccsal és vésővel jelentkező szakember ma alig találna jól fizetett munkát. Otthonra kiváló és nélkülözhetetlen szerszámok ezek, de a professzionális tevékenységhez már másak az igények. Ugyanez a helyzet a tartalomiparban is: a manufakturális termék biztosan nívósabb lenne, de napi környezetünk digitális vulgaritása pörgősebb kínálatot követel. Ha ennek a formája egy gépezet, az e-könyv-olvasó, az önmagában nem lehet ok a tiltakozásra.

Jön az e-book. Vége a könyvnek? Úgy tűnik, és ez már jelenség: sokan úgy tartják, csak az lehet könyvbarát, aki a képernyős olvasást mélyen megveti. Ez a szembeállításokban, kulturális árokásásban önmagát kiélő szemlélet az,

ami igazán árt a könyvnek. Ugyanolyan rossz beállítás, mint az e-könyv-proféták részéről a papírművek olvasóit kulturális gyámoltalannak tartani.

A könyv még sohasem volt ilyen magas társadalmi elismertségben, mint ma. Érdeemes emlékeztetni: már nem papírboltok félreeső sarkában árulják a nyomtatott kiadványokat, nem is könyvkötők műhelyeiben, mint keletkezésük idején, hanem pazar üzletpalotákban vagy a plázákon belül a legkiemeltebb helyeken, celebkörnyezetben. A könyv csúcsra jutott.

Az üzleti magasságok azonban veszélyeket is rejtenek. A könyv – eredeti funkciójától messze sodródva – befektetési célponttá vált. A könyvkiadás és -kereskedelem a gigantikus biznisz alakját ölti. A tékák és kis boltok sorát felváltotta a megakínálatot prezentáló neonos hodály. Drága, fenntarthatatlan szisztéma jött létre. Az önmagát túlélő gazdasági behemótságot gyakran az ekoszaurusz kifejezéssel írják le, emlékeztetve a dinófajok ormótlanságára, a véget idéző sorsra. Lehet, hogy eljött az idő, amikor a könyv világába is bevonulhat ez a foga-

lom: biblioszaurusz. A könyvpaloták, ezek a kereskedelmi nonszenszek, mint önmagukat túlnövő óriások, rövidesen a realitások talajára nyekkenhetnek, a seftes rendszer összeroppanhat. Csődök várhatók. A könyv jövőbeli útja nem a spekulációs menedzselés, többszörös banki körökkel. Csak a tartalom kipróbált anyagai, érték, időtállóság, útjelzés lehet az a tartószervezet, amelyre a könyvmenedzselés infrastruktúrája felépíthető.

Meredek zuhanás következhet, ha a digitalizációra a könyves szakmák nem innovációval reagálnak. Az olvasókat meg kell nyerni a betűnek, legyen az nyomtatott szöveg vagy elektronikus text. A könyvre nézve a fenyegetést nem az internet és a számítógép jelenti, hanem a könyv nyomtatott és elektronikus változatának szembeállításában érdekelt személyek és érdekcsoportok egyre növekvő aktivitása. Az e- és a p-könyv vélt ellentétére felépített akciók és kampányok nem helyettesíthetik az üzleti kreativitást. Sem az e-buzgalom, sem a heveny, print melletti hadakozás önmagában nem sorsfordító a könyv jövője szempontjából.

■ JEGYZETEK

1. http://www.bowker.com/en-US/aboutus/press_room/2012/pr_03272012.shtml (Utolsó letöltés: 2014. 12. 04.)
2. Kulcsár Szabó Ernő: *A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés – avagy szövegtudomány-e (még) a filológia?* In: *Uő: Megkülönböztetések. Médium és jelentés az irodalmi modernségben.* Akadémiai Kiadó, Bp., 2010. 58.
3. <http://www.pewinternet.org/2014/01/16/e-reading-rises-as-device-ownership-jumps> (Utolsó letöltés: 2014. 12. 04.)
4. Jason Epstein: *A könyvkiadás múltja, jelene, jövője.* Európa Kiadó, Bp., 2002. 173.
5. http://www.fastcolabs.com/3016658/e-books-could-be-the-ultimate-niche-social-networks?partner=rss&utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+fastcompany%2Fheadlines+%28Fast+Company%29 (Utolsó letöltés: 2014. 12. 04.)
6. <http://worldlibrary.net/post/2011/06/13/The-World-Public-Library-Blog-Newsletter-Volume-1-Number-9.aspx> (Utolsó letöltés: 2014. 12. 04.)
7. Horváth Iván: *Számítógép és irodalomtudomány.* Alföld 2010. 3. sz. 27.
8. Jean-Claude Carrière – Umberto Eco: *Ne remélje, hogy megszabadul a könyvektől.* Európa Kiadó, Bp., 2010. 17.

ADORJÁNI PANNA

REBARBARÁK, REGÉNYEK, AUSTENEK

Jane Austen levelei

■ Néha eszembe jut, hogy milyen hátatlan munkája lesz a jövő irodalom- (és nemcsak) történészeinek, akiknek a naplókön, személyes és hivatalos levelezéseken, e-maileken túl immár Facebook-csetelések és egyéb internetes lábnymok tömkelegét kell átnyálazniuk egy-egy kutató író, költő, miegymás életének és munkásságának feltárásához. Egy olyan világban, ahol az átlaginternetező pár év leforgása alatt könnyűszerrel halmoz fel több tízezernyi üzenetet egyetlen személlyel az éppen divatos szociális médián, a különféle kommentelésekről, mikroblogos csiripelésekről nem is beszélve, számtalan miniinformáció gyűjthető össze egy adott emberről. Persze kivételek mindig akadnak: olyanok, akik fittyet hánynak a kommunikációs módozatok megváltozott jellegére, és továbbra is maximum e-mailek elérhetőek, illetve olyanok, akik elvetemülten őrzik virtuális nyomaikat, és végrendeletükben azok használatára is részletesen kitérnek, esetleg haláluk előtt gondosan kitörlik magukat az internet beláthatatlan terének minden szegletéről. Egy bizonyos: egyre inkább bonyolódik az életrajziségről, (művészi) identitásról való gondolkodás, és látszólag mind a kommunikáció milyenségét, mind pedig saját magunk és életpillanataink lejegyzését illetően messze vagyunk attól az egyszerűségtől és letisztultságtól, amit mondjuk a 18. század eleji – levél- és naplóírásokon túl szinte teljes mértékben – offline létezés feltételez.

Mindezekhez képest meglepő, mennyire könnyedén transzponálható a mai létezésbe a *Jane Austen levelei*,

amely magyarul először 2014-ben jelent meg a Koinónia kiadó gondozásában. A leveleket Vallasek Júlia válogatta, fordította és látta el jelentős mennyiségű informatív lábjegyzettel, hogy az olvasó minél könnyebben feltalálhassa magát Jane Austen és családja személyes életterében. Az 1796-tól az író haláláig tartó időszakból beválogatott levelek nagy része Jane nővérének, Cassandrának szól, aki egyébként Austen halála után a levelek egy bizonyos részét megsemmisítette – Vallasek a könyv előszavában leírja, hogy a cenzúrázásnak valószínűleg inkább személyes okai voltak, mintsem az írói géniusz eltitkosításának szándéka. Austen tehát inkább tartozott azok közé, aki hátrahagyott nyomait és azok utóéletét tudatosan ellenőrizte és szervezte, és eszerint a végrendeletben a hagyaték őrzőjeként meghatalmazott nővér inkább végrehajtóként és nem önkényes akaratervényesítőként értendő. Mindenestre a szerkesztésnek köszönhetően igencsak megsoványodott az amúgy sem túl terjedelmes Austen-hagyaték, amely első ránézésre csevegő hangvételű személyes levelek egyhangú sora, aminek olvasása közben toporogva várjuk, hogy mikor derül már végre fény az austeni zsenire, az írói kulisszatitkokra és a magánéleti drámákra. A *Jane Austen levelei* ennél azonban sokkal izgalmasabb, és pontosan a látszólagos egyszerűsége és lényegtelensége miatt: ami ugyanis érdektelen mellébeszélésnek hat, nem más, mint az írói/művészi létezés jogos és találó demitizálása.

Jane Austen leginkább a családtagjainak, túlnyomórészt nővérének címe-

zi a leveleit, amelyekben az élete legkülönbözőbb részletei jelenítődnek meg: a bálók, séták, összejövetelek és egyéb társasági események alapos leírásától a családi események és családtagok hogylétéről való beszámoláson keresztül a személyes benyomások és vélemények kifejtésére mind sor kerül ezekben a szövegekben. A Vallasek által „telefonbeszélgetések írásos változataihoz” hasonlított, de talán a chat-beszélgetésekkel inkább összevethető levelek mind a laza formát és beszédmódot, mind pedig a választott témaköröket illetően könnyen átfordíthatóak arra, ahogyan ma kommunikálunk életünk különféle tapasztalatairól. Revelatív hatású szembesülni azzal, hogy mennyire hasonló dolgok foglalkoztatják és alkotják egy 19. század eleji fiatal nő életét; az egyértelmű társadalmi, történelmi és technikai változásokon túl tulajdonképpen nemigen változott az a mód, ahogy a mindennapi teendők, szerelmi életről, személyes problémákról való beszélgetés vagy a különféle alakokról és történésekről való mulatságos pletykázkodás folyik. A lényegtelen, de mégis elengedhetetlen dolgok már-már hihetetlen egyértelműséggel válnak felismerhetővé és átélhetővé.

Jane Austen leveleinek közelségét az is adja, hogy egyrészt hasonló társadalmi közeg tagja, mint a kötet feltételezett olvasói, másrészt Vallasek fordításában ezek a szövegek egyszerre őrzik a kor nyelvezetének sajátos jegyeit és stílusát, és szólnak rendkívül mai nyelven. Roppantmód rezonálnak az író mondatai női mivoltából kifolyólag is: felforgató erővel íródik újra a művész-zseni emblematikus alakja. Eszerint a csalódottság, hogy Austen szinte alig ír regényírói munkásságáról, vagy hogy kevésbé reflektál saját szerzőségére, voltaképpen egy olyan fiktví írói attitűd számonkérése, amely az alkotói identitást valamely patriarchális, heteroszexista konstellációban tételezi fel. A mindennapi létezés apró-cseprő gondjai alól felmentett, az elefántcsonttoronyba menekülő alkotó férfi

rideg és hierarchikusan megkonstruált képét egyszerre teszi semmissé és neveltségessé a szó szoros értelmében „down-to-earth” Jane Austen, aki – bár azt mondja, hogy „az írás lehetetlennek tűnik, ha az ember feje báránysültekkel és rebarbaraadagokkal van tele” – a lehető legátlagosabb körülmények között, az élet rendes menetében hozza létre az angol irodalom egyik legizgalmasabb életművét.

A levelek Vallasek által válogatott folyamában ugyanakkor igencsak érdekesítő végigkövetni azt az érési folyamatot, amelyet a regények egyébként önmagukban is képviselnek: az első szöveg húszéves, borzasztóan szerelmes és életteli Jane-je levélről levélre válik egyre ironikusabbá, mélyebbé és szikárabbá. Az utolsó levelekben már egy alaposan megbetegedett, békés és bölcs, de semmiképpen nem megkeseredett Jane-t látunk viszont, aki a tőle megszokott pontossággal és szorgalommal számol be a dolgok állásáról. Pár utolsó levél arról tanúskodik, hogy a végső leépülés előtt visszanyeri erejét, és meggyógyulni látszik, majd ezeket a szövegeket csend követi: a kötet Cassandra két levelével zárul, amelyben a csintalan és kedvenc Fanny unokahúgnak ad hírt a halálesetről. Elhallgat Jane Austen, és megszólal az eddig néma címzett, Cassandra, aki engedelmes részletességgel írja le az író utolsó óráit és elhalálozását. Az a szenttelen hangnem és nyers precizitás, amivel a testvére haláláról, illetve magáról a halottról ír, pontosan beletalál a könyvből felsejülő Jane Austen-i világba, ahol a dolgok egyszerre mutatkoznak rendkívül egyszerűnek és magától értetődőnek, de ahol a látszólagos könnyedség tulajdonképpen a kimondhatatlan mélység tünete, annak a felismerése, hogy az igazán lényeges dolgok a sorok között maradnak, a boríték lezárása után, belerekedve a levélíróba, akárcsak a tollba száradt tinta.

A *Jane Austen levelei* gyönyörűen felvázolt, részletesen megfestett és igencsak élethű portré a címszereplőről, amelyet azonban az utolsó pilla-

natban összemaszatolt a festő. A könyv olvasása során megismerjük nemcsak magát az író, de egész családját és szorosabb baráti körét is, és bár nem könnyű tájékozódni a nevek és történések rengetegében, mégis nagyon sok mindent megtudunk az íróról. A sűrű információadagolás és rengeteg részlet közepette azonban ahogy fel-felbukkan, úgy mindegyre el is tűnik ez az austeni arc: a megismerhetetlenség, az elrejtettség, a lényegi dolgok artikulálhatatlansága pregnánsan rajzolódik ki a levelekből. A kötet vége felé több hosszú levélben ad tanácsot Austen az írói szárnyait bontogató Anne unoka-

húgnak. Hihetetlen természetességgel javít, kommentál és tesz kritikai megjegyzéseket, és ezekből a részekből egyértelműen kiderül, hogy milyen hatalmas tudással és tehetséggel rendelkezik az írásról. A hangvétel ugyanakkor ugyanolyan humoros és letisztult, mint bármelyik másik levelében, mintha a rebarbaraadagok számolása és egy regényszereplő megalkotása ugyanaz a dolog volna. Ha tetszik, itt rejtőzik Jane Austen géniusza, abban, ahogyan sem írói tevékenységéhez, sem pedig alkotói létezéséhez nem rendel kiváltságokat vagy privilégiumokat: végzi a dolgát, mint mindenki más ezen a világon.

EVELIN WETTER: OBJEKT, ÜBERLIEFERUNG UND NARRATIV

Spätmittelalterliche Goldschmiedekunst im historischen Königreich Ungarn

[Tárgy, átörökítés és narratíva. Késő középkori
ötvösművészet a történelmi Magyarországon]

■ A németül *Denkmalerbe*, franciául *patrimoine monumental*, angolul *monumental heritage* megnevezésű *műemlékörökség* fogalom a különleges eszmei jelentőségű műemlékek együttesére vonatkozik, mely azonban nem korlátozódik egyszerűen a ténylegesen fennmaradt tárgyakra. Egy műnek ebbe a kizárólagos csoportba való felvétele sokkal inkább azt feltételezi, hogy kiindulópontja vagy projekciós felülete legyen a művészettörténet által folytatott vagy támogatott, különböző szándékú vagy színezetű diskurzusoknak.

Ezeknek a történelmi Magyarország ötvöstárgyait illető s azokat a mai napig kísérő diskurzusoknak a komplexitását aligha lehet felülmúlni. Egyrészt a királyságnak a török háborúk nyomán bekövetkezett felbomlása óriási vesztesé-

geket és a gyűjtemények jelentős elmozdítását eredményezte. Másrészt a kifejezetten soknemzetiségű és multi-konfessionális népesség a tárgyakhoz való viszonyulásnak meghatározó tényezőjévé vált. Az ebből adódó differenciált hozzáállás a tárgyakon végzett beavatkozásokban és a kísérő diskurzusokban egyaránt megnyilvánul. Ezenkívül a középkori ötvösmunkák, főként a közép-európai művészettörténet-írás alapításának és intézményesítésének korszakában, egyéb műtárgy-kategóriákhoz hasonlóan politikai érdekek által gerjesztett viták tárgyává váltak. Különösen a jelzés nélküli, az ötvösjegyet és a város jelvényét sem viselő ötvösmunkák kerültek e nemzeti színezetű viták középpontjába, amelyeket a felek saját céljaiknak megfelelően aknáztak

ki. A nemzeti műemlék-topográfiák elkészítésével megbízott művészettörténet – a fentiek következtében – főként a tárgy „eredeti” állapotára kérdezett rá, és jellegzetes későbbi alakulását teljesen figyelmen kívül hagyta.

A vázolt folyamatok és az ezekből adódó következtetések egyes aspektusai az utóbbi négy évtizedben egyre inkább a diskurzuskritikus művészettörténet-írás témájává váltak. Evelin Wetter dolgozatának tárgyát a jelzés nélküli ötvöstárgyak csoportja képezi, amely az átöröklődési körülmények és a művészettörténeti diskurzusok hosszan tartó, kölcsönös összefüggésének viszonylatában válik példamutató elemzés tárgyává.

Tanulmányával a szerző egy egyszerű elbűvölő, ugyanakkor erősen elhanyagolt tárgycsoportot hoz vissza a művészettörténeti kutatás figyelmébe. A művészettörténeti kutatás módszereinek a történetírás eszköztárával való, a tanulmány teljes hosszára kiterjedő összefonódását Evelin Wetter az *histoire croisée* kifejezés alapján *methode croisée*-ként határozza meg. A kezdő hipotézis szerint egy tárgy átöröklődésének sajátos körülményei jelentik „a kódolási folyamatoknak talán legfontosabb kiindulópontját, melyeknek az egyedi tárgy vagy akár egész műtárgycsoportok a századok folyamán alárendelődnek, és melyek végül is meghatározzák a tárgy értékelését”.

A főleg a Felvidéken fennmaradt egyházi ötvöstárgyak egy csoportjának részletes esettanulmánya alapján, Evelin Wetter bevezetőjében módszertani megközelítéseket tárgyal, melyek lehetővé teszik a nehezen azonosítható, jelzés nélküli tárgyaknak egy széles művészettörténeti kontextusba való besorolását. A korábbi művészettörténet-írás elsősorban attribúciós kérdésekkel foglalkozott, és alig mutatott érdeklődést más meghatározó tényezőknek a felderítésére, mint amilyen például az átöröklődés körülményeinek a hatása a konfesszionalizáció-történet kontextusában vagy a középkori termelés

problematikája. Evelin Wetter összehasonlító elemzései ezzel szemben kimutatják például, hogy egyes tárgyak egy ún. alkotóelem-rendszer típusú termeléssel készültek, amely az egyes összetevőket egymástól függetlenül készítette el, majd a létező kelléktárból, különböző modellek alapján vagy különböző igényeknek megfelelően alkotta meg tárgyait. Egyéni kézműves-személyiségek vagy műhelyek helyett így inkább egy földrajzilag aligha lokalizálható „műhelyhálózat” rajzolódik ki. Ennek megfelelően a fennmaradt tárgyakat sem lehet egyszerűen származási vagy készítési helyük szerint besorolni, hanem főként technikai kritériumok alapján kell ezt megtenni. A különböző művészetföldrajzi, illetve tájegységekre jellemző koncepciókba való beillesztésükkel szemben következőképpen komoly fenntartásaink lehetnek.

A használati szempontok tárgyalásán túlmenően, amilyen például a liturgiái eszközként való használat, az ötvöstárgyak iránti érdeklődésnek más aspektusai is vannak. Bár a művészettörténet kialakított egy kifinomult módszertárat a művészet instrumentálzásának felderítésére, a legkritikább esetben alkalmazza azonban ezt olyan szemszögből, mely a változó átöröklődési és recepcióformák viszonyrendszerét egy mű keletkezésének pillanatától a jelenkorig következetesen végigkíséri. A szóban forgó tanulmány ezzel szemben egyenesen három középkori műtárgyállományt – székesegyházi kincstári darabokat, lutheránus úrvacsoraedényeket és profán használatra szánt ötvöstárgyakat – vizsgál példásan a hosszú távú kódolás szempontjából, ahogyan Evelin Wetter a jelentésrétegződést nevezi, mely egy tárgyhoz használatának módjai, az őt érintő diskurzusok vagy átalakítások révén hozzáadódik. Főként azért, hogy a különböző állományok sorsa összehasonlításra kerül, egyértelművé válik, hogy mennyire szorosan összefügg az egyéni recepció formája az egyes történelmi öröklődési körülményekkel.

A székesegyházi kincstáraknak a török vesz nyomán bekövetkezett nagymértékű veszteségei és a kényszerű elmozdításuk után a katolikus dominanciájú diskurzus ezeket illetően a tulajdonjog visszakövetelésére irányult. Amikor a magyarországi művészettörténet-írás a traumatikus trianoni békeszerződést követően a megtizedelt országhatárokon kívülre szorult művészeti örökség iránt emelt követelést, ezt már az öröklődési körülményekből adódó kódolás tudatában tette.

Szent László látványos hermájának példáján Evelin Wetter kifejti a hasonló kódolási folyamatok hosszadalmas függőségi viszonyrendszerét. Lászlónak nemzeti szentté való kikiáltása következtében az eredetileg a nagyváradi székesegyházban őrzött, jelenleg Esztergomban található fejedelmektől is ennek megfelelő jelentőségtöbblettel gazdagodott. Erre a körülményre épített az az érvelés, mely a 19. század végén elterjedt, nemzeti indíttatású „sodronyománc vitában” a technikát egyértelműen autochton magyarnak ítélte: a sodronyománcsal díszített Szent László-herma a vitában koronatanúvá avanszált. Ez csapódott le ugyanakkor a historizáló ötvöstargyak készítésében is, melyeket ezután tudatosan láttak el sodronyománc dísszel. Ezáltal jelenített meg a felhasznált anyag révén történelmi hivatkozásokat Ipolyi Arnold püspök 1879-ben készült peduma (pásztorbotja). Hasonló módon középkori ötvöstargyaknak historizáló igényvel végzett restaurálása során szándékosan nyomatékosítottak bizonyos jelentőségteljes díszítőelemeket, például a sodronyománcos részleteket, ezek hatásos felújításával, mint például a Pálóczi György (1423–1439) esztergomi érsek által adományozott, a szent olaj tárolására szánt szarverleg esetében, melyre utólag az örökösökre – nevezetesen az adományozó hivatalban levő utódjára – utaló applikációkat erősítettek. A hagyomány kialakulásához ebben az esetben nem utolsósorban az esztergomi székesegyházi kincstárnak egy albuma is hozzájárult, mely a már

ily módon átalakított szarverleget ábrázolja. Az ilyen kódolási momentumok összességének a megjelölésére Evelin Wetter a *kibővített narratíva* fogalmát használja.

Az erdélyi szász közösségek reformáció előtti úrvacsorakészletei esetében egészen másképp alakult ez a folyamat. Az erdélyi szászok rendjének korai kiváltságai is hozzájárultak ahhoz, hogy az evangélikus-lutheránus egyház kialakulása sajátos, nemzetiségi jellegű nyert. Az erdélyi konfesszionalizációs folyamat keretében a reformáció előtt készült ötvöstargyak további használata egy elhatárolódási gyakorlat részévé vált, mely által a lutheránussá lett közösségek a kálvinista és unitárius közösségektől, ezek eltérő úrvacsora-felfogása miatt, következetesen elkülönültek. A liturgikus tárgyaknak az eleinte adiaphorának számító folytonos használata ebben a helyzetben kötelező szokássá alakult. Ezekben a körülményekben gyökereznek a későbbi erdélyi szász művészettörténet-írás által képviselt diskurzusok is. Victor Roth (1874–1936) máig mértékadónak számító műemlék-monográfiáiban az erdélyi szászoknak a Wilhelm Schnaase művészettelfogása nyomán értelmezett *teljes értékű kultúra* értelmében vett művészettörténetét írta meg, mellyel egyaránt szándékozott kivevni a magyar művészettörténet esetleges eltulajdonítási törekvéseit és a német művészettörténet-írás leki-csinylő ítéletét, miszerint ez nem több, mint pusztán koloniális művészet.

Az egyházi ötvösművészethez hasonlóan a kutatás számára a jelzés nélküli profán ötvöstargyak is mindig azt a problémát vetették fel, hogy a fennmaradt tárgyakról nem feltétlenül igazolható magyarországi keletkezésük. Történelmi kincstári leltárakhoz viszszanyúlva Evelin Wetter ezzel szemben lehetséges kiindulási pontokat azonosít. A főként a 16. századból származó Habsburg-leltárak vizsgálata ahhoz a megvilágosító következtetéshez vezet, hogy a jegyzékekben „magyar”-nak vagy „erdélyi”-nek nevezett tárgyak

esetében a megnevezés csupán általánosan a külalak késő gótikus jellegét jelöli és nem ezek származási helyét. Ez a fogalomhasználat viszont arra utal, ahogyan Evelin Wetter is találóan megállapítja, hogy „*az erdélyi/magyarországi munkáknak egy sokkal nagyobb hírnevűből kell kiindulnunk, mint amilyent az átöröklődési helyzet mind ez idáig lehetővé tett*”.

A tárgycsoportot illető diskurzusok saját érdekek szolgálatába való állítása elsősorban a fejedelmi udvarok, főúri családok vagy városi magisztrátusok részéről tapasztalható, főként a reprezentatív ötvöstárgyak és vélt előző tulajdonosaik (mint például már a 16. században tisztelt Mátyás király) közötti fiktív kapcsolatok keresése révén. Helyi jellegű beszámolók a király asztali és adományozási szokásairól számos Corvinus-empléktárgy születését eredményezték az évszázadok során. Az állítólagos királyi provenienciára való hivatkozás révén a formális jellegzetességek a hazafias művészettörténet-írásban a nemzeti stílusakarás eredeti kifejezőivé váltak.

Míg a két előző fejezetben maguk a tárgyak állnak az érvelés és vizsgálat középpontjában, a lezáró harmadik fejezet a modern tudományvá válási folyamat kezdeti mozzanatait is számba veszi. A fennálló kódolástól való eltávolodás értelmében vett tudományosodás fontos szakaszaként tárgyalja az 1876, 1884 és 1896 évekbeli nagy budapesti „történelmi” kiállításokat; emellett az egyházi kincstári állomány első igényes felmérési projektjeit, végül pedig a képrögzítő médium használatát az állami műemlék-inventarizáció keretén belül. Evelin Wetter bebizonyítja, hogy e kiállítások koncepciójukkal és a kísérő katalógusok révén fokozatosan áttértek a történelmiről a művészettörténeti szemléletmódra, s egyidejűleg a bemutatásnak egy mindinkább tárgyilagossá váló módját részesítették előnyben. Az egyházi felmérési projektek is, mint Dankó Józsefnek az esztergomi székesegyházi kincstárról 1880-

ban megjelentetett katalógusa és Victor Roth közleményei az erdélyi szász templomok egyházi kincseiről, szintén tényyszerűségükkel tűnnek ki, csupán a bevezetőkből vagy előszavakban karolnak fel öröklött narratívákat, és nyújtanak különböző csoportok számára identifikációs lehetőségeket. Elgondolhattat Evelin Wetter záró gondolata, miszerint a fotográfia akkor még fiatal médiumát az egyházi felmérési projekteken belül, noha a józan és tárgyilagos dokumentáció céljával vetik be, az állami műemlék-leltározás kapcsán – mint ahogyan ezt például Divald Kornél fotográfiai bizonyítják – óvatosan mégis a középkori ötvöstárgyaknak a politikailag motivált bemutatására használják.

Csodálatra méltó a szerző mélyreható tárgyismerete, mely egy hatalmas, ma több ország területén átívelő állományt ölel fel, beleértve többek között a még mindig nagyon nehezen hozzáférhető, erdélyi szász-evangélikus klenódiúmokokat is; illetve a komplex, de rugalmasan használt vizsgálódási eszköztár, mely például a kincstári leltárak kapcsán forráskritikából, külső elemzésből és provenienciakutatásból tevődik össze. Mindkettő a tulajdonképpen tanulmány mellett a terjedelmes, átfogó tudományos apparátusban is tükröződik, mely a tárgyalt munkák részletes katalógusát is tartalmazza. A tanulmány kimondott erénye azonban éppen az, hogy a szerző által választott „*hosszú távú szemléletmód*” felfedi a diszkurzív módon képzett értelmezések egyébként rejtve maradt fejlődésvonalát. Hogy Valentin Groebneret parafrázáljuk, a tárgyak vetítési felületként jelennek meg, melyen „*az identitáspolitika mindig új konstellációit lehet kipróbálni*”.

Ez a szemléletmód sikeresen ruházható át egyéb vizsgálódási tárgyra is. Nem utolsósorban a kelet-közép-európai diskurzusok révén a 19–20. századi európai művészettörténet-írásnak is egy tömör esettanulmányát nyújtja.

Frank-Thomas Ziegler

„ÁLLAMOCSKA” SZERENCSE ÉS BALSORS SODRÁSÁBAN

Fortuna vagy Fatum árnyékában?

Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből

Szerk. Kovács Kiss Gyöngy

■ Az elmúlt Kolozsvári Magyar Napok alkalmával mutatták be a Komp-Press Kiadó és a *Korunk* legújabb történelmi témájú kötetét. Szerkesztője Kovács Kiss Gyöngy, akinek tevékenysége közismert a kolozsvári, erdélyi és általában a magyar történészek és történelem iránt érdeklődő olvasók előtt. A *Korunk* történelmi rovatának szerkesztőjeként, majd a folyóirat főszerkesztőjeként számos történelmi súlypontú számban foglalkozott Erdély történelmének megannyi vetületével. Immár jó pár éve ugyanakkor a *Korunk* Akadémia előadássorozat szervezőjeként alkalmat teremt (a rendezvény helyszínéből fakadóan) elsősorban a kolozsvári szakmai és nagyközönség számára az első rangú, többségében magyarországi történészek legfrissebb kutatási eredményeinek a megismerésére, a szakmai párbeszéd kialakítására, elmélyítésére és az új eredmények minél szélesebb körben való terjesztésére. Nem kétséges tehát, hogy Kovács Kiss Gyöngy a határokon és tudományágakon átívelő, nehezen összeilleszthető szakmai párbeszéd és tudománynépszerűsítés egyik legtapasztaltabb és legeredményesebb szervezője. Törekvéseinek jó példája a most bemutatásra kerülő kötet is.

A borítóját díszítő Filstich Péter 1598-as nászcsészéjéhez illően elegáns kivitelezésű kötet az Oszmán- és a Habsburg Birodalmak által kijelölt (kényszer)pályán egyensúlyozó erdélyi

állam 16–17. századi történelmébe kalauzolja az olvasót. A tizennyolc tanulmányt felölelő kötet a *Korunk* folyóirat 2013. évi márciusi, tucatnyi írást felsorakoztató számából nőtt ki. A szerzőgárdájában számos erdélyi és Erdélyen kívüli kutatót egyaránt felsorakoztató mű egy néhány évvel korábban, szintén Kovács Kiss Gyöngy szerkesztésében megjelent, angol nyelvű tanulmánykötet* folytatásának tekinthető. Mindkettőben az Erdélyi Fejedelemség másfélszázados történelméből kapunk ízelítőt különböző korszakok, személyiségek, társadalmi osztályok, jogi, művelődési, művészeti vagy kulturális jelenségek jellegzetességeiről. Az írárok magyar nyelve mellett abban mégis más ez a kötet, hogy a tartalom tállásában jól érzékelhető a nagyobb közérthetőségre való törekvés, melyet azonban nem a mondanivaló egyszerűsítésének, hanem egy szélesebb olvasóközönség megszólításának a szándéka vezérelt.

A tanulmányok sorát a szerkesztő *Az önálló Erdélyi Fejedelemség* című írása nyitja, mely tömör összegzése az ország politikatörténetének, és amely megteremti azt az általános keretet, amelybe az egyes részműveket feldolgozó írások illeszkednek.

Oborni Teréz a Magyar Királyság keleti feléből kiszakadt „államocska” alkotmányjogi fejlődését és politikai berendezkedését vázolja. Tudatosan

Komp-Press Kiadó – Korunk, Kvár, 2014. 291 oldal, 8 képmelléklet

* *Studies on the History of Early Modern Transylvania*. Edited by Gyöngy Kovács Kiss. Social Science Monographs, Boulder, Colorado; Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey, 2011. (Atlantic Studies on Society in Change no. 40)

mondjuk, hogy vázolja, ugyanis tömören és közérthetően beszél a „keleti Magyar Királyság” fejedelemséggé alakulásának folyamatáról, az ország területi változásairól, a trónutódlás, a fejedelmi hatalom és a rendek közötti hatalommegosztás kérdéseiről, illetve az ország kormányzati berendezkedéséről. Ő is, akárcsak a bevezető tanulmány szerzője, arra mutat rá, hogy az ország két nagyhatalom közé szorított állapota nagyban korlátozta belső államszervezeti és kormányzati kibontakozását, melyet az erősen centralizált fejedelmi hatalom jellemzett. A szerző előadásmódja kerüli a túlzott részletezésből adódó nehézkességet, megállapításait mindig a legfrissebb, a jegyzetekben következetesen idézett kutatási eredményekre alapozza, a részletek iránt behatóbban érdeklődő olvasó hasznára.

A következő tanulmány személyesebb síkra tereli a figyelmet. Horn Ildikó János Zsigmondnak az erdélyi diplomácia által gondosan megalkotott, művelt, öntudatos, vitéz és bölcs ifjút bemutatató, hivatalos uralkodói imázsa mögött meghúzódó valós, emberi portróját próbálja megrajzolni. Követjelentések, történetírók feljegyzései, korabeli levelek alapján, az uralkodó portróját és kárpitgyűjteményét elemezve, továbbá erdélyi és lengyelországi neveltetésére is kitérve, az elejébe mintául állított lengyel királyeszményt és későbbi valós tetteit szembeállítva próbálja árnyalni az uralkodóról eddig körvonalazódott képet. Az elemzés végkicsengése határozottan különbözik a korábban csupán a zene, az olvasás és a hitviták világában érdekeltnek hitt János Zsigmond-képtől. Személyében olyan uralkodót fedez fel, aki a magáról kialakított hivatalos képmásának a mindennapi életben is igyekezett megfelelni: ambiciózus volt, kiváló műveltsége mellett a testedzésnek, a vadászatnak is áldozott, és a katonáskodás is érdekelt. Noha János Zsigmond személyi és uralkodói portréjának teljes kibontásához további új adatok szükségesek, az írás arra hívja fel a figyelmet,

hogy egy ilyen kevésbé kézzelfogható téma kidomborítása csak a legkülönfélébb forrástípusok adatainak az együttes vizsgálatával vezethet sikerre.

A következő három írás a Báthory-korszakot helyezi előtérbe. Várkonyi Gábor I. Erzsébet angol királynő konstantinápolyi követének, Edward Bartonnak az 1594-es jelentései alapján arra mutat rá, hogy a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok ellenére az angol diplomata Erdély belpolitikai változásait mélységeiben aligha érzékelte. Arra is fény derült, hogy a látszatra egymás támogatására létrejött diplomáciai kapcsolatoktól lényegében mindkét fél – érthető módon – saját érdekeinek a kiszolgálását várta, és ennek érdekében a másik fél félreinformálásától sem riadt vissza. Gömöri György írása a tizenöt éves háború kitörése körülményeinek és abban Erdély szerepvállalásának az értékeléséhez hoz újabb, lehetséges szempontokat. Antonio Possevino és Báthory Zsigmond viszonyára reflektálva hangsúlyozza a szerző, hogy Possevino azzal, hogy Báthory Istvánt mint a római katolikus vallást felvirágoztató és a török elleni fellépésre készülő igazi keresztény uralkodó mintaképét állította Zsigmond elé, felbresztette benne a becsvágyat, hogy egy török ellen aratott győzelemmel tanúságát tegye nagybátyjához hasonló hadvezéri tehetségének. Ezzel pedig a fejedelmet a Róma és Bécs által szorgalmazott törökellenes táborhoz közelítette. A harmadik írás is, lazán ugyan, de kapcsolódik a tizenöt éves háború kérdésköréhez. Magyar Zoltán néprajzkutató, Báthory Andrásnak a Csíkszentdomokos határában történt tragikus meggyilkolását megörökítő, helyi, népi mondák három variánsának a vizsgálatán keresztül szemlélteti azt, hogy egy történelmi esemény a népi szájhagyomány útján hogyan alakult máig fennmaradt bonnyolult mondakörre.

Magyar Zoltán írásával a kötet továbbá tereli a politikai és diplomáciai történések területéről, a folklór, a társadalomtörténet, a tudományok és a művészetek felé tereli a figyelmet. Több

szerző is foglalkozik Bethlen Gábor uralkodásával. Tompos Lilla rámutat, hogy a fejedelem ruhatára annak mind a nyugat-európai, mind a török textilművészet iránti érdeklődéséről árulkodik. A fejedelmi ruhatárnak az Esterházy Miklós gróf ruhatárával való összehasonlítása révén pedig az Erdély illetve a nyugat-magyarországi országrész divatja közötti egyezéseket és eltéréseket domborítja ki. Végül azt is vizsgálja, hogy a magyar öltözet hogyan viszonyult az V. Károly német-római császár udvara által diktált, általános európai divathoz. Csak sajnálhatjuk, hogy a korabeli ruhatípusokat részletező szöveghez kevés képi ábrázolás társul. Sipos Gábor levéltári és könyvészeti szövege alapján világít rá a nagy fejedelem tudatosan megalkotott és kitartóan követett világi elitképző programjára. Számos olyan hadvezéri, politikusi és értelmiségi karriert vázol fel, melynek befutói vagy a fejedelem környezetében működő „udvari iskola” gyakorlatából lesték el mesterségük fortélyait, vagy a fejedelem által támogatott alumnusokként, külföldi tanulmányutakon készültek fel a rájuk váró későbbi állami feladatokra. A nemes utódok nevelését szolgáló fejedelmi udvari iskola működéséről Jeney-Tóth Annamária is szól a fejedelmi udvar összetételének kérdéseit boncolgató írásában.

Nem maradtak el azok a tanulmányok sem, melyek a fejedelemség kori társadalomnak adják tömör keresztmetszetét. Hermann Gusztáv Mihály, amint írása címe is sugallja, csupán egy bepillantás erejéig világítja meg Erdély társadalmi képét, jellegzetes példákkal szemléltetve mondanivalóját. Papp Klára szűkíti a témát, és csupán az erdélyi nemesi társadalom összetételét és sajátosságait taglalja, több partiumi példával is alátámasztott tanulmányában.

Jogtörténeti érdeklődésünk folytán hozzánk legközelebb Dáné Veronka tanulmánya áll, aki Erdély fejedelemség-kori törvénykezésének (kialakulás, szervezeti beosztás, illetékesség, jogszabályi alap, perjog) adja rövid vázlat-

tát. Ő maga nevezi, találóan, vázlatnak írását, ugyanis az Erdélyt érintő jogtörténet-írás nem is tesz lehetővé ennél többet. Amint az írás szemlélteti azonban, a szerző pontosan érzékeli azokat a kérdéseket, amikben a kutatásnak előre kell lépnie: az igazságszolgáltatás elméleti kereteit adó törvények és országgyűlési határozatok vizsgálata mellé a gyakorlati bíraskodási tevékenység során keletkezett elsődleges források konkrét jogeseteinek az alapos áttekintését is fel kell zárkóztatni. A kutatások továbblépési lehetőségeiről festett meglehetősen borús jóslata kapcsán mégis azt mondanánk, hogy éppen az általa – Torda vármegye fejedelemség kori bíraskodási gyakorlatának a feltárása és a vonatkozó források közzé tétele terén – elvégzett eddigi kutatások bizonyítják, hogy kitartó és alapos munkával már belátható időn belül is jelentős előrelépésekre lehet számítani.

Az állítást Kovács András művészettörténész tanulmánya bizonyítja a legjobban. Ő ugyanis több mint négy évtizedes saját kutatási tapasztalatait és a téma más eredményeit összegezve értekezik a fejedelemség kori Erdély fejedelmi építkezéseiről. Az épületegyüttesek stratégiai jelentősége okán, de saját kutatásaiban elfoglalt helyük miatt is, kiemelt figyelemmel kezeli a fejedelmi székváros, Gyulafehérvár erődítményeinek, püspöki palotájának és más épületének a kérdését, akárcsak az ország nyugati erősségének, a váradi várnak az esetét. De kitér Szamosújvár, Fogaras, Marosillye, Borosjenő, Huszt, Kővár váraira is, és szól az erdélyi reneszánsz kastélyépítészet olyan kiemelkedő emlékeiről, mint az alvinci vagy a radnóti kastély. A korszak legigényesebb, mások számára is mintául szolgáló építkezéseinek lényegre törő áttekintése mindenkit meggyőzhet arról, hogy egy kérdéskör átfogó és szakszerű összefoglalása csak apró rész kérdések tömkelegének a tisztázása után valósítható meg.

Az Erdélyi Fejedelemség történetével foglalkozó kötetben majdnem természetesen, hogy a vallásszabadság kér-

dése is előkerül. Liviu Jitianu tanulmánya 16–20. századi példák nyomán a szabadság, ezen belül a vallásszabadság kérdéskörét tárgyalja az emberi jogok tükrében. Meglátásunk szerint azonban a könyv tematikájához lazán kapcsolódó írás, a téma mára már meglehetősen árnyalt könyvészetére, az erdélyi vallásszabadság kérdéskörét röviden és felettebb „nagyvonalúan” tárgyalja. Kiss Andrásnak, az erdélyi jogtörténet nemrég elhunyt kiváló ismerőjének már korábban is megjelent írása szintén a vallásszabadság témáját boncolgatja, de nem a törvényhozók, hanem a mindennapi joggyakorlat szemszögéből vizsgálva azt. Az aranyoszéki cirkálási (bűnüldözői) jegyzőkönyv vallási hovatartozást érintő rágalmazási eseteinek a bírósági megítéléséből rámutat arra, hogy Aranyoszéken a 17. század második felében a vallásszabadság valóban élő valóság volt, a kimondott törvények hatályosságát a mindennapi életben érvényesülő joggyakorlat is igazolta.

A kora újkori mindennapi élet valóságába kalauzol a szerkesztő, Kovács Kiss Gyöngy tanulmánya is, de a vármegye helyett a fejedelemség kincses városának tekintett, Kolozsvár belső életére összpontosítva. A szerző korábbi kutatásainak eredményeit összegezve beszél a céhes életről, mint a város gazdasági és mindennapi életének egyik alappilléreéről, továbbá a szórakozás, a társadalmi érintkezés és a szabadidő eltöltésének színteréül szolgáló helyszínek – kocsmá, sütőház, fürdőház, piac, lövőhely – társadalomformáló szerepéről. De vizsgálja a pletyka olykor káros, az eltitkolt vétkek nyilvánosság elé tárása révén viszont gyakran éppen társadalomépítő hatását is, és szól a városvezetés azon igyekezetéről, mellyel a város lakóit rendi hovatartozásuknak megfelelő viselet hordására próbálták készíteni. Az írás vége – mintegy megelőlegezve a kötet záró tanulmányának a mondandóját – a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratával kezdődő időszak nagypolitikájának a városra kifejtett hatását bemutatva

állapítja meg, hogy az ország megingása a kincses város addigi felvirágzását is derékba törte, a települést és lakóit pedig egy olyan kényszerpályára terelte, melyből többé nem tudott a korábbi színvonalra felemelkedni.

A kötet eddig bemutatott tanulmányainak végkicsengéseként, Róth András Lajos nagy ívű fejtegetése példákkel szemléltetve összegzi Erdély „aranykornak” nevezett másfél évszázadát, amely mind az országszervezés, a nemzetközi szerepvállalás, a gazdasági gondolkodás és a jogfejlődés, mind a kultúra, irodalom, vallás vagy művészetek területén emlékezetre méltót alkotott.

A kötet írásainak sorát Gebei Sándor tanulmánya zárja. A szerző a korszak emlékiróinak munkáiból merített idézetekkel is szemléltetve bemutatja az Erdélyi Fejedelemség (az ő olvasatában Fejedelmi Magyarország) utolsó bő fél évszázadának, a „válságos évtizedeknek” a bel- és külpolitikai eseményeit. A szakirodalom véleményével szembemelve, a válságos időszak korszakindító dátumaként – meglátásunk szerint sem alaptalanul – nem 1660-at, hanem II. Rákóczi György balsikerű lengyelországi hadjáratának a kezdetét jelentő 1657-es évet jelöli meg. E hadjárat és következményeinek, a bujdosók és Thököly akcióinak, Erdély megszállásának, az 1699-es karlócai békét követő lipóti „erőpolitizálásnak”, az ellene szerveződött kuruc mozgalomnak, majd a leverését követő szatmári pacifikációnak a bemutatásán keresztül megrajzolja azt a folyamatot, melynek következtében az ország kénytelen volt lemondani az addig fenntartott viszonylagos „önállóságáról”, a szabad királyválasztás és a Habsburg-dinasztiától való függetlenedés gondolatáról.

Összességében tehát a kötet írásai azt domborítják ki, amit a könyv címe is sugall, ti., hogy Erdély sorsa erősen függött a szerencse és a balsors fordulataitól. Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti hatalmi erőviszony alakulása, továbbá Erdély uralkodóinak országigazgatási, illetve a kül- és belpo-

litikában egyaránt tanúsított helyzetfelmérő képessége döntően meghatározta az ország jövőjét. Ezt mi sem igazolja jobban, mint az, hogy amíg Báthory István vagy Bethlen Gábor uralkodásának idején Erdély és annak uralkodója az egész Európa nagyhatalmi harcának aktív szereplőjévé és alakítójává vált, miközben az országban virágzott a művelődés, a kultúra és a művészet, addig Báthory Zsigmond vagy II. Rákóczi György uralkodásának idején a sorozatos rossz döntések Erdély államiségát tették kockára, és minden energia a veszélyek elhárítására fordult.

A tematikai sokszínűség ellenére a fejedelemség történetének több vetületéről hallgat a kötet. Viszont nem is az volt a célja, hogy a fejedelemség történetét a maga teljességében tárgyalja, hanem, hogy a kutató és a művelt érdeklődő előtt felvillantson több olyan fejezetet Erdély kora újkori történéseiből, melyek meghatározták e terület másfél évszázados államiségát, és melyek újabb kutatásokra, az egyes kérdéskörök elmélyültebb vizsgálatára serkenthetnek. És ebben, véleményünk szerint, elérte a célját.

Pakó László

EMLÉKEK A KÉSŐ KÖZÉPKORBÓL

German Kinga: *Sakramentsnischen und Sakramentshäuser in Siebenbürgen*

(Szentségtartófülkék és szentségházak Erdélyben)

■ A szentélyek északi falát díszítő szentségházak és szentségtartófülkék a fennmaradt emlékegy viszonylagos gazdagsága folytán az erdélyi késő gótikus kőfaragóművészet jelentős részét teszik ki. German Kinga munkája a korábban kevésbé kutatott téma átfogó és összetett feldolgozását nyújtja.

A kötet fejezetei sokoldalúan közelítik meg az emlékegyet, egyaránt kitérve a stílus és az ikonográfia, a műhelygyakorlat, az Eucharisztia-tisztelet vagy a liturgiában betöltött szerep kérdéseire. A tematikus fejezeteket katalógus egészíti ki, amely az 1400 és 1538 közötti időszakból fennmaradt csaknem másfélszáz emléket mutatja be.

A bevezetés után következő második fejezet a terminológia és a tipológia kérdéseit tisztázza. Bár rendeltetésük hasonló, a szentségházak és szentségtartófülkék felépítésükben, formavilágukban és minőségükben nagyfokú változatosságot mutatnak; az egyes területekre jellemző sajátosságok a regionális kutatások fontosságát igazolják. A megrendelés és kivitelezés, a különböző formák és motívumok közvetítéseinek témáit tanulmányozva a szerző összesíti az (elsősorban német területekről származó) írott források tanulságait az erdélyi emlékegy vizsgálatával, és rámutat a különböző műfajok közötti motívumcsereire.

A harmadik fejezetben a szerző a stílusjegyek vizsgálata alapján összefüggő csoportok elkülönítésére és műhelyek rekonstrukciójára törekszik. A templomok teljes szobrászati díszére kiterjedő vizsgálódásainak fontos eredménye, a stíluskapcsolatok feltérképezése és datálási kérdések pontosítása

mellett, egy 1491 és 1511 között, föltehetően Segesvár központtal működő műhely tevékenységének rekonstrukciója, amelyhez több mint tíz, stílusban és a kivitelezési módban is azonos jegeket mutató darab köthető.

Ezt követően az Oltárszentség tiszteletének dogmatikai háttéréről és vallásos gyakorlatáról kapunk átfogó képet. A valóságos jelenlét, az úrnapi szertartások vagy a Krisztus teste konfraternitások tárgyalásánál a szerző rövid, általános bemutatás után elsősorban a középkori magyarországi és ezen belül az erdélyi viszonyokat igyekszik rekonstruálni változatos írott és tárgyi források – liturgikus kéziratok, végrendeletek, különböző műfajú műalkotások – alapján. Az erdélyi Eucharisztia-tisztelet különösen értékes forrása a barcaszentpéteri Corpus Christi-kápolna falképdíszje, melynek elemzése során a szerző a korábbi szakirodalomban gyakran ellentmondásosan leírt eucharisztikus ikonográfia tisztázásához is hozzájárul.

A vallástörténeti háttér megvilágítása után a szerző a szentségházak és szentségtartófülkék rendeltetésének és használatának kérdését járja körül. A felszentelt ostya tárolása mellett az eucharisztikus kisarchitektúra a magánáhitat vagy a személyes reprezentáció céljait is szolgálhatta, bár Erdélyben viszonylag kevés példát találunk a megrendelőre utaló címerdíszítésre. A konkrét használatot leíró források hiányában a szerző az *in situ* fennmaradt berendezések vizsgálatára alapozza megfigyeléseit. A nagyszabedű, medgyesi és kelneki templomokra kiterjedő esettanulmányok során a szentségtar-

tófülkék kialakítása, elhelyezése, vagy a festett feliratokhoz és falképekhez való viszonya megannyi egyedi használati módra utal.

A hatodik fejezet témája a szentségházak és szentségtartófülkék ikonográfiája. Bár az erdélyi emlékeken viszonylag ritkán tűnnek fel figurális ábrázolások, a teljes szentélybelső eucharisztikus programja, az egyes ikonográfiai témához köthető vallásos szövegek és a liturgia mozzanatainak figyelembevételével gazdag értelmezési lehetőségeket biztosít. Az elemzés eredményeképpen sok esetben megállapítható a programadói tudatosság az eucharisztikus témák elrendezésében a szentély liturgikus terében.

A hetedik fejezet mintegy epilógusként a tárgyak utóéletét vizsgálja a reformáció és a 19–20. századi műemlékvédelem tükrében. A szentségházak és szentségtartófülkék reformáció utáni sorsa érdekes adalék a katolikus örökséggel szembeni ambivalens protestáns attitűdök történetéhez. Hasonló ambivalencia jellemzi az emlékek jelenlegi állapotát is; a negatív példák mellett az esetenkénti új felfedezések és szakszerű helyreállítások ismertetésével bizakodó hangnemben zárul a fejezet.

A kötet második felét kitevő katalógusban a 138 szentségházra és szentségtartófülkére kiterjedő helyszíni felmérés eredményeit összegzi a szerző. A tárgyak elhelyezésére, állapotára, méreteire, datálására és leírására vonatkozó alapadatok mellett a stílusjegyekről és analógiákról, valamint a templomokban azonos korszakból fennmaradt más berendezési tárgyakra is olvashatunk. A katalógustételek közötti tájékozódást helyenként megnehezíti, hogy a szerző a történeti hitelesség kedvéért váltakozva használja a német, magyar és román helységneveket a betűrendbe soroláshoz. Az eligazodást segíthetné ugyanakkor egy háromnyelvű helységnév-konkordancia táblázat is a régió nyelveiben kevésbé jártas szakemberek számára, valamint egy helységnévmutató a tanulmányrészben való kereséshez.

A szöveges részeket bőséges képanyag egészíti ki. Az egyes emlékek do-

kumentálása mellett archív felméréseket, erdélyi és közép-európai stílusanalógiákat, ikonográfiai párhuzamokat vagy az egyes templombelső részleteit szemléltető fekete-fehér fotók a téma természetéből adódóan jól betöltik rendeltetésüket.

Bár a szerző elsősorban a késő középkori szentségházak és szentségtartófülkék vizsgálatát tűzte ki céljául, a különböző szempontú elemzések során végig a teljes szentélybelső összefüggésében vizsgálja azokat. Így a templomokban megőrződött ülőfülkék, szószékek, portálok, zárókövek, falképek, szárnyasoltárok és a liturgikus tér egészének vizsgálata érdekes összefüggésekkel gazdagítja az eucharisztikus kisarchitektúra értelmezését.

A szerző egyik megfogalmazott célja, hogy hozzájáruljon Erdély mint művészeti régióhoz az európai művészettörténetbe való integrálásához. A kötetben így végig hangsúlyos a széles közép-európai, főleg német területeket felölelő, kitekintés. A vallásosság és műhelygyakorlat, a stílusjegyek vagy ikonográfiai témák analógiáinak bemutatása és a nemzetközi kutatás új eredményeit is beépítő szakirodalom jól szolgálja ezt a célt. Az összehasonlításokként szolgáló területekkel szemben ugyanakkor az egyik legnagyobb kihívást a műalkotásokra vonatkozó írott források hiányossága jelenti. A jobban dokumentált német területekről idézett források érdekes betekintést nyújtanak a műpártolás és a műhelygyakorlat egyes vonatkozásaiba, az olvasónak azonban állandóan szem előtt kell tartania, hogy mindez nem föltétlenül vonatkoztatható az erdélyi gyakorlatra.

Bár látszólag egy szűk témakör kimerítő feldolgozását nyújtja, a könyv kérdésfelvetése ennél jóval sokrétűbb és szerteágazóbb. A késő középkori vallásosság, műveltség és művészet kérdéseit egyaránt megvilágító, tartalmi gazdagsága mellett igényes kivitelezésű, hiánypótló kötet így széles körű érdeklődésre tarthat számot.

AZ EMLÉKEZÉS SPEKTRUMÁBAN

Szilágyi Júlia: *Álmatlan* könyv

■ Szilágyi Júlia *Álmatlan* könyve az emlékezés spektrumáról szól („Az emlék nemcsak valami, hanem jelent is valamit”), melynek összetevőit lebontva nyer nyomatékot a szerző szándéka: „akarom, hogy halottaim túléljenek”. Lenyűgöző erejű, személyes emléksorokból („Így örököltém”), illetve családja tagjaitól vagy a környezetében élőkől „kölcsonzött” történetek töredékeinek együtteséből alakul, majd az epilógus fent idézett, végső akkordjával teljesül ki a mű világa. Külön műfajt teremt az idézett, összetett logikájú „birtokos” oximoron (túlélő halottaim), azáltal, hogy egyben szövegszervező elvként működik. A kötet egésze egyébként himnuszként is értelmezhető, hiszen egyértelműen az életről szól, arról, amely kihívást jelent a születésekor csaknem életképtelen csecsemő számára, sorsot, illetve a történelem (vagy inkább a földrajz?) által megsokszorozott, pillanatnyi próbatételek sorát a környezetében élő felnőtteknek: valamennyien a kétszeresen kisebbségi közösség tagjai – erdélyi magyarok és zsidók.

Dominánsan lírai hangvételű, klasszikus értelemben vett memoár ez, melyet a narrátori szerep tisztázása nyomán („felejtünk vagy emlékezünk most itt és általában? – De ezt magamtól kérdezem”; „megérteni vagy a félreértések között válogatni?”) az önjellemzés és önelemzés, valamint egy gyerekkori fénykép („oroszlán és sárkány között”) jelentésvilágát felhasználva ritmizál balladás hangnemben a szerző: „Ember viszi az utcát.” Filmszerű, hiperrealisztikus részletességgel elevenedik meg néhány családi anekdota, melyekben eggyé lényegülhetnek a Szamos-parti városiak és Chagall világának ismerős figurái. A kultúra tér- és helyzetke-

zelése egységes, és szükség szerint, lám, lehet asszociatív is. Az adott korban Kolozsvárott, a belvárosi-urbánus környezetben, de földrajzi koordináktól függetlenül, az Európában történtek jelentősége, a több milliós eltűnt tömegek hiánya – egyetemes. A kroki lendületes stilizáltságával vetülnek az olvasó elé a gyermekkori emlékek és szorongások: átérezzük a költözés kényszerű tudatának súlyát, megértjük a hiány felismerése nyomán kibukó szavak kései tanulságát, azok színes-téziás együtthatóival együtt („Szag emlékek. Emlékszagok”). Átélik a mindennapok dilemmáját, amikor a feleki menekülés, majd a Bukarestben megélt események (óvóhely, bombatámadás) részletei szinte függetlenednek a konkrét helyszínektől, szürrealisztikussá szublimálódnak – a hova? miért? értetlenségéből utóbb érnek „majdani tudásokká”, „a felnőttek emlékeinek visszhangjaivá”. A narrátor váltakoztatja saját szerepkörében a nézőpontokat, sokszor kívülállóként látat („gyermek-magam is emlék”) – és ezt *intra creatio* indokolja. Mindenképpen következetes marad azonban („számomra semmi sem évült el”), akkor is, ha idősíkokon lép át, többszörösen. Utóbb viszonylagos védettségéből tekinthet vissza: „a megmenekülés csodája nemcsak koraéretté tett: kiegyenlítette a lehetséges különbségeket”; vagy: „elértem volna majdnem nyolc éves erőm határáig. Talán már nem is vagyok egészen gyerek.”

Az Ének sorozata ebben a memoárban szerepjátszást és felelősségvállalást hordoz. Azáltal, hogy a történetből legszívesebben minduntalan visszalepne az író – „talán lehetséges, talán nem” –, belső készletének enged, az

emlékezés szeszélye szerint feloldott időrend ellenében a még begyűjthető adatok és emlékek nyomába ered: „Hé-rakleitoszt hiába kérlelném, hogy hadd léphessek vissza az újra meg újra nélkülüm tovaftató történetbe. Tudom, nem állítaná meg a folyót, talán azt mondaná, nem áll hatalmában, talán igazat mondana.” „Szabadságkeresésem története róluk is szól.” Az Én helykeresésének és hagyományörző gyakorlatának jogán teszi ezt, hiszen „aki fel akar számolni egy kultúrát, másban vagy önmagában – az emlékeket kell kiirtania”. Elismeri: „a harmadik nemzedéket, túl későn, furdalja a lelkiismeret. Miért is nem volt kíváncsibb?” A szerzői kérdésre az egyik lehetséges válasz az olvasatból következik: mert önmagával volt elfoglalva, a jó kapcsolattartás a valósággal időigényes, nem is sikerül mindenkinek. Az *Álmatlan könyv* szerzője mindenesetre megtalálta a maga egyik lehetséges megoldását: „Megszültem magamnak azt a mását, amellyel nagyjából azonosulni tudtam.”

Különböző diszciplínák és műfajok, az emlékezet és a tárgyak jegyében épül ez az álmatlan könyv: a filozófus gondolatvezetésével, esztétikai hivatkozásokkal, kultúr- és művészettörténeti elemekkel, irodalmi alkotásokból kiemelt idézetekkel. Többek között olyan erdélyi magyar szerzők (Szekély János és Szilágyi Domokos) műveiből is (*A nyugati hadtest*, illetve *A halál árnyéka. Rekviem 1*), akik ugyan nem élték át, de átérezték és megírták a 20. század borzalmát, szegyenét... A mű eszköztárának teljes készlete lényegében mégis a személyes emlékek vonzatában marad.

A rapszodikus idősíkváltások taglaló jellege ellenére töretlen Szilágyi Júlia alkotásának íve, mert a soa negyvenedik évfordulója kapcsán papírra vetett személyes és családi történeket, illetve az epilógus révén hangsúlyosított szerzői szándékat következetes írói attitűd egységesíti. Az, amely a méltóság nevében „szakmai szeméremből”, de az életbölcesség jegyében sem ütközteti végül a „közkedvelt közhelyet”, miszerint „a szavak is tettek”. Nem ráolvasó szembesítés jegyében idézi hiperbolikus tablókban a szerző ama megsemmisítő eseményeket („Annyi ember pusztult el és annyi város lett romhalmazzá, országok tűntek el a térképről, könyvmáglyák lobogtak, emberpernye hullt...”). A visszatérő túlélők mindennapjait illetően rengeteg oknyomozó kérdésre hibádzik a válasz: „ugye senki se tudta, hogy mi történik körülötte, hogy kikkel történik, kikkel és miért, nem tudta senki, hogy mi az övé, mi a másé, és hova lett a szomszéd – hogy is tudhatta volna.”

A kötet grafikai kivitelezése – kézbe-zsebbe simuló, olvasóbarát formátum, sárga-fekete borítólappal, mely a szerző tulajdonában levő Negulescu György-grafika felhasználásával készült – Szentés Zágón munkája. A hátlap sötétített, szolarizált változat; nemcsak kézenfekvő vizuális ellentétpár, hanem elegáns megoldású illusztráció is egyben. Jelentésgazdag kiegészítő elem, mely nemcsak összhangban van, hanem mélyíti a könyv világa és a benne foglalt, elemzett családi fényképek konnotációját.

Medgyesi Emese

BÖRTÖN ÉS MUROKFÖLD

Csender Levente: *Murokszedők*

■ Csender Levente negyedik novelláskötetének, a *Murokszedők*nek a fülszövege olvasmányos, élvezetes könyvet ígér. De ha csupán a lektúrre való beállítódással olvassuk, valószínűleg nincs tétje a kötet befejezésének, ugyanis a legtöbb benne szereplő írás nem túl rendkívüli sztori; ezeknek a történeteknek a nagyon sikeres (együtt)működése nem az olvasmányosságukban rejlik, hanem abban, ahogyan a kötetbe szerveződés és a tematikájuk által egymással rezonálnak a szövegek.

A rezonanciát a kötet szervezőelve, a tíz novella elrendezésében érvényesülő sajátos szimmetria erősíti fel: a második (*Tenisz*) és a nyolcadik (*Murokszedők*) az anyai érzés/öszön eltorzulásáról és a család felbomlásáról (is) beszél, a negyedik (*A folt*), a hatodik (*Prána*) és a kilencedik (*Dekresszió*) valamilyen mentális betegség/zavar köré építkeznek. A harmadik novella (*Előzetes*) egyes szám első személyben beszél el egy diák 72 órás őrizetbe vételét anélkül, hogy a börtön világáról valami újat mondana. A kötet második felében azonban egy másik elbeszélő saját nagyapjának a börtönévei és a Securitate általi megkínzása felől érdeklődik (*Ülni hiába*); összekapcsolva a két szöveget, egyfajta sorsközösség érzete bontakozhat ki: a különböző generációk más-más történetei valahogyan ugyanazok a történetek, az évek körforgásában reciklálódnak.

De hogyan beszélhetők el ezek a történetek? Ennek problematizálása számos helyen feltűnik, például már a kötetnyitó novella címében is: *Egyszer majd el kell mondani...* Az elbeszélő és tanítványa élete nem a közös iskolai térben való létezés révén kapcsolódik össze, hanem sokkal inkább azáltal,

hogy egyszer majd meg kell magyarázniuk gyermekeiknek, miért nincs már a nagyszülő: „akkor milyen mesét találok ki?” Minden novella mintha azzal kísérletezne különféle narrátori pozíciók és perspektívák alkalmazásával, hogyan lehet elmondani/kimondani egy élet történetét: leggyakrabban egyes szám első személyű, jelen idejű narrációban vagy visszaemlékezés formájában, néha egyes szám harmadik személyben; esetleg diktafonba mesélve, és azt az unoka majd lejegyzí (de összeilleszteni már nem tudja: „Azóta én viszem a hátamon az ő történetét, mert ő nem tudta egész életében a helyére tenni, nagyon én se tudok mit kezdeni vele, hátha valaki majd”). A mondatok általában rövidek, tömörek, érzelemmentesek és távolságtartók, sőt gyakran sietősen pörögnek egymás után, mintha a megszólalók szeretnének minél hamarabb túl lenni vallomásaikon. A szenvedtelenség, a tárgyilagosságig lecsupaszított stílus – bár az elbeszélők hangját nem egyéníti különösebben – felerősíti az egyes sorsokban rejlő tragikumot.

Ezeket a vallomásokat, úgy tűnik, a kimondás felszabadító erejébe vetett remény szüli, akinek ugyanis nem adatik meg a lehetőség, azt „iszonyú kínok gyötrik, mert rájött, hogy most már nincs tovább, a szavak nincsenek, ha nincsenek kimondva, csak ott belül örlik, amelyek egész életében örölték”. A szereplők nem tudnak egymásnak semmit sem mondani a belső életükről (a kötet egészében a párbeszéddek is ritkák és egészen minimálisak), mert „egy fedél alatt éltek, de nem egymással, hanem végleg egymás mellett”. Az emberi kapcsolatoknak a formálissá válását és kiüresedését, a közösségi élmény hiányát a legkonkrétabban a *Kőbánya*

blűűz fogalmazza meg éles vád formájában: „*Aki az emeletet kitalálta, pogány volt.* Aki meg tízet egymásra tett, az a közösség elleni, s aki ezeket oldalról egymáshoz ragasztotta, az emberiség elleni bűncselekményt követett el.” A lakótelepen legfeljebb az agresszivitás az, amin keresztül egymással kapcsolatba kerülnek az emberek: „Mintha a közös kurvaanyázás megnyugtatót volna mindenkit.”

A helyzet tudatosítása ellenére sem lehetséges a szabadulás vagy a másik ember felé nyitás: minden történetben a létezés, a körülmények, a saját döntések, a test vagy az elme által létrehozott „börtön” tematizálódik, olyan korlátok, amelyek közül nem lehet kitörni. A létbe való bezártság érzése néhol patológus esetté válhat, például *A folt* című novellában, melynek főszereplője mindennapjait egy rögeszme köré rendezi be (meg van győződve arról, hogy miután kiégették a fodrásznál a haját, örökös folt keletkezett a fején), és míg „várja, hogy kiszálljon belőle ez a makacs élet”, óhatatlanul *Ágnes asszony* szánalmas hasonmásaként szemléljük alakját és a világtól való elidegenedésének, elszigetelődésének folyamatát. A börtönnel, úgy tűnik – a kötet címadó szövegében –, valamelyes alternatívaként a végtelen murok föld kerül szembe: végtelenségével együtt a női főszereplő számára a nyomasztó otthoni lét elől való menekülést szimbolizálja. Ez a történet viszont groteszkké torzul, ami-

kor születés után a nő otthon hagyja gyerekeit, és az anyatejet a „zsiros földre” kell kifejnie – ekkor válik világossá, hogy a murok föld nem pótol, nem szabadít fel, hanem olyan tér, amely másféle korlátokat emel. Itt is csak egymás *mellett* tudnak létezni az emberek, sorokba rendezve, s ezáltal a murok föld a kötetben szereplők egész léterének metaforájává válik, ahol minden távoztót majd valaki más vált fel, helyettesít, míg a folyamat halad tovább: „A soromat meg majd befejezi valaki.”

Mindennek ellenére a kötet hangulati íve mintha mégis a feloldás felé mutatna: egyrészt mivel a második felében több a humor, ha fekete is; másrészt pedig azért, mert míg az első novellában a szabadulás lehetőségét csakis az öngyilkosság jelentette, addig az utolsóban a rockszűrságra vágó, a bölcsészkart otthagyo fiatal egyfajta hallucinatorikus, lebegő álomszerűségben oldódik fel Jimi Hendrix oldalán: „Végre teljesen szabad voltam.”

Csender Levente kötetete tehát úgy olvasható, hogy közben szinte észrevétlen szubtilitással hozza működésbe a különféle történetek egyre mélyebb rétegeit. Érdeklí őt az emberek élete, de távol tudja tartani magát tőlük, mert akárcsak az egyik szereplője, „nem drámaozn akar, nem rémisztgetni vagy sajnáltatni magát, csak mesél, kimérten, higgadtan, s ami még meglepőbb, mosolyogva”.

Codău Annamária

ABSTRACTS

János Fehér

■ ***The Daniel Mansion in Tălișoara and its 17th Century Mural Paintings***

Keywords: *mansion, Daniel family, late Renaissance, stone carving, wall painting, family gesta*

The researches conducted by the author in the late Renaissance mansion from Tălișoara (Covasna County) of the Daniel family revealed that the second floor of the long wing used to be one enormous representative chamber decorated with *al secco* paintings, completed by 1680. Ten scenes have been uncovered and restored since 2010. Apparently, these scenes form a sort of family *gesta*, depicting events inspired by the history of the Daniel family. The paintings depict delegates who present the tribute of the Transylvanian Principality to the Turks, a negotiation/peace talk (?), a farewell scene (?), an equestrian march, a wedding scene. We know that the grandfather and the father of the commissioner, Mihály Daniel (+1689), completed important diplomatic missions in Constantinople, as well as in other European courts. The wedding scene could be linked to the fact that in 1651 János Daniel was appointed host for Prince Zsigmond Rákóczi's wedding. The decoration is very significant especially due to its individual theme. As an analogy, the mural paintings of the Cserei Mansion in Racu (Harghita County) could be mentioned (after 1672).

András Kovács

■ ***The Cannons of Prince Gabriel Bethlen***

Keywords: *princely manufacture, armoury, cannon foundry, Gabriel Bethlen, Alba Iulia*

The princely armoury and cannon foundry (lat. *domus armamentaria*) known as Kendervár from Alba Iulia was established around 1564 in the south-eastern corner of the fortress. The first period of

its functioning ended after 1600, due to the destruction of the capital. Our mostly indirect sources suggest that the manufactory was restarted by Prince Gabriel Bethlen (1613-1629) between 1618 and 1623. In 1629 gun-carriages were made for 24 newly poured cannons. No cannons poured by Gabriel Bethlen have been preserved to our days, but such guns were inventoried in the 17th and 18th centuries in the fortresses from Oradea (RO), Făgăraș (RO), Gurghiu (RO) and Mukacheve (UA). The cannon foundry operated during the reigns of the two Prince George Rákóczi (1630-1648; 1648-1658) as well, and stopped working after the devastation of the town in 1658. An inventory taken in 1696 describes the ruins of the workshops and of the bronze smelting furnace.

Klára P. Kovács

■ ***Between Trento and Transylvania: Domenico da Bologna and Francesco Chiaramella da Gandino, Two Italian Architects in the Early Modern Transylvania***

Keywords: *Italian architects, Transylvanian fortresses, Renaissance fortresses, Domenico da Bologna, Francesco Chiaramella da Gandino, Buda, Gherla, Sibiu, Haller bastion*

The study discusses the activity of two Italian architects from the 16th century: Domenico da Bologna and Francesco Chiaramella da Gandino, whose careers had several things in common. They both started to work in Italy, then eventually they were hired in the service of Ferdinand I of Habsburg in Vienna, from where they were sent to Hungary and finally to Transylvania. The bishops of Trento played an important role as intermediaries in sending them to Vienna. Da Bologna and Chiaramella were military architects in the first place, whose Transylvanian activity, although barely known today, must have had an important impact on the development of Renaissance architecture in Transylvania.

Mária-Márta Kovács

■ **Goldsmith's Works with Matrimonial Coat-of-Arms from Ecclesiastical Collections**

Keywords: *matrimonial coat-of-arms, goldsmith's work, ecclesiastical collection*
Goldsmith's objects served for noble representation, and therefore were frequently fitted with the coat-of-arms of their owner surrounded by a laurel or an Italian wreath. Two coat-of-arms placed side by side denoted the spouses and their common properties; on the pieces destined for the Church the family relations were shown. Most of the goldsmith's works with matrimonial coat-of-arms, which later acquired a religious function, were originally produced for secular purposes. Their preservation is owed to their religious afterlife. The adventurous history of the cups from Sântămăria-Orlea, Albiş, Hunedoara, that of the can from Răscruci, as well as the history of the plates from Glodeni and Mediaş brings us closer to the understanding of 17th century material culture and also gives an insight into its changes during the 18th and 19th centuries.

Ágota Ladó

■ **Alpár Ignác in Miercurea Ciuc: New Data Concerning the Planning of the Gymnasium of the Transylvanian Catholic Status in Miercurea Ciuc**

Keywords: *school construction, 20th century architecture, gymnasium building, Szekler Land, Alpár Ignác, Transylvanian Catholic Status*

The public education law enactment of 1868, accepted after the Austro-Hungarian Conciliation, during József Eötvös's mandate as Minister of Religion and Public Education, resulted in many directives, such as the introduction of public education, the need of qualified administrative staff, as well as modern sanitary and educational conditions. The ordinance triggered modernization in the field of school constructions and led to the development of new types of

school buildings. The Transylvanian Catholic Status had also built several gymnasia at the beginning of the 20th century across Szekler Land, e.g. in Târgu Secuiesc, Odorheiu Secuiesc and Miercurea Ciuc. The latter gymnasium building is perhaps the most significant and imposing one due to its dimensions and appearance. This study attempts to answer some key questions related to the planning of the gymnasium by reconstructing its early architectural history.

Árpád Mikó

■ **A Humanist Patron from the Mid-16th Century in Hungary: Antal Verancsics (1504-1573), the Connoisseur**

Keywords: *Albrecht Dürer, Philipp Melancthon, Antal Verancsics (Antun Vrančić, Antonius Wrancius), Latin humanist poetry, portrait, Martino Rota (Kolunić), Melchior Lorck, Antonio Abondio, emblem, funerary monument*
Antal Verancsics (1504-1573) was born to a noble family in Sebenico (Šibenik), and moved to Hungary because of his family connections. He started his political career in the court of King John Szapolyai. In 1541, he followed the king's widow, Isabella Jagiellon to Transylvania, and only in 1549 moved to the side of Ferdinand I where he held several high positions. As an ambassador of the Habsburg king, he spent two longer periods in the Ottoman Empire and negotiated the Treaty of Adrianople of 1568. At the apex of his career in the Church he was nominated Primate of Esztergom (1569), then went on to become cardinal (1573). He was a historian who also wrote poetry in Italian and Latin and was a connoisseur of painters and sculptors of the era. He invited Martino Rota to Hungary. There are numerous sources regarding his love for portraits, e.g. he wrote a paraphrase of the epigram of Dürer's Melancthon-portrait. His personal portraits were painted by Melchior Lorck, Martino Rota and Antonio Abondio.

Orbán János

■ *An “Unlucky Artist”*: Aspects for the Evaluation of Péter Bodor’s Oeuvre

Keywords: *Péter Bodor, singing fountain, Târgu Mureş, mechanics, buildings*

The study discusses Péter Bodor’s oeuvre, a brilliant and versatile master, who lived in the first half of the 19th century and was imprisoned multiple times. It summarizes the building process of his singing fountain in Târgu Mureş and presents the creations of Bodor, realized at various baronial courts throughout Transylvania, as well as his house and garden in Târgu Mureş. Based on an inventory, the author illustrates that Bodor had theoretical interests in the field of technological sciences, while also presenting his expertise in hydraulics, mechanics, land survey connected to building organs and musical structures. The study emphasizes that Bodor’s knowledge had evolved in interaction with the scientific knowledge of modern Europe, so that it can hardly be interpreted as a manifestation of an indigenous natural talent.

Tekla Szabó

■ *Frescoes Picturing Donors in the Medieval Church of Viştea*

Keywords: *wall painting, St. Nicholas, Navicella, St. James the Greater, Virgin Hodegetria, Our Lady of the Seas, Imre Czudar, Andreas Széchy*

Viştea, a small village near Cluj, was the property of the bishop of Transylvania. The frescoes of the medieval church were discovered in 1912, but later covered with plaster. In 2008 only two scenes were renovated. The first is a *Crucifixion* painted in Italo-Byzantine style. Christ is sided by Virgin Mary and Apostle John, and on the southern wall of the nave one can see Longinus and a second person dressed sumptuously and in modern style, supposedly the donor. The fresco seems to date from after

1320, when the 27 year old Andreas Széchy was elected as bishop. The second fresco, painted on the southern wall of the nave, exemplifies the influence of the Italian Trecento. It depicts standing saints (St. James the Greater, St. Nicholas, a holy king) and the Madonna Hodegetria while blessing a clerical donor, as well as a ship navigated supposedly by the same donor and by Our Lady of the Seas. The image combines iconographic elements from more sources (Navicella, Ecclesia Triumphans), creating an original composition in order to ask the protection for the donor’s longer trip to Heaven. He seems to be Imre Czudar, bishop of Transylvania between 1386 and 1389.

Hunor Vécsei

■ *“This Life, Created for Artists Alone”*: Árpád Vida in Paris (1910-1911)

Keywords: *Árpád Vida, Parisian studies, influence, café scenes, salon painting*

Árpád Vida (1884-1915) was a painter born in Marosvásárhely (Târgu-Mureş), with regard to whose Parisian stay and studies – in the years 1910-1911, following his studies in Budapest – our sources are very scarce, save for a few terse letters. His works completed during this period are characterized by a kind of relaxed French painterliness, ranging from scenes set outdoors or in dark nighttime cafés, bearing impressionist influences, to drawings with fauvist traits, their approach being mostly determined by the directions of the French salon painting of the period. The present study tries to offer a more accurate depiction of the “pale pink with silver filigree” Paris of the Transylvanian artist, mainly with the help of his contemporaries’ accounts and memoirs, as well as through the artist’s Parisian works, either preserved or known through photographs.

**A Korunk Baráti Társaság felkérésére válaszolt,
intézményrendszerünk működtetését és a folyóirat megjelenését,
az erdélyi magyar kultúrát anyagi hozzájárulással elősegítő
magánszemélyek névsora**

Pártoló tagok

Dr. Balla Bálint – szociológus, ny. egyetemi tanár, Berlin
 Dr. Derék Pál – irodalomtörténész, Bécs
 Gálfalvi Zsolt – irodalomkritikus, szerkesztő, Marosvásárhely
 Kelemen Hunor – író, politikus, az RMDSZ elnöke
 Dr. Kovalszky Péter – orvos, az AMBK elnöke, Detroit
 Lauer Edith – politikus, az AMBK volt elnöke, Cleveland
 Dr. Lábod László – pénzügyi szakértő, Brüsszel
 Nagy Péter – nyomdaigazgató, Kolozsvár
 Dr. Romsics Ignác – történész, akadémikus, Göd
 Dr. Szöllősy Pál – jogász, közgazdász, az EMPSz tb. elnöke, Zürich/Pfaffhausen
 Dr. Úry Előd – fogorvos, az Erdélyi Kör elnöke, Sopron

Támogató tagok

Ágh István – költő, Budapest
 Árkossy István – képzőművész, Budapest
 Balázs László – képzőművész, vállalkozó, Kolozsvár
 Dr. Barabási Albert László – fizikus, akadémikus, Boston
 Dr. Benkő Samu – történész, akadémikus, Kolozsvár
 Dr. Bitay Enikő – egyetemi docens, Kolozsvár
 Dr. Bodor Miklós – vegyészprofesszor, Miami
 Dr. Buchwald Péter – vegyész, Kolozsvár
 ifj. Dr. Buchwald Péter – gyógyszervegyész, egyetemi tanár, Miami
 Czvitkó Zoltán – Dakakni Amina – művészettörténészek, Budapest
 Dr. Csapody Miklós – irodalomtörténész, Budapest
 Dr. Cseh Áron – jogász, diplomata, Budapest
 Dr. Egyed Ákos – történész, akadémikus, Kolozsvár
 Dr. Elkán György – műépítész, Kolozsvár
 Esterházy Péter – író, Budapest
 Fekete Emőke – jogász, Kolozsvár
 Dr. Filep Antal – néprajzkutató, Budapest
 Forgács Péter – filmrendező, Budapest
 Dr. Földes György – történész, főigazgató, Budapest
 Fűzi László – irodalomtörténész, főszerkesztő, Kecskemét
 Gálfalvi György – szerkesztő, író, Marosvásárhely
 Dr. Geréb Zsolt – teológiai professzor, Kolozsvár
 Gergely Balázs – régész, politikus, Kolozsvár
 Dr. Gömöri György – irodalomtörténész, London
 Dr. Gyarmati György – történész, főigazgató, Budapest
 Judik Zoltán – építészmérnök, Budapest
 Dr. Kántor István – orvos, Budapest
 Kántor László – rendező, producer, Budapest
 Dr. Kende Péter – szociológus, Párizs
 Kerekes György – szerkesztő, Kolozsvár

Dr. Kiss András – ny. főlevéltáros, Kolozsvár

- Dr. Kiss András – orvos, Pomáz
Kocsis András Sándor – könyvkiadó, elnök-vezérigazgató, Budapest
Kónya-Hamar Sándor – költő, közíró, politikus, Kolozsvár
Dr. Kovács András – művészettörténész, akadémikus, Kolozsvár
Kovács Sándor – római katolikus főesperes, Kolozsvár
Dr. Kovács Zoltán – egyetemi docens, Kolozsvár
Könczey Elemér – grafikus, Kolozsvár
Dr. Kötő József – színháztörténész, Kolozsvár
Kulcsár Zsuzsa – lime-producer, Budapest
László Kálmán – mérnök, vállalkozó, Kolozsvár
Magdó János – diplomata, Budapest
Markó Béla – költő, politikus, Marosvásárhely
Molnár Judit – szerkesztő, Nagyvárad
Dr. Nagy Mihály Zoltán – történész, elnökhelyettes, Román Kulturális Intézet, Bukarest
Paulovics László – képzőművész, Szentendre
Dr. Pomogáts Béla – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Salat Levente – politológus, akadémikus, Kolozsvár
Sedlmayer Ella – Sopron
Dr. Singer Júlia – biostatistikus, Budapest
Dr. Sipos Gábor – történész, egyetemi docens, az EME elnöke, Kolozsvár
Dr. Szász István Tas – orvos, Leányfalu
Dr. Tankó Attila – orvos, Budapest
Dr. Tibori Szabó Zoltán – szerkesztő, egyetemi oktató, Kolozsvár

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:

P. Kovács Klára
Kovács Kiss Gyöngy

Adorjáni Panna (1990) – mesterképzős hallgató, KRE, Budapest

Codău Annamária (1993) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár

Fehér János (1980) – művésztörténész, MA, Sepsiszentgyörgy

Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, az MTA külső tagja, Kolozsvár

Kerekes Pál (1951) – címzetes egyetemi docens, ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, Budapest

Kónya Anna (1990) – művésztörténész, doktorandus, CEU, Budapest

Kovács András (1946) – művésztörténész, az MTA külső tagja, ny. egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

P. Kovács Klára (1980) – művésztörténész, PhD, egyetemi tanársegéd, BBTE – Magyar Történelmi Intézet, Kolozsvár

Kovács Mária-Márta (1980) – művésztörténész-muzeológus, PhD, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely

Ladó Ágota (1990) – művésztörténész, doktorandus, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

Medgyesi Emese (1961) – prózaíró, Brüsszel

Mikó Árpád (1959) – művésztörténész, DSc, tudományos tanácsadó, MTA BTK Művésztörténelmi Intézet, Budapest

Orbán János (1981) – művésztörténész, PhD, tudományos kutató, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely

Pakó László (1980) – történész, PhD, tudományos munkatárs, EME Kutatóintézet, Kolozsvár

Pomogáts Béla (1934) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Budapest

Szabó Tekla (1975) – művésztörténész, PhD, független kutató, Budapest

Vécsei Hunor (1991) – művésztörténész, mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Ziegler, Frank-Thomas (1974) – kustos, Dr. des., Brukenthal-gyűjtemények, Ágostai Hitvallású Szász-Evangélikus Egyházközség, Nagyszeben

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A régiségben a műalkotások létrejöttének meghatározó szereplői a megrendelők (mecénások) és a mesterek voltak. A művésztörténelmi kutatás kezdeteitől fogva alapcéljával tűzte ki e szereplők azonosítását szoros összefüggésben a műalkotások elemzésével. Szegényes forrásadottságainkból adódóan a középkori, de nagyon gyakran az újkori műalkotások esetében is a kutató szerencsésnek mondhatja magát, ha sikerül mindezen vonatkozásokat kiderítenie. Ilyen irányú törekvések legfrissebb eredményeit mutatják be e művésztörténelmi súlypontú szám szerzői, akár a mecénások vagy a mesterek/művészek, akár a műalkotások elemzéséből kiindulva. Erdélyi püspökök mecenatúrájához kapcsolódnak a vistai ref. templom freskódíszei; igazi humanista mecénásként rajzolódik ki Verancsics Antal esztergomi érsek és a fejedelmi megrendelő, Bethlen Gábor portréja; erdélyi nemes urak hívták életre az olaszteleki Daniel-udvarházat és falképeit; de számos egyházi használatba került ötvöztárgy is viseli nemesi megrendelőinek házassági címereit. Olasz hadiépitészek erdélyi működésének a részletei, a börtönviselt 19. századi ezermester, Bodor Péter rendkívül szerteágazó életműve és Alpár Ignác építész csíkszeredai gimnáziumterve is új megvilágításban jelenik meg az olvasók előtt. A művésztörténelmi alakulásában a megrendelők helyére idővel a művészet fogyasztó közönség és a kritika lépett. Ennek a korszaknak egyik jeles hazai festőművésze Vida Árpád, akinek karrierjét meghatározó párizsi éveiről és alkotásairól is olvashatunk.

(P. Kovács Klára)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 1 500 01

5 LEJ
500 FT

PATRONI ȘI ARTIȘTI ÎN ARTA TRANSILVĂNEANĂ
PATRONS AND CRAFTSMEN IN
TRANSYLVANIAN ART